

Van İlahiyat Dergisi

1994 - Van/TÜRKİYE

Van Journal of Divinity

Founded in 1994 - Van/TURKEY

Van İlahiyat Dergisi **Van Journal of Divinity**
Cilt: 7 Sayı: 11 (Aralık 2019) Volume:7 Issue: 11 (December 2019)
e-ISSN: 2667-615X

Previous Title

Founded in 1994 as *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
Year Range of Publication with Former Title: 1994-2019
Vol.1, no.1 – Vol.6, no.9
Former ISSN: 1300-4530

Dergi Eski Adı: *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
Yayımlanan Sayılar: Yıl 1996, Cilt 1, Sayı 1 – Yıl 2019 Cilt 6, Sayı 9.

KAPSAM: Dinî Araştırmalar, İslam Araştırmaları
PERİYOT: Yılda 2 Sayı
(15 Haziran & 15 Aralık)
YAYIN DİLİ: Türkçe, İngilizce, Arapça

SCOPE: Religious Studies Islamic Studies
PERIOD: Biannually
(15 June & 15 December)
L. PUBLICATION: Turkish, English, Arabic

Van İlahiyat Dergisi, ulusal bilimsel hakemli bir dergidir. *Van Journal of Divinity* is a peer-reviewed academic journal published twice a year.

Makaleler, İngilizce başlık, özet (en az 250 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram), ve *ISNAD Atıf Sistemi'*ne uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

Articles contain an English title, an abstract (at least 250 words), keywords (at least 5 concepts), and a bibliography prepared with [The ISNAD Citation Style](#)

YÖNETİM YERİ VE ADRESİ / EXECUTIVE OFFICE

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Van, 65080, Turkey

Tel: 04322251192 Fax: 04322251079

<http://dergipark.gov.tr/vanid>

[mailto : vanyyuifd@yyu.edu.tr](mailto:vanyyuifd@yyu.edu.tr)

YAYINCI / PUBLISHER

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Van, 65080, Turkey
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey

SAHIBI/ OWNER

On behalf of Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology,
Prof. Dr. Mehmet Salih Arı mehmetsalihari@yyu.edu.tr
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / RESPONSIBLE MANAGER

Dr. Bayram Kanarya bayramkanarya@hotmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

EDITOR / EDITOR IN CHIEF

Dr. Ramazan Turgut ramazanturgut@gmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

ALAN EDITORLERİ / FIELD EDITORS

Doç. Dr. Mehmet Selim Aslan msaslan@yyu.edu.tr
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Bayram Kanarya bayramkanarya@hotmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Mehmet Halil Erzen halilerzen@yyu.edu.tr
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Mehmet Selim Ayday selimayday@yyu.edu.tr
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Yunus Kaplan yunuskaplan13@gmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Mustafa ÖKSÜZ mustafaoksuz34@hotmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Arş. Gör. Selahattin Polatoğlu selahattin.polatoglu@gmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Müfit Selim Saruhan saruhan@divinity.ankara.edu.tr
Ankara University Faculty of Divinity, Ankara, Turkey

Prof. Dr. Erdal Baykan erdalbaykan@mersin.edu.tr
Mersin University Faculty of Islamic Science, Mersin, Turkey

Doç. Dr. Mehmet Selim Aslan msaslan@yyu.edu.tr
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Doç. Dr. Mahmut Dündar mahmutdundar@yyu.edu.tr
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Kamuran Gökdağ kamurangokdag@gmail.com
Mardin Artuklu University Faculty of Literature, Philosophy, Mardin, Turkey

Dr. Yunus Kaplan yunuskaplan13@gmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Bayram Kanarya bayramkanarya@hotmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Mehmet Halil Erzen halilerzen@yyu.edu.tr
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Mehmet Selim Ayday selimayday@yyu.edu.tr
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

Dr. Mustafa ÖKSÜZ mustafaoksuz34@hotmail.com
Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Van, Turkey

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdalbaki GÜNEŞ (Van YYÜ.), Prof. Dr. Ali İhsan PALA (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Bahattin DARTMA (Marmara Ü.), Prof. Dr. Casim AVCI (Marmara Ü.), Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCI (Siirt Ü.), Prof. Dr. Gürbüz DENİZ (Ankara Ü.), Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN (Necmettin Erbakan Ü.), Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK (Van YYÜ.), Prof. Dr. Hüseyin HANSU (İstanbul Ü.) Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Selçuk Ü.), Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL (Ankara Ü.), Prof. Dr. Mehmet Ali BÜYÜKKARA (Şehir Ü.), Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Mehmet KUBAT (İnönü Ü.), Prof. Dr. Mehmet ÜNAL (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Ü.), Prof. Dr. Nevzat TARTI (Akdeniz Ü.), Prof. Dr. Nurullah Altaş (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Osman GÜRBÜZ (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Sahip BEROJE, (Van YYÜ.), Prof. Dr. Şakir GÖZÜTOK, Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Yakup CİVELEK (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Yusuf SANCAK (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN (Harran Ü.), Doç. Dr. Abdulcelil BİLGİN (Muş Alparslan Ü.), Doç. Dr. Abdulvahap ÖZSOY (Atatürk Ü.), Doç. Dr. Hüsnü AYDENİZ (Erzincan Ü.), Doç. Dr. Mehmet BULGEN (Marmara Ü.), Doç. Dr. Mithat Eser (Pamukkale Ü.), Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu Ü.), Doç. Dr. Mustafa KAYA (Atatürk Ü.), Doç. Dr. Osman DÜZGÜN (Yıldırım Beyazıt Ü.), Doç. Dr. Recep ARDOĞAN (K. Maraş Sütçü İmam Ü.), Doç. Dr. Yunus CENGİZ (Mardin Artuklu Ü.), Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BARDAK (Hakkari Ü.), Dr. Öğr. Üyesi Ahmet CEYLAN (Mardin Artuklu Ü.), Dr. Öğr. Üyesi Ali HATALMIŞ (Çukurova Ü.), Dr. Öğr. Üyesi Aydın GÖRMEZ (Van YYÜ), Dr. Öğr. Üyesi Bekir KARADAĞ (Muş Alpaslan Ü.), Dr. Öğr. Üyesi Burhaneddin KIYICI (Van YYÜ.), Dr. Öğr. Üyesi Hacı KAYA (Necmettin Erbakan Ü.), Dr. Öğr. Üyesi Kemal KAYA (Yüzüncü Yıl Ü.), Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Macit SEVGİLİ (Siirt Ü) Dr. Öğr. Üyesi Mahsum AYTEPE (Muş Alpaslan Ü.), Dr. Öğr. Üyesi Mehmet HABERLİ (BŞEÜ), Dr. Öğr. Üyesi Muhammed COŞKUN (Marmara Ü), Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Harun KIYLIK (Van YYÜ Ü.), Dr. Öğr. Üyesi, Burhanettin KIYICI (Van YYÜ Ü.)

Van İlahiyat Dergisi
Cilt: 7 Sayı: 11 (Aralık 2019)

Van Journal of Divinity
Volume:7 Issue: 11 (December 2019)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- İlahiyat Fakültesi Öğrencilerine Verilen Arapça Hazırlık Eğitimine Dair Bir İnceleme
İsmail Ekinci _____ 144-161
- Fıkhî Açıdan Teyâmün
Muhammed Latif Altun _____ 163-192
- فتح الجليل على عبده الذليل في بيان ما ورد في الاستخلاف في الجمعة من الأقاويل لنوح بن مصطفى القنوي
ت: 1070هـ/ 1660م (دراسة وتحقيق)
Hamza Khelifati _____ 194-206
- Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri
Selahattin Polatoğlu _____ 208-232
- Eyyubiler Dönemi Siyasetnamelerinden Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref : Çeviri ve Değerlendirme
Mahmut Recep Keleş _____ 234-250

ÇEVİRİ MAKALELER / TRANSLATED ARTICLES

- Pavlus Antâkî'nin İslam Eleştirisi: El-Kitâbü'l Mantıkî
Tahir Aşirov – İbrahim Türkoğlu _____ 252-265

KİTAP DEĞERLENDİRME / BOOK REVIEWS

- İslam Borçlar ve Aile Hukukunda Kasıt Unsuru, yazar Mehmet Selim
Aslan, (Bursa: Emin Yayınları, 2017)
Hamdullah Acar _____ 267-271

Van İlahiyat Dergisi
Cilt: 7 Sayı: 11 (Aralık 2019)

Van Journal of Divinity
Volume:7 Issue: 11 (December 2019)

DÜZELTME / EDİT

Dergimizin 15 Haziran 2019 tarihinde yayınlanan 10. sayı 42-63 arası sayfa numaralarında yer alan ve Süleyman Bülbül tarafından yazılan “İran İlhanlı Alçı Mihrapları” başlıklı makalede sehven bazı teknik hatalar olmuştur, düzeltmeleri aşağıdaki gibidir:

57 ve 58. sayfadaki 13. nolu fotoğraf ve altındaki paragraf 58. sayfa katalog 2-14 numaralı Merend Mescidi Cuma'ya ait olup, 13. Fotoğrafın altındaki yazı ise “Merend Mescidi Cuma Mihrabı” olmalıdır.

Dr. Ramazan TURGUT
Editör

İlahiyat Fakültesi Öğrencilerine Verilen Arapça Hazırlık Eğitimine Dair Bir İnceleme

A Study on Arabic Preparatory Education for Faculty of Theology Students

İsmail EKİNCİ

Arş. Gör. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati
Anabilim Dalı

*Research Assist PhD, Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Department of
Arabic Language and Rhetoric*

Bitlis / Turkey

ismailekinci1980@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2728-9097

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Eylül / September 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3566872

Atıf / Citation: Ekinci, İsmail. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerine Verilen Arapça Hazırlık Eğitimine Dair Bir İnceleme". *Van İlahiyat Dergisi*, 7/11 (Aralık 2019): 144-161. doi: 10.5281/zenodo.3566872.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Kadim bir dil olan Arapça, İslamiyet'in gelişiyle birlikte Kur'an-ı Kerim'in dili olmuş ve bu sayede hem orijinalliğini korumuş hem de insanlar tarafından büyük ilgi odağı haline gelmiştir. Bundan dolayı anadili Arapça olmayanlara bu dilin öğretilmesi için dünyada farklı coğrafya ve dönemlerde devletlerin resmi eğitim kurumlarında Arapça dersleri verilmiştir. Verilen Arapça eğitimlerinde nahiv ve sarf temelli bir eğitim uygulanmıştır. Gramere dayalı bu dil eğitimi İlahiyat veya İslami İlimler fakültelerinde verilen eğitimlerle daha ileri bir seviyeye taşınmaya çalışılmıştır. İlahiyat veya İslami İlimler fakültelerinde verilen Arapça eğitimleri temelde dört beceriyi (okuma, yazma, konuşma, dinleme) kazandırma odaklı hazırlanmıştır. Ancak gramer odaklı verilmeye çalışılan Arapça eğitimlerinde hedeflenen başarı elde edilememektedir.

Bu araştırmanın konusu, İlahiyat veya İslami İlimler fakültelerinde okutulan Arapça hazırlık eğitiminin değerlendirilmesi ve bu eğitimin kalitesinin artırılması için Yapılabilecek hususlar hakkında öneriler ortaya koymaktır. Bu doğrultuda bu çalışmada Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Zorunlu Arapça Hazırlık Sınıflarının 2018-2019 Eğitim ve Öğretim Yılında aldıkları Arapça eğitimi temel alınmıştır. Hazırlık Sınıflarında Arapça eğitimi alan 90 öğrenciye 33 sorudan oluşan anket uygulanmıştır. Anket sonuçları değerlendirilmiş ve verilen Arapça eğitiminin kalitesi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlardan hareketle, verilen eğitimde eksik durumlar tespit etmek suretiyle, eğitimin daha kaliteli bir düzeye ulaştırılması için önerilerde bulunulmuştur. Araştırmada öncelikle İlahiyat veya İslami İlimler fakültelerindeki Arapça eğitimi hakkında bilgiler verilmiştir. Fakültede uygulanan Arapça hazırlık eğitimi hakkında bilgiler verilmiş ve uygulanan anket çalışmaya eklenmiştir. Son olarak bulgular ve yorumlar verilerek çalışma sonuç ve öneriler ile sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Anket, Hazırlık Eğitimi, Nahiv, Sarf.

Abstract

Arabic, an ancient language, has become the language of the Qur'an with the advent of Islam, and thus it retained its originality and has become the center of great interest by the people. Therefore in order to teach this language to non-native speakers of Arabic, Arabic classes have been given in official educational institutions of the states in different geographies and periods in the world. In Arabic education, grammar and vocabulary based approach was applied. This grammar-based language education has been tried to be taken to a higher level with the education given in the faculties of Theology or Islamic Sciences. The Arabic education offered at the faculties of Theology or Islamic Sciences is mainly focused on acquiring four skills (reading, writing, speaking, listening). However, it is not possible to achieve the desired success in grammar-oriented Arabic training.

The subject of this research is the evaluation of Arabic language preparatory education in the faculties of Theology or Islamic Sciences and the things that should be done to improve the quality of this education. Accordingly, in this study, Arabic education model of the Compulsory Arabic Preparatory Classes of the Faculty of Islamic Sciences of Bitlis Eren University in the 2018-2019 Academic Year was taken as a basic. A questionnaire consisting of 33 questions was administered to 90 students who studied Arabic in preparatory classes. The results of the survey were evaluated and the quality of the Arabic education given was demonstrated. Based on the results obtained, deficiencies in education were identified and suggestions were made to improve the quality of education. In the research primarily, information about Arabic education in the faculties of Theology or Islamic Sciences is given. Moreover, information was given about the Arabic preparatory education applied in the faculty and the questionnaire was added to the study. Finally, findings and comments were given and the study was concluded with conclusions and recommendations.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Questionnaire, Preparatory Education, Grammar, Vocabulary.

Giriş

Dil, toplum hayatında insanların birbirini anlamasını ve birlikte yaşamasını sağlayan iletişim aracıdır. Dil, insan hayatı için önemlidir. Çünkü insan yiyecek, giyecek, mesken ve güvenlik gibi tabii birçok ihtiyacını başkalarıyla dayanışma ve iletişim halinde karşılar. Bu sebepten insanın başka insanlarla iletişim kurma gerekliliği ortaya çıkar. Bu iletişim aracı ise dildir. Dolayısıyla herhangi bir dili öğrenmek, o dili bilen insanlarla iletişim kurabilmek için önkoşuldur.

Kadim bir dil olan Arapça, İslamiyet'in gelişiyle birlikte Kur'an-ı Kerim'in dili olmuş, günümüze kadar varlığını ve önemini korumuştur. Anadili Arapça olmayanlara bu dilin öğretilmesi

için farklı coğrafya ve farklı dönemlerde medreseler kurulmuş ve resmi dili Arapça olmayan devletlerin birçok resmi eğitim kurumlarında Arapçayı öğretmek amacıyla dersler konulmuştur. Günümüz Türkiye'sinde de İmam Hatip ortaokulları ve liselerinde Arapça eğitimi, temel eğitim hedefi olmuştur. Çünkü İslam dinin kutsal kitabının, peygamberinin ve ibadetlerinin dili Arapçadır. Bu dil eğitimi İlahiyat veya İslami İlimler fakültelerinde verilen eğitimlerle daha ileri bir seviyeye taşınmaya çalışılmıştır.

Yüksek İslam Enstitülerinin (İstanbul, Konya, Erzurum) İlahiyat fakültelerine dönüştürülmesi sürecinden sonra 1972'de bir yıl hazırlık, dört yıl lisans eğitimi olmak üzere programlanan İlahiyat fakültelerinin yeni müfredatında, hazırlık evresinde 40 saat Arapça ve 10 saat Kur'an-ı Kerim dersi yer almıştır. Hazırlık sonrası lisans sınıflarının haftalık programında Arapça ders süresi 1 ve 2. sınıflarda 6, 3 ve 4. sınıflarda 4 saat şeklinde düzenlenmiştir.¹ Birtakım gelişmeler üzerine Yükseköğretim Kurumu tarafından 1997'de alınan kararla İlahiyat Fakültelerindeki Arapça hazırlık sınıfı kaldırılarak "İlahiyat Lisans Programı" ve "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği" olmak üzere iki ayrı program getirilmiştir.² 28 Şubat dönemi İlahiyat eğitimi programı olarak kayıtlara geçen bu yeni düzenlemeyle haftalık Arapça ders süresi toplamda 20 saat ile sınırlı tutulmuştur.³

2009-2010 eğitim öğretim yılından itibaren bazı İlahiyat Fakültelerinde hazırlık sınıfı tekrar konulmuştur.⁴ Yeni programda hazırlık sınıfı Arapça ders süresi haftalık 24 saat olarak belirlenmiştir. Hazırlık sonrası lisans programında ise III ve IV. yarıyılıda haftada 2 saat olmak üzere Arap Dili ve Belagatı dersi yer almıştır. 2013-2014 öğretim yılından itibaren ise bir kaç dışında bütün İlahiyat Fakültelerinde Arapça hazırlık programı zorunlu hale getirilmiştir.⁵ Resmi gazetede yayımlanan yönetmeliğe göre günümüz İlahiyat Fakülteleri hazırlık sınıfı öğrencilerine haftada en az 24 ve en fazla 30 saat olmak üzere Arapça dersi verilmektedir.⁶

Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde de 2018 yılından itibaren Zorunlu Arapça Hazırlıklı müfredat uygulanmaya başlamış ve haftada 28 saat olmak üzere Arapça Hazırlık sınıfları

¹ Münir Koştaş. "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2, (1999): 141-184.

² Suat Cebeci. "Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (1999): 227-235.

³ Zeki Salih Zengin. *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011): 156.

⁴ Mehmet Soysaldı. "Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları". *EKEV Akademi Dergisi* 45 (2010): 247-279.

⁵ Hasan Soyuppek. *İkinci Meşrutiyet'ten Günümüze Kadar Türkiye'de Arapça Öğretimi*. (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2004): 73.

⁶ Bkz. Resmi Gazete, "Sayı: 29805", erişim: 08.08.2019, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160818.pdf>.

oluşturulmuştur. Yedi adet dersten müteşekkil olan hazırlık eğitimine toplamda 115 öğrenci kaydı yapılmış, sınıflar 25 kişiyi geçmeyecek şekilde 5 şubeye ayrılmıştır. Biri yabancı uyruklu (Suriye) olmak üzere Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı'nda görevli toplamda 6 öğretim elemanı ile 32 haftalık bir eğitim verilmiştir. Dönem sonunda yapılan final sınavı ile eğitim tamamlanmıştır.

Araştırmada, Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi hazırlık sınıfı öğrencilerine 2018-2019 Eğitim Öğretim döneminde verilen zorunlu Arapça Hazırlık eğitiminin, okutulan kitapların, uygulanan müfredatın kalitesinin değerlendirilmesi ve öğrencilerin yılsonunda edindikleri Arapça bilgi seviyelerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bununla bağlantılı olarak çalışmanın bir diğer amacı, öğrencilere uygulanan Arapça yabancı dil programının daha etkin hale getirilmesi yönünde öneriler geliştirmektir.

Öğrencilerin hazırlık eğitiminde aldıkları Arapça eğitiminin verimlilik düzeyini öğrenmek, Arapça öğretimi sürecini daha açık bir şekilde anlamayı kolaylaştırır. Öğretim elemanları, yapılan araştırma neticesinde, öğrencilerin Arapça dersine yönelik ihtiyaçlarını fark eder, kullanılan materyallerin ve uygulanan müfredatın verimliliğini tespit eder. Böylece öğretim elemanları, Arapça dersine yönelik olumlu tutum geliştirmenin ve beklenen hedeflere ulaşmanın yollarını arar. Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi öğrencilerine uygulanan “Hazırlık Sınıfları Dönem Sonu Değerlendirme Ölçeği” sonuçlarından elde edilen veriler ışığında Arapça öğretimi daha iyiye götürecek çözüm önerileri ile yabancı dil öğreniminde başarıyı artıracak yeni yöntem ve tekniklerin geliştirilmesi hedeflenmektedir.

Yapılan çalışmanın amacına, önemine, temin edilen veri grubuna ve değerlendirme esaslarına bağlı olarak kullanılan ve kabul görmüş veri toplama yöntemi ve istatistiki veri analiz yöntemi vardır. Veri toplama yönteminin amaca uygun seçilmesi, sistematik olma ve uygun şekilde sınıflandırma, bulguları sağlıklı bir şekilde analiz etmemizi sağlar. Çalışma öncesi, esnası ve sonrasında karşılaşılabilecek kapsam, örnekleme, ölçüm ve yanıtlama hataları en aza indirgenmelidir. Ham verinin toplanması, ayıklanması ve işlenmesi ile ortaya koyulan, yeni öngörüler ve sonuçları içeren süreç olarak da tanımlayabileceğimiz anket soruları ile örneklem grubundan veri toplama ve toplanan verilerin analizini yapıldığı veri analizi yöntemi çalışmada kullanılan yöntemlerdir.

Bu çerçevede araştırma, 2018-2019 Eğitim-Öğretim Yılı Güz ve Bahar yarıyılında Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arapça hazırlık sınıfı öğrencilerinin Arapça teorik ve pratik kazanımlarının incelenmesi şeklinde sınırlandırılmıştır.

Araştırmada, “Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi hazırlık sınıfı öğrencilerinin yabancı dil olarak Arapça dersinde bir yıl boyunca aldıkları eğitimin değerlendirilmesi” genel problemi çerçevesinde şu alt soruların cevabı aranmıştır:

1. Verilen derslerin, kullanılan materyallerin ve müfredatın öğrenciler tarafından değerlendirilmesi.
2. Her bir ders özelinde hazırlık eğitiminin beklentileri karşılama düzeyi.
3. Öğrencilerin kendilerine verilen eğitimden ne kadar yararlandığı.
4. Dört beceri çerçevesinde (okuma, yazma, dinlediğini anlama, konuşma) Arapça eğitim düzeylerinin belirlenmesi.
5. Öğrencilerin verilen eğitimde kendilerini hangi seviyede gördüğü.

Örneklem

Araştırmanın örneklemini, 2018-2019 Eğitim-Öğretim Yılı Güz ve Bahar yarıyılında Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arapça hazırlık sınıfı öğrencileri oluşturmaktadır. Bu kapsamda hazırlık sınıfındaki 115 öğrenciden 22 öğrenci derslere devam etmemiş ve devamsızlıktan kalarak yılsonu final sınavına katılamamıştır. Kalan 93 öğrenciden 1 öğrenci final sınavına gelmemiş ve sınava giren 90 öğrenciye anket uygulaması yapılmıştır. Bu örneklem grubundan 71 öğrenci hazırlık eğitimini başarıyla tamamlamış ve toplamda 44 öğrenci ise başarısız olmuştur.

Hazırlık Öğrenci Sayısı	Devamsız Öğrenci Sayısı	Başarılı Öğrenci Sayısı	Başarısız Öğrenci Sayısı	Ankete Katılan Öğrenci
115	22	71	22	90

Tablo 1: Örneklem Grubu

Uygulanan Hazırlık Eğitimi

Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hazırlık Sınıfı öğrencilerine Arapça eğitimi dört beceriyi geliştirecek düzeyde planlanmış ve öğretim materyalleri buna göre seçilerek bir yıllık müfredat hazırlanmıştır. Bu doğrultuda öğrencilere verilmek üzere yedi ders belirlenmiştir. Haftalık 28 saat olacak şekilde her dönem 16 hafta olmak üzere toplamda 32 hafta eğitim verilmiştir. Verilen dersler ve ders saatleri şöyledir:

Dersler	Ders S.
Cümle Bilgisi (Nahiv)	6
Kelime Bilgisi (Sarf)	4

Okuma ve Anlama (Kıra‘a)	6
Sözlü Anlatım (Muhadese)	4
Yazılı Anlatım (İmla-İnşa)	4
Duyuma Anlama (İstima‘)	2
Arap Dili Fonetigi (Tashih-i Hurûf)	2

Tablo 2: Verilen Dersler

Derslerden Muhadese ve İstima‘ derslerine yabancı uyruklu bir öğretim görevlisi girmiş, diğer derslere ise Türk öğretim elemanları girmiştir. Her bir ders için bir hoca belirlenmiş ve her bir hoca bütün şubelerde (5 şube) aynı derse girecek şekilde ders dağılımı yapılmıştır. Derslerde okutulan materyal olarak ise aşağıdaki kaynaklar seçilmiştir:

Dersler	Kullanılan Materyaller
Cümle Bilgisi (Nahiv)	Arapça Dilbilgisi - Nahiv Bilgisi ⁷
Kelime Bilgisi (Sarf)	Arapça Sarf Alıştırma Kitabı ⁸
Okuma ve Anlama (Kıra‘a)	el-Mutûnu‘l-Vadîhatu ⁹
Sözlü Anlatım (Muhadese)	Netekellem el-‘Arabiyye 1-2 ¹⁰
Yazılı Anlatım (İmla-İnşa)	el-İnşâu‘l-Vadîh ¹¹
Duyuma Anlama (İstima‘)	Selahattin Eyyûbi Arapça Çizgi Film Serisi ¹²
Arap Dili Fonetigi (Tashih-i Hurûf)	Yazı Defteri ¹³

Tablo 3: Kullanılan Materyaller

Yukarıdaki kaynaklara ek olarak güz döneminin ilk dört haftasında bitirilmek üzere, hazırlık öğrencilerinden düz lise mezunlarını İmam Hatip Lisesi mezunları ile Arapça dil bilgisi bakımından aynı seviyeye getirmek amacıyla el-Luğatu‘l-Arabiyye¹⁴ isimli kaynak kullanılmıştır. Kullanılan kaynakların işlenmesi belirli bir müfredatla belirlenmiş ve haftalık olarak sınav tarihleri ve her iki dönemde verilen birer proje ödevleriyle birlikte aşağıdaki gibi planlanmıştır.

Hafta	Tarih Aralığı	Sınav ve Proje
5	22-26 Ekim	1. Yoklama Sınavı
8	12-16 Kasım	2. Yoklama Sınavı

⁷ Hüseyin Günday - Şener Şahin. *Arapça Dil Bilgisi-Nahiv Bilgisi*. 11. Baskı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016).

⁸ Hüseyin Günday - Şener Şahin. *Arapça Sarf Alıştırma Kitabı*. 3. Baskı (Bursa: Emin Yayınları, 2015).

⁹ Ayhan Erdoğan v.dğr. *el-Mutûnu‘l-Vadîhatu*. (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2015).

¹⁰ Tahsin Deliçay - Enes Muslim. *Arapça Konuşalım 1-2 (Netekellem el-‘Arabiyyete‘l-Hadîse)*. (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2018).

¹¹ Tacettin Uzun v.dğr. *el-İnşâu‘l-Vadîhatu*. (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2015).

¹² Yirmi beş bölümden oluşan serinin birinci bölümü için bkz. Youtube, “Selahaddin (Salahuddin) 1.Bölüm - Necmetu Faris”, erişim: 08.08.2019, <https://www.youtube.com/watch?v=nnZBHhw0a9g>.

¹³ Muhammet Tasa. *Arapça Yazı Defteri*. (Konya: Kervan Yayınevi, 2010).

¹⁴ Mesut Eryılmaz - Ahmet Ortaç. *el-Luğatu‘l-Arabiyye*. (Trabzon: Kalem Yayınları, ty).

11	3-7 Aralık	3. Yoklama Sınavı
14	24-28 Aralık	4. Yoklama Sınavı
15	31 Aralık-4 Ocak	Proje Ödevi Teslimi
16	7-11 Ocak	Ara Sınav
20	4-8 Mart	5. Yoklama Sınavı
23	25-29 Mart	6. Yoklama Sınavı
26	15-19 Nisan	7. Yoklama Sınavı
29	6-10 Mayıs	8. Yoklama Sınavı
30	13-17 Mayıs	Ara Sınav
31	20-24 Mayıs	Proje Ödevi Teslimi
32	27-31 Mayıs	Final Sınavı

Tablo 4: *Sınav ve Proje Takvimi*

Öğrencilerin Arapça bilgilerini kalıcı hale getirmek için üçer haftalık dilimler halinde planlanan bütün müfredatı kavratmak maksadıyla, her üç haftada bir yoklama (quiz) sınavı planlanmış ve öğrencinin girmesi gereken sınav sayısı arttırılmıştır. Her bir dönemde 4 yoklama sınavı (quiz) olmak üzere toplamda yıllık 8 yoklama sınavı (quiz), her bir dönemde 1 ara sınav olmak üzere toplamda yıllık iki ara sınavı, her bir dönemde 1 proje ödevi olmak üzere toplamda yıllık iki proje ödevi ve yılsonunda bir final sınavı olmak üzere, öğrencilerin bilgi düzeyleri 13 değerlendirme etkinliği ile değerlendirilmiştir. Uygulanan not sistemi mutlak sistemdir ve geçme notu ise 60 olarak belirlenmiştir. Bütün sınav ve etkinliklerin geçme notuna etki oranı ise aşağıdaki gibi düzenlenmiştir.

Sınav/Etkinlik Adı	Etki Oranı	Sınav Sayısı	Toplam Etki Oranı
Yoklama Sınavı	%03	8	%24
Ara Sınav	%14	2	%28
Proje Ödevi	%04	2	%08
Final Sınavı	%40	1	%40
Toplam		13	%100

Tablo 5: *Sınav Etki Oranları*

Uygulanan Anket

Hazırlık sınıfında öğrenim gören 90 öğrenciye aşağıdaki anket uygulanmıştır:

Hazırlık Sınıfları Dönem Sonu Değerlendirme Ölçeği	
Fakültemizin Hazırlık sınıfı öğrencileri olarak, bir yıl boyunca Arapça hazırlık eğitimi gördünüz. Bu bir yıllık eğitim sürecini değerlendirmeniz, önümüzdeki yıllarda vereceğimiz eğitimin kalitesini artırma hususunda bizlere yardımcı olacaktır. Bu vesile ile anketimizi doldurmanızı ve kıymetli görüşlerinizi bizimle paylaşmanızı rica ediyoruz.	
Aşağıda Yazılı Hususlar Hakkında Cevabınızı Yazınız.	
En Zevkli Ders	
En Sıkıcı Ders	
En Kolay Ders	
En Zor Ders	
En Çok Faydalandığımız Ders	
En Az Faydalandığımız Ders	

Aşağıda Yazılı Hususlar Hakkında Puanlamanızı Yapınız.	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Hazırlık eğitiminin beklentilerinizi karşılama düzeyi					
Hazırlıkta verilen eğitim düzeyi					
Verilen eğitimden aldığınız eğitim düzeyi					
İkinci dönem sınıfların not ortalamalarına göre yeniden şubelendirilmesi					
Nahiv dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz					
Sarf dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz					
İnşa dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz					
Kıra'a dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz					
Muhadese dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz					
İstima' dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz					
Tashih-i Hurûf dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz					
Arapça konuşabilme düzeyiniz					
Arapça bir metni yazabilme düzeyiniz					
Arapçadan Türkçeye çeviri yapabilme düzeyiniz					
Türkçeden Arapçaya çeviri yapabilme düzeyiniz					
Arapça dinlediğinizi anlama düzeyiniz					
Arapça bir cümlenin irabını yapabilme düzeyiniz					
Arapça bir kelimenin sarf yönünden çekim ve türevlerini yapabilme düzeyiniz					
Arapça sözlükten kelime arama yapabilme düzeyiniz					

Hazırlık Eğitimi Süresince Okutulan Materyalleri Puanlayınız.	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Nahiv Kitabı (Arapça Dil Bilgisi-Nahiv)					
Sarf Kitabı (Sarf Alıştırmalar)					
Yazı Defteri					
Mutun Kitabı (el-Mutûnu'l-Vadıhatu)					
İnşa Kitabı (el-İnşâu'l-Vadıhatu)					
Muhadese Kitabı (Netekellem el-'Arabiyye)					
İstima'-Selahattin Çizgi Filmleri					
Luğatu'l-Arabiyye					
Ekleme İstedığınız Görüşünüz:					

Tablo 6: Uygulanan Anket

Bulgular

1. Verilen Eğitim İle İlgili Bulgular

Hazırlık sınıflarında verilen eğitimin değerlendirilmesi amacıyla hazırlanan sorulara verilen puanlar aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Hazırlık eğitiminin beklentilerinizi karşılama düzeyi	5	7	5	3	20
Hazırlıkta verilen eğitim düzeyi	1	5	17	46	21
Verilen eğitimden sizin aldığınız eğitim düzeyi	2	11	36	36	5
İkinci dönem sınıfların not ortalamalarına göre yeniden şubelendirilmesi	20	23	17	19	11

Tablo 7: Verilen Eğitimin Değerlendirme Sonuçları

Tablodan görüldüğü üzere, hazırlık programında verilen eğitim düzeyi, öğrenciler tarafından iyi seviyede (46 öğrenci) değerlendirilmiştir. Ayrıca öğrencilerin hazırlık programından beklentilerinin karşılanma düzeyinin iyi seviyede (33 öğrenci) olduğu görülmektedir. Öğrencilerin verilen eğitimden faydalanma düzeylerine bakılacak olursa, orta (36 öğrenci) ve iyi düzeyde (36 öğrenci) olduğu söylenebilir.

Güz yarıyılında öğrenciler öğrenci numaralarına göre şubelendirilmiş olup, bahar döneminde yoklama sınavları ve 1. ara sınavın not ortalamalarına göre, her bir şube 65 not ortalaması düzeyinde heterojen olarak yeniden şubelendirilmiştir. Bu şekilde uygulama yapılmasının

gerekçesi, bazı şubelerin not ortalamasının çok yüksek olması, öğrencilerin verilen müfredattan çok daha ileri bir seviyede olması ve bazı şubelerin de not ortalamalarının çok düşük kalması, öğrencilerin verilen müfredatı takip edemez hale gelmesidir. Bu durum hazırlanan müfredatın takip edilmesini zorlaştırmış ve şubelerin yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılmıştır. İkinci dönem sınıfların not ortalamalarına göre yeniden şubelendirilmesi, öğrenciler tarafından hoş karşılanmamış ve kötü (23 öğrenci), çok kötü (20 öğrenci) olarak puanlanmıştır. Anket sonrası görüşülen birkaç öğrenciye bu durumun sebebi sorulmuş ve öğrencilerin bir dönem boyunca sınıftaki arkadaşlarıyla duygusal bağ kurmaları nedeniyle durumun kabullenilemediği yönünde bir bilgi alınmıştır.

2. Dersler ve Öğretim Materyalleri İle İlgili Bulgular

2.1. Cümle Bilgisi (Nahiv)

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Nahiv dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz	3	2	13	40	32
Arapça bir cümlenin irabını yapabilme düzeyiniz	4	4	26	46	10

Tablo 8: Cümle Bilgisi (Nahiv) Ders Değerlendirme Sonuçları

Anket verilerine göre öğrenciler Nahiv dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviye (40 öğrenci) olarak değerlendirmektedir. Nahiv dersinde kazandırılması planlanan Arapça bir cümlenin irabını yapabilme düzeyinin de iyi seviyede (46 öğrenci) olduğu görülmektedir.

	1. Sıra	2. Sıra
En zevkli ders	Nahiv-41	Kıra'a-28
En zor ders	Nahiv-33	Sarf-32
En çok faydalandığınız ders	Nahiv-62	Kıra'a-31

Tablo 9: Cümle Bilgisi (Nahiv) Ders Değerlendirme Sonuçları

Öğrenciler verilen dersler içerisinde en zor ders olarak Nahiv dersini (33 öğrenci) görmelerine rağmen, nahiv dersinden (41 öğrenci) en çok zevk aldıklarını ve en çok faydalandıkları ders olarak da yine nahiv dersini (62 öğrenci) işaretlemişlerdir.

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Nahiv Kitabı (Arapça Dil Bilgisi-Nahiv)	3	1	13	27	46

Tablo 10: Cümle Bilgisi (Nahiv) Materyal Değerlendirme Sonuçları

Nahiv dersinde kullanılan materyali öğrenciler en iyi materyal olarak değerlendirmiş ve çok iyi seviyesinde (46 öğrenci) puanlamışlardır. Anket uygulaması sonrasında öğrencilere bu materyali neden beğendikleri sorulmuştur. Öğrenciler materyal içerisindeki beş bin adet tam harekeli ve Türkçeye tam çevirisi yapılmış Arapça cümlelerin günlük konuşma dilinde kendilerine çok faydalı olduğunu ve kitapta çok yorucu düzeyde i'rap olmadığını gerekçe olarak sunmuşlardır.

2. 2. Kelime Bilgisi (Sarf)

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Sarf dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz	5	7	29	30	19
Arapça bir kelimenin sarf yönünden çekim ve türevlerini yapabilme düzeyiniz	2	13	37	32	6
Arapça sözlükten kelime arama yapabilme düzeyiniz	1	4	25	50	10

Tablo 11: Kelime Bilgisi (Sarf) Ders Değerlendirme Sonuçları

Anket verilerine göre öğrenciler Sarf dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviye (30 öğrenci) olarak değerlendirmektedir. Sarf dersinde kazandırılması planlanan Arapça bir kelimenin çekim ve türevlerini yapabilme düzeyi orta seviyede (37 öğrenci) görülürken Arapça bir kelimeyi sözlükten arama yapabilme düzeyi, iyi seviyede (50 öğrenci) görülmektedir.

	1. Sıra	2. Sıra
En sıkıcı ders	Sarf-23	İnşa-20
En zor ders	Nahiv-33	Sarf-32
En az faydalandığınız ders	İstima'-	Sarf-18

Tablo 12: Kelime Bilgisi (Sarf) Ders Değerlendirme Sonuçları

Öğrenciler Sarf dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviyede görmelerine rağmen, en sıkıcı (23 öğrenci), en zor ikinci ders (32 öğrenci) ve en az faydalandıkları ikinci ders (18 öğrenci) olarak belirtmektedir.

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Sarf Kitabı (Sarf Alıştırmalar)	7	27	7	24	25

Tablo 13: Kelime Bilgisi (Sarf) Materyal Değerlendirme Sonuçları

Sarf dersinde kullanılan materyali öğrenciler orta düzey bir materyal olarak değerlendirmiş ve kötü seviyede (27 öğrenci) puanlamışlardır.

2. 3. Okuma ve Anlama (Kıra'a)

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Kıra'a dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz	2	5	17	41	25
Arapçadan Türkçeye çeviri yapabilme düzeyiniz	2	12	39	34	3

Tablo 14: Okuma ve Anlama (Kıra'a) Ders Değerlendirme Sonuçları

Anket verilerine göre öğrenciler Kıra'a dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviye (41 öğrenci) olarak değerlendirmektedir. Sarf dersinde kazandırılması planlanan Arapçadan Türkçeye çeviri yapabilme düzeyi, orta seviyede (39 öğrenci) görülmektedir.

	1. Sıra	2. Sıra
En zevkli ders	Nahiv-41	Kıra'a-28
En kolay ders	Kıra'a-23	Muhadese-21
En çok faydalandığımız ders	Nahiv-62	Kıra'a-31

Tablo 15: Okuma ve Anlama (Kıra'a) Ders Değerlendirme Sonuçları

Öğrenciler Kıra'a dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviyede görmekte birlikte, en zevkli ders olarak ikinci sırada (28 öğrenci), en kolay ders olarak birinci sırada (23 öğrenci) ve en çok faydalandıkları ders olarak ikinci sırada (31 öğrenci) değerlendirmektedirler

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Mutun Kitabı (el-Mutûnu'l-Vadîhatu)	2	4	14	38	32

Tablo 16: Okuma ve Anlama (Kıra'a) Materyal Değerlendirme Sonuçları

Kıra'a dersinde kullanılan materyali öğrenciler iyi düzeyde bir materyal olarak değerlendirmiş ve iyi seviyesinde (38 öğrenci) puanlamıştır.

2. 4. Yazılı Anlatım (İmla-İnşa)

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
İnşa dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz	3	13	30	33	11
Türkçeden Arapçaya çeviri yapabilme düzeyiniz	6	25	47	11	1

Tablo 17: Yazılı Anlatım (İmla-İnşa) Ders Değerlendirme Sonuçları

Anket verilerine göre öğrenciler İnşa dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviye (33 öğrenci) olarak değerlendirmektedir. İnşa dersinde kazandırılması planlanan Türkçeden Arapçaya çeviri yapabilme düzeyi, orta seviyede (47 öğrenci) görülmektedir.

	1. Sıra	2. Sıra
En sıkıcı ders	Sarf-23	İnşa-20

Tablo 18: *Yazılı Anlatım (İmla-İnşa) Ders Değerlendirme Sonuçları*

Öğrenciler İnşa dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviyede görmekle birlikte, en sıkıcı ders olarak ikinci sırada (20 öğrenci) değerlendirmektedir.

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
İnşa Kitabı (el-İnşâu'l-Vadîhatu)	2	7	23	35	23

Tablo 19: *Yazılı Anlatım (İmla-İnşa) Materyal Değerlendirme Sonuçları*

İnşa dersinde kullanılan materyali öğrenciler iyi düzeyde bir materyal olarak değerlendirmiş ve iyi seviyesinde (35 öğrenci) puanlamıştır.

2. 5. Sözlü Anlatım (Muhadese)

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Muhadese dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz	5	8	31	38	8
Arapça konuşabilme düzeyiniz	7	30	42	11	0

Tablo 20: *Sözlü Anlatım (Muhadese) Ders Değerlendirme Sonuçları*

Anket verilerine göre öğrenciler Muhadese dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviye (38 öğrenci) olarak değerlendirmektedir. Muhadese dersinde kazandırılması planlanan Arapça konuşabilme düzeyi, orta seviyede (47 öğrenci) görülmektedir.

	1. Sıra	2. Sıra
En kolay ders	Kıra'a-23	Muhadese-21

Tablo 21: *Sözlü Anlatım (Muhadese) Ders Değerlendirme Sonuçları*

Öğrenciler Muhadese dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviyede görmekle birlikte, en kolay ders olarak ikinci sırada (21 öğrenci) değerlendirmektedir.

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Muhadese Kitabı	4	8	21	32	25

Tablo 22: *Sözlü Anlatım (Muhadese) Materyal Değerlendirme Sonuçları*

İnşa dersinde kullanılan materyali öğrenciler iyi düzeyde bir materyal olarak değerlendirmiş ve iyi seviyesinde (32 öğrenci) puanlamıştır.

2. 6. Duyma Anlama (İstima‘)

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
İstima‘ dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz	7	7	37	28	11
Arapça dinlediğinizi anlama düzeyiniz	5	15	51	19	0

Tablo 23: Duyma Anlama (İstima‘) Ders Değerlendirme Sonuçları

Anket verilerine göre öğrenciler İstima‘ dersinden aldıkları eğitim düzeyini orta seviye (37 öğrenci) olarak değerlendirmektedir. İstima‘ dersinde kazandırılması planlanan Arapça dinlediğini anlama düzeyi, orta seviyede (51 öğrenci) görülmektedir.

	1. Sıra	2. Sıra
En az faydalandığınız ders	İstima‘-	Sarf-18

Tablo 24: Duyma Anlama (İstima‘) Ders Değerlendirme Sonuçları

Öğrenciler İstima‘ dersinden aldıkları eğitim düzeyini iyi seviyede görmeye birlikte, en az faydalandıkları ders olarak birinci sırada (19 öğrenci) değerlendirmektedirler.

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
İstima‘-Selahattin Çizgi	1	4	20	31	34

Tablo 25: Duyma Anlama (İstima‘) Materyal Değerlendirme Sonuçları

İstima‘ dersinde kullanılan materyali öğrenciler çok iyi düzeyde bir materyal olarak değerlendirmiş ve çok iyi seviyesinde (34 öğrenci) puanlamıştır.

2. 7. Arap Dili Fonetigi (Tashih-i Hurûf)

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Tashih-i Hurûf dersinden aldığınız eğitim düzeyiniz	16	14	30	24	6
Arapça bir metni yazabilme düzeyiniz	5	28	28	19	10

Tablo 26: Arap Dili Fonetigi (Tashih-i Hurûf) Ders Değerlendirme Sonuçları

Anket verilerine göre öğrenciler Tashih-i Hurûf dersinden aldıkları eğitim düzeyini orta seviye (30 öğrenci) olarak değerlendirmektedir. Tashih-i Hurûf dersinde kazandırılması planlanan Arapça bir metni yazabilme düzeyi, kötü ve orta seviyede (28 öğrenci) görülmektedir.

	Çok Kötü	Kötü	Orta	İyi	Çok İyi
Yazı Defteri	5	6	20	33	26

Tablo 27: Arap Dili Fonetigi (Tashih-i Hurûf) Materyal Değerlendirme Sonuçları

Tashih-i Hurûf dersinde kullanılan materyali öğrenciler iyi düzeyde bir materyal olarak değerlendirmiş ve iyi seviyesinde (33 öğrenci) puanlamıştır.

Sonuç, Değerlendirme ve Öneriler

Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde 2018-2019 Eğitim ve Öğretim yılında Arapça Zorunluk Hazırlık sınıflarına uygulanan eğitim müfredat, materyal ve başarı düzeyleri temel alınarak, 90 öğrenciye uygulanan anket ile değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmeler neticesinde birtakım sonuçlara ulaşılmış ve aşağıda belirtilen öneriler ile Arapça hazırlık eğitimlerinin kalitesinin artırılması hedeflenmiştir.

Hazırlık programında verilen eğitim düzeyi, öğrencilerin hazırlık programından beklentilerinin karşılanma düzeyi ve öğrencilerin verilen eğitimden faydalanma düzeyi, öğrenciler tarafından iyi bir seviyede kabul edilmektedir. Müfredatın geliştirilmesi, uygun olmayan materyallerin yerine yeni materyallerin seçilmesi ve derslerin daha zevkli hale getirilmesi için dersi veren hocaların ders işleme yöntem ve tekniklerini çeşitlendirmesi gibi adımlar atılarak, bu düzeyler çok iyi bir seviyeye taşınabilir.

Olumsuz bir durum olarak belirtilen, ikinci dönemde sınıfların not ortalamalarına göre yeniden şubelendirilmesi uygulaması, öğrenciler tarafından hoş karşılanmamıştır. Bunun sebebinin uygulamanın ikinci döneme bırakılarak geciktirilmesi olarak düşünülmektedir. Nitekim bir dönem boyunca öğrenciler arasında duygusal bağlar kurulmuş ve sınıfların yeniden düzenlenmesiyle öğrenciler yeni arkadaşlarıyla bağ kurmakta zorlanmıştır. Birinci dönemin başında gerek muafiyet sonuçlarına, gerekse 1. Yoklama Sınavı sonuçlarına bakılarak, öğrenciler birbirleriyle duygusal bir bağ kurmadan, şubelerin heterojen bir şekilde yeniden düzenlenmesi, öğrencilerin dersteki katılımlarını arttıracak ve derslere olan ilgi ve alakalarının artmasını sağlayacaktır.

Nahiv dersi, öğrenciler tarafından zor kabul edilmesine rağmen en çok faydalandıkları ders olarak görülmektedir. Burada dersi veren hocaların ders anlatım yöntemi ve kullandığı materyalin etkisi olduğu yönünde öğrencilerin anket sonrası beyanları vardır. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi öğrencilerin materyal içerisindeki beş bin adet tam harekeli ve Türkçeye tam çevirisi yapılmış Arapça cümlelerin günlük konuşma dilinde kendilerine çok faydalı olduğunu düşünmeleri ve kitapta çok yorucu düzeyde i'rap olmadığını belirtmeleri de bu sonucun çıkmasında etkili olmuştur.

Arapça eğitiminde kelime bilgisi dersi olan Sarf dersinde, öğrenciler kendilerini başarısız görmektedirler. Yapılan ölçme sonucunda Sarf dersi en zor ve en az faydalanılan ders olarak gösterilmektedir. Öğrencilerle bu durum üzerine anket sonrası görüşülmüş ve öğrencilerin verdikleri bilgiler doğrultusunda ilk olarak derste kullanılan materyal ile ilgili sorunların olduğu görülmüştür. Kullanılan materyal ileri düzey bir materyaldir ve hazırlık sınıfı öğrencilerinin seviyelerinin üzerindedir. İkinci olarak, Sarf dersi ile Nahiv derslerine farklı hocaların girmiş olmasının olumsuz etki oluşturması ihtimali söz konusudur. Nitekim Sarf dersinde Nahiv ile alakalı bazı konular işlenirken, Nahiv dersinde diğer hocaların o konuyu henüz işlememiş olması, anlatılan ünitenin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu problem her bir şubenin Nahiv ve Sarf derslerine aynı hocaların girmesiyle, hatta Nahiv ve Sarf derslerinin birleştirilerek işlenmesiyle çözülebilir. Güz yarısında haftalık 8 saat birleştirilmiş Nahiv ve Sarf dersinde 4 saat Nahiv, 4 saat Sarf dersi işlenmeli, bahar yarısında ise 6 saat Nahiv, 2 saat Sarf dersi işlenmelidir.

Okuduğunu anlama dersi olan Kıra'a dersinde başarının iyi bir düzeyde olduğu görülmektedir. Bu derste başarının daha da artırılması için çevirisi yapılan metinlerde geçen kelimelerin ezber düzeyleri geliştirilmeli ve öğrenciler kalıp cümleleri ezberlemeye yönelik teşvik edilmelidir. Ayrıca öğrenciler derste işlenen metinler dışında metin çevirisi yapmaları konusunda yönlendirilmelidir.

Arapça eğitiminde en çok zorlanılan alan olan ve Türkçeden Arapçaya çeviri becerisini kazandırmayı amaçlayan ve en sıkıcı ikinci ders olarak görülen İnşa dersinde öğrenciler kendilerini orta düzeyde görmektedir. Bu düzeyin daha üst seviyelere çıkarılması için dersi veren öğretim elemanının, öğrencilerin çeviri konusunda cesaretlerini artırması gerekmektedir. Öğrencinin her öğrendiği yeni kelimeyi birden fazla cümle içerisinde kullanması teşvik edilmeli ve kurduğu cümlelerde yapılan hatalar birebir öğrenci ile paylaşılarak öğrencinin hatalarını minimum düzeye indirmesi sağlanmalıdır. Dersi veren hocaların, öğrencinin derste öğrencinin sıkılmasını önleyici yeni tedbirler ve yöntemler geliştirmesi gerekmektedir.

Öğrencilerin konuşma becerilerini arttırmayı hedefleyen Muhadese dersinde seviyenin orta düzeyde olduğu görülmektedir. Bu seviyenin yükseltilmesi için öncelikle derse giren hocanın öğrenciler ile neredeyse hiç Türkçe konuşmaması gerekmektedir. Öğrenciyle devamlı surette Arapça konuşularak öğrenci dile maruz bırakılmalıdır. Öğrenci metin dersinde işlediği metinleri sesli okuyarak ses kayıtları yapmalıdır ve kendi ses kayıtlarını dinleyerek nerelerde hata yaptığını bizzat kendisinin görmesi gerekmektedir.

Aynı doğrultuda dinlediğini anlama becerisini arttırmaya yönelik verilen İstima“ dersinde de öğrencinin daimi surette Arapça dinlemesi sağlanmalı ve öğrencinin dinlediğini anlayacak düzeye gelene kadar Arapça ses kayıtlarını dinlemesi sağlanmalıdır.

Öğrencilerin Arapça yazabilme kabiliyetinin artırılması ve Arapça yazısının güzelleştirilmesinin hedefleyen Tashih-i Hurûf dersinde kötü bir seviyede olan düzeyin yukarıya doğru çekilebilmesi için yazma alıştırmalarının artırılması gerekmektedir. Metin kitabındaki metinlerin veya seçilecek başka metinlerin öğrenciye yazdırılması, öğrencinin yazma kabiliyetinin artmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

Cebeci, Suat. “Cumhuriyet Döneminde Yüksek Din Öğretimi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (1999): 227-235.

Deliçay, Tahsin - Muslim, Enes. *Arapça Konuşalım 1-2 (Netekellem el-‘Arabîyyete’l-Hadîse)*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2018.

Erdoğan, Ayhan - Tasa, Muhammet v.dğr. *el-Mutûnu’l-Vadîhatu*. Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2015.

Eryılmaz, Mesut - Ortaç, Ahmet. *el-Luğatu’l-Arabîyye*. Trabzon: Kalem Yayınları, ty.

Günday, Hüseyin - Şahin, Şener, *Arapça Sarf Alıştırma Kitabı*. 3. Baskı. Bursa: Emin Yayınları, 2015.

Günday, Hüseyin - Şahin, Şener. *Arapça Dil Bilgisi-Nahiv Bilgisi*. 11. Baskı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Koştaş, Münir. “Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Dünü Bugünü)”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (1999) : 141-184.

Resmi Gazete. “Sayı: 29805”. Erişim: 08.08.2019
<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160818.pdf>.

Soysaldı, Mehmet. “Türkiye’deki İlahiyat Fakültelerinde Arapça Öğretiminde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları”. *EKEV Akademi Dergisi* 45 (2010) : 247-279.

Soyupek, Hasan. *İkinci Meşrutiyet’ten Günümüze Kadar Türkiye’de Arapça Öğretimi*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2004.

Tasa, Muhammet. *Arapça Yazı Defteri*. Konya: Kervan Yayınevi, 2010.

Uzun, Tacettin - Tasa, Muhammet v.dğr. *el-İnşâu'l-Vadîhatu*. Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2015.

Youtube. “Selahaddin (Salahuddin) 1.Bölüm - Necmetu Faris”. Erişim: 08.08.2019. <https://www.youtube.com/watch?v=nnZBHhw0a9g>.

Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Darülfünuna Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.

Fıkhî Açından Teyâmün
Al-Tayamun in Islamic Law

Muhammed Latif ALTUN

Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Anabilim Dalı
Dr. The University of Ardahan, Faculty of Divinity, Department of Islamic Law
Ardahan / Turkey

mlatif7263@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3186-4664

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 28 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3566907

Atıf / Citation: Altun, Muhammed Latif. "Fıkhî Açından Teyâmün". *Van İlahiyat Dergisi*, 7/11 (Aralık 2019): 163-192. doi: 10.5281/zenodo.3566907.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Özet

İnsanın hal ve hareketleri onun nasıl bir karaktere sahip olduğunu dışa yansıtmaktadır. Bu yüzden hal ve hareketler kişiyi tanımamızda yardımcı olur. Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerim 'de ashâbü'l-yemîn ve ashâbü'l-meymene gibi ifadeler kullanmış ve bu ifadelerle bir takım insanları kast etmiştir. Kastedilen iyi insanların vasıfları bu ifadelerden hemen sonra zikredilmiştir. Bu da Allah'ın sağ tarafa önem atfettiğinin göstergelerindendir.

Hal ve hareketleri bakımından sevilen Hz. Peygamber, Müslümanlar için örnek kabul edilmiş ve onun emir ve tavsiyeleri harfiyen uygulanmaya hassasiyet gösterilmiştir. O, sağ taraf ile faziletli ve hayırlı işleri, sol taraf ile de diğer fiilleri yapmış ve bunu teşvik etmiştir. Sahâbe de bunu hem uygulamış hem de sonraki nesillere aktarmaya azami gayret göstermiştir. Daha sonra onun bu yöndeki tavsiye ve uygulamaları fikhî âlimleri arasında kural haline gelmiştir. Hz. Peygamber'in sağ tarafla ilgili sözleri, uygulamaları ve tavsiyeleri hadisler vasıtasıyla bize aktarılmış, böylece günlük hayatta başta olmak üzere ibadetlerde sağ tarafa ehemmiyet gösterilmiştir.

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in sağ tarafı önemsemesi ve sağ tarafa öncelik vermesi, beşerî ya da nebevî olup olmaması tartışması ele alınacaktır. Daha sonra Arapça iki kavram olan yemîn ve yesâr kavramlarının tanımı ele alınacak, abdest alırken sağ el ve ayakların önce yıkanmasının, tek kişinin imamın hangi tarafında durmasının ve teşhütte otururken sağ el ve sağ ayağın konumunun hükmü gibi konulara işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, yemîn, yesâr, meymene, teyâmün.

Abstract

Man's behaviour and attitudes reveals what kind of person he is. Therefore, behaviours and attitudes help us to get to know people. God mentions in the Qur'an People of Yamin (Right) and ashab al-maimana (People of maymana). These terms are used in the Qur'an to refer to certain people. The qualities of the good people meant by these terms are mentioned immediately after them. This indicates how God attributes importance to the right.

The Prophet are considered by muslims as exemplary figure with his attitudes and they are keen to follow his orders and advices word for word. The prophet did virtuous actions with his right and the other actions with his left. He also encouraged his followers to do the same thing. The Companions behaved in the same manner and did their best to pass this on to the following generation. These practices and advices were considered by the scholars of Islamic Law as a rule to follow. The Prophets' orders, practices and advices about the right side were transmitted to us through prophetic sayings. Thus, muslims put emphasis on the right both in their daily practices and prayers

In this study, the problem of whether the Prophet's emphasis on the right side is due to his personal choice or God's decree will be discussed. The meaning of the two related terms yamin (right) and yasar (left) will be examined. The rule about prioritising the washing right hand and leg while taking ablution, the position of a single person when there is single person behind the imam and the rule regarding the position of right hand and right leg while sitting at the end of the prayer (tashahhud)

Key Words: Islamic law, yamin, yasar, maimana, tayamun

Giriş

Yemîn (sağ) ve yesâr (sol) kavramları, İslâm hukuku kaynaklarının hassasiyet gösterdiği konulardan biridir. Esasen sağ ve sol kavramları sadece İslam hukuku kaynaklarının değil aynı zamanda tefsir ve hadis kaynaklarının da önem verdiği konular arasındadır. Bu yüzden bu kavramlar, geniş bir yelpazede ele alınmış ve önem verilen kavramlar arasında sayılmıştır. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde, günümüzde konuya önem verilmediği ve konuyla ilgili yeterli çalışmaların yapılmadığı, yapılmışsa da bunun daha çok siyasi söylem olan sağcılık ve solculuk meselesi

bağlamında ele alındığını gördük.¹ Bu yüzden söz konusu kavramların İslam hukukundaki yeri, sağ tarafa öncelik verilmesi ve sağ tarafla amel etmenin hükmü hakkında bir çalışmanın yapılması gerektiği sonucuna vardık.

Hayatımızın her alanında meydana getirdiğimiz hal ve hareketleri ya sağ ya da sol tarafla yapmamız kaçınılmazdır. Ancak yaptığımız hal ve hareketler çoğu zaman bilinçsiz bir şekilde olmaktadır. Hâlbuki bilinçli olarak yapılacak bu hareketlerle ihtiyaçların karşılanması yanı sıra, sevap elde etme yoluna da gidilebilir.² Bu bilince sahip olmak için tefsir, hadis ve fıkıh kaynaklarında dağınık bulunan sağ ve sol tarafla ilgili malumatı bir araya toplamak ve bunları bilmek gerekir. Bu sebeplerden dolayı konuyla alakalı bir çalışma yapılmasının faydalı olacağı anlaşılmaktadır. Çalışmamızın, bu konuyla alakalı bilgi sahibi olmak isteyenler için bir merci' olacağı kanaatindeyiz.

Yaratılma noktasında sağ ve sol taraf arasında fark olmasa da, konuya temas eden ayet ve hadisler göz önüne alındığında iki taraf arasında birçok açıdan fark olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şey diğer mahlûkat için de geçerlidir. Zira Allah Teâlâ her şeyi yarattığı halde bunlardan bir kısmını yüceltmiş ve onlara üstünlük atfetmiştir. İnsanın fiziki yapısında yüzün diğer organlara göre daha üstün olduğu bilinmektedir.³ Farklı bakış açılarına göre yaratılmışlar arasında üstünlük sıralaması değişebilmektedir.⁴ Esasen mahlûkat arasında üstünlük hiyerarşisinin olması, bizzat yaratıcının dileği ve isteğiyle olmuştur. O halde sağ ve sol arasında da üstünlük vardır denilebilir.

Sağ tarafla eylemleri gerçekleştirmek ve daha çok bu tarafı kullanmak, iyi insanların alametifarikası sayılmıştır. Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "sizden bir kimse, yiyip içtiğinde sağ eliyle yiyip, içsin. Zira şeytan sol eliyle yiyip içmektedir"⁵ şeklindeki hadis de buna işaret etmektedir. Bu hadise göre sağ elle yemek ve içmek sol elle yemek ve içmeye tercih edilmiş ve sol elle yiyip

¹ Bkz. İlhami Güler, "Sağcılık Olarak Sünnilik", *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi*, 17/9, (Ekim/Kasım 2000): 90-100; Muzaffer Emin Göksu, "Sağcılık ve Solculuk Ötesinde", *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 17/9 (Ekim/Kasım 2000): 57-64; Murat Güzel, "Türkiyede İslamcılık ve Sağcılık" *Tezkire, Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 17/9 (Ekim/Kasım 2000): 65-89; Ömer Kurtulmuş, "Sağcılık Solculuk ve İslam" *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 19/10 (Şubat/Mart 2001): 5-168-174; Murat Kayacan, "Sağcılık ve Solculuk Kavramları ile Bu Kavramların Kur'an Meallerindeki Kullanımları" *Marife Dergisi* 10/3 (Kış 2010): 291-306.

² Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, *Tuhfetü'l-muhtâc fî şerhi'l-minhâc* (yy.: 1983), 1: 221.

³ Azîzî, Ali b. Ahmed b. Nureddin b. Muhammed, *Sirâcü'l-münîr şerhu'l-câmi's-sağîr*, (yy.: ty.), 3: 185. Raziye göre verme fiili diğer fillere göre daha faziletli olduğu bunun da el ile yapıldığından dolayı, el diğer organlardan daha faziletli sayılmıştır. (Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin, *Mefâtihi'l-ğayb*, (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 22: 43).

⁴ Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame b. Abdilmelik b. Selmete el-Ezdi, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zühri en-Neccar (yy.: Alemü'l-Kütüb, 1994), 4: 159.

⁵ Müslim b. el-Haccac Ebû'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Müsnedü's-sahîh el-muhtasar*, thk. Muhammed Fuat Abdülbaki (Beyrut; Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.), 3: 1598.

içenler şeytana benzetilmiştir. Üstelik bu ve buna benzer hadislere dayanarak, sağ elle yemenin ve içmenin, abdest alırken sağ tarafı önce yıkamanın vacip olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁶

Birçok fikhî konuda olduğu gibi sağ tarafın hükmü hakkında da fakihlerin farklı görüşleri olmuştur. Bir takım hal ve hareketlerin sağ tarafla yapılmasına ya da sağ tarafla başlanmasına, sünnet ya da müstehap diyenlerin yanında vacip diyenler de olmuştur. Bu farklılığın sebebi, nazil olan âyetler ile varid olan hadislerin farklı anlaşılması ve yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Misvağın kullanılması hususu buna örnek verilebilir. Zira fakihler, misvağın kullanılmasındaki niyete göre ona hüküm vermişlerdir. İbadet niyetiyle kullanıldığında sağ elle, temizlik niyetiyle kullanıldığında ise sol elle tutulmasının müstehap olduğunu savunmuşlardır. Öte yandan her ne niyetle olursa olsun sağ elle tutulmasının müstehap olduğunu ileri sürenler de olmuştur.⁷

Muhaddis ve fakihlerden bir kısmı, Hz. Peygamber'in hayırlı fiil ve davranışları sağ tarafla diğerlerini ise sol tarafla yapmasını beşerî saymıştır. Buna mukabil Hz. Peygamber'in bu davranışlarına nebevîlik vasfını atfedenler de olmuştur.⁸ Beşerî diyenler, iddialarını şu şekilde savunmuşlardır: Hz. Peygamber'in hayırlı işlerde sağ tarafa öncelik vermesi, sadece Ku'ân'da zikredilen yemîn sahiplerinin zümresine nail olma ümidinden kaynaklanmaktadır.⁹ Nebevî diyenler ise iddialarını âyet ve hadislerle destekleyerek şu ifadeleri kullanmışlardır: Hz. Peygamber'in dile getirdiği her şeyin vahiy kaynaklı olduğu, "O, kişisel arzularına göre konuşmamaktadır. O (size okuduğu/yaptığı) kendisine indirilmiş vahiden başka bir şey değildir,"¹⁰ "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin"¹¹ şeklindeki ayet meallerinden anlaşılmaktadır. Âyetlerde Hz. Peygamber'den sudûr eden; gerek kavî, gerek fiilî ve gerekse takrîrî sünnetlerin bütününe uyulması tavsiye edilmiştir. Zira söz konusu ayetlerde beşerî ve nebevî ayırımı yapılmamıştır. Öte yandan özellikle sağ tarafın Hz. Peygamber'e sevimli gelmesi, sağ tarafı beğenmesi ve iyi işlerde bu tarafı kullanması ve bu tarafa öncelik vermesi bunun nebevî olduğuna delalet etmektedir. Kaldı ki Hz. Peygamber'in yemesi, içmesi ve uyuması beşeri olabilir; fakat buna eklenen sağ elle yemesi ve içmesi, sağ tarafa doğru uyuması, işlenen fiile eklenen başka bir vasıftır. Diğer taraftan Hz.

⁶ Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürreuf b. Tâcü'l-Arifin b. Ali b. Zeynülabidin el-Haddâdî, *Feydü'l-kadîr şerhü'l-câmiu's-sağîr*, (Mısır: el-Mektebetü't-Ticarîyyetü'l-Kübrâ, 1356), 1: 298.

⁷ Irâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyyin b. Abdurrahman b. Ebî Bekir b. İbrahim, *Tarhü't-tesrîb fi şerhi't-takrîb*, (yy.: et-Taba'tü'l-Misriyyetü'l-Kadime, ty.), 2: 71; Useymîn, Muhammed Salih b. Muhammed, *eş-Şerhü'l-mümti' alâ zâdi'l-müstekne'*, (yy.: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1428), 1: 155.

⁸ Useymîn, Muhammed Salih b. Muhammed, *Fethu zi'l-celâl ve'l-ikrâm bi şerhi bülûği'l-merâm*, thk. Subhi b. Muhammed Ramazan, (yy.: el-Mektebü'l-İslâmiyye, t.y.), 1, 193.

⁹ Askalânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bâri şerhu sahîhi'l-buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1: 169.

¹⁰ Necm, 53/4.

¹¹ Âli İmrân, 3/31.

Peygamber, “bazen oruç tutarım bazen tutmam, bazen uyurum bazen uyumam, kadınlarla da evlenirim” şeklindeki ifadeden hemen sonra, “kim benim sünnetime uymazsa benden değildir”¹² ifadesini kullanmıştır. Bu da Hz. Peygamber’in beşerî gibi görünen bazı eylemlerde dahi, kendisine uymanın önemli olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber’in her konuda Müslümanlar için bir örnek timsali olduğu da unutulmamalıdır.¹³ O halde bu âyet ve hadislerden Hz. Peygamber’in sağ tarafla eylemler gerçekleştirmesi ve bunu tavsiye ve teşvik etmesi nebevî olduğu anlaşılmaktadır.

Sağ tarafa önem veren, toplumda üstün kabul edilen hal ve hareketleri sağ tarafla yapan ve sağ tarafa öncelik veren kimseler hakkında maddeler halinde şunlar söylenebilir:

1- Sağ tarafa önem veren kimse, Hz. Peygamber’i kendine örnek telakki etmiş, böylece “Allah’ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resûlullah’ta güzel bir örneklik vardır”¹⁴ mealindeki ayetin tavsiyesini yerine getirmiştir.

2- Sağ tarafa önem veren kimse, sağ tarafın önemini vurgulayan birçok ayet ve hadise olan inancını hareketleriyle dışa yansıtmıştır.

3- Sağ tarafa göre hareket etmek dinin şîârından (görünen alametinden) sayılır. İslâm dininin şiarlarına göre hareket eden kimse ise, “Kim Allah’a ait nişanelere (şîâr) saygılı davranırsa, bu kalplerin takvalı olmasındandır”¹⁵ mealindeki ayetle övülmüştür.

4- Sağ tarafla amel etmeyi önceleyen ve bunu önemseyen kimsenin, ayetlerde ifade edilen müjdelere nail olması umulur. Zira ayetlerde geçen yemîn ifadesi, hayır, kuvvet ve bereket gibi anlamlarda kullanılmıştır.

5- Sağ tarafla amel eden kimse, kendi inancını paylaşmayan kimselere muhalefet etmiş ve onlara benzemekten kaçınmıştır. Zira ekseriyetle İslam inancına sahip olmayan kimseler, sol tarafa önem verir ve sol tarafı kullanmaktadır.

6- Sağ tarafı önemseyen ve iyi işleri bu tarafla yapan kimse, kendisine verilen organların şükrünü eda etmiş sayılır. Zira organları kullanma noktasında şâri’in emrettiğine göre hareket etmek şükür sayılmaktadır.¹⁶

Fıkıhın ibadetler bölümünde sağ tarafın kullanılması, sağ tarafa öncelik verilmesi ve bu tarafın tercih ve tavsiye edildiği durumlar çoktur. Ana hatlarıyla bunlardan bir kısmı şunlardır:

¹² İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. eş-Şeybânî, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, thk. Şuayb Arnavut, (yy.: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 21: 169.

¹³ Askalânî, *Fethü’l-bâri*, 1: 169.

¹⁴ Ahzâb, 33/21.

¹⁵ Hac, 22/32.

¹⁶ Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *Şu’abü’l-imân*, thk. Abdülali Abdülhamid Hamid, (yy.: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 4: 312.

Abdest ve teyemmümde sağ tarafla başlayıp, sağ el ve ayakların sol el ve ayaklardan önce yıkanması ve teyemmüm edilmesi.

Namazda sağ elin sol elin üstüne bağlanması.¹⁷

İki kişi namaz kıldığı zaman me'mûmun imamın sağında durması.¹⁸

Namazdan çıkarken önce sağ tarafa selam verilmesi.¹⁹

Esasen Hz. Peygamber'in, toplumda üstün sayılan her eylemde sağ tarafı kullandığı, Hz. Aişe'den rivayet edilen şu hadisten açık bir şekilde anlaşılmaktadır: “Hz. Peygamber iyi gördüğü her işinde sağ tarafı kullanırdı.”²⁰ Bu rivayetin Arapça metninde (في شأنه) ifadesi yer almış, bu ifadeden hemen sonra, (كله bütün) kelimesiyle, önceki anlam te'kit edilmiş/pekiştirilmiştir. Hadis ve fıkıh âlimleri, bu ifadeyi “Hz. Peygamber, sevilen bütün işlerini sağ tarafla yapardı” şeklinde yorumlamışlardır.²¹

İnsanların sağ ve sol omuzlarında olduğuna inanılan meleklerden; sağ tarafta olan meleğin görevi sevapları yazmak, sol tarafta olan meleğin görevi ise günahları yazmaktır. İbn Abdilberr (v. 563/1071) bu durumu sağ tarafa verilen değerlerin göstergelerinden saymıştır.²² Zira sağ tarafta bulunan meleğe hayırları yazma görevi verilmiştir.

Toplumda değersiz sayılan ve hoş olmayan iş ve eylemlerde sol tarafa öncelik verilmesi ve bu eylemlerin sol tarafla yapılması, yine sünnetin teşvik ettiği durumlar arasında sayılmaktadır. Abdest alırken sol eli sağ elden önce yıkamak, giysi ya da ayakkabıyı çıkarmak,²³ camiden çıkmak,

¹⁷ Sahabeden Vâil, Hz. Peygamber'in namaz kılışını tasvir ederken, “Hz. Peygamber, namaz kılarırken sağ elini sol elinin üstüne koyduğunu gördüm” ifadesini kullanmıştır. (İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 4: 431).

¹⁸ İmamın arkasında bir kişi duracaksa bunun imamın sağ tarafında durması daha faziletli sayılmıştır. Bu faziletin imamın arkasında duranların saffın sağ tarafında olanları da kapsadığı şu hadisten anlaşılmaktadır. “Allah ve melekleri saffın sağ tarafında namaz kılanlara salat getirir.” (Cirâ'î, Ebû Bekir b. Zeyd el-Cirâ'î es-Sâlihî, *Tuhfetu'r-râki' ve's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*, (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfü'l-Kuveytiyye, 2004), 404).

¹⁹ Hz. Peygamber'in önce sağ tarafa selam verdiği şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber selam verirken (önce) sağ tarafa (sonra) sol tarafa es-selâmü aleyküm diyerek selam vermiştir.” (İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 4: 431).

²⁰ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 45.

²¹ Bkz. Nevevî, *el-minhâc*, 3: 160.

²² İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-muvatta mine'l-meâni ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, (Mağrib: Vizâretü Umumi'l-Evkâfi ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1387), 21: 39; Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf*, (Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1407), 4: 40.

²³ Nevevî, *el-Minhâc*, 14: 74.

helaya girmek,²⁴ burunda bulunan kirliliği temizlemek, küçük ve büyük abdest ihtiyacında²⁵ sol eli kullanmak, hatta tükürürken dahi²⁶ sol tarafa doğru tükürmek tavsiye ve teşvik edilmiştir.

I- Yemîn Yesâr ve Şimâl Kavramları

Sözlükte yemîn kelimesi hayır, bereket, uğur, kuvvet, sağ taraf ve sağ taraftaki organ anlamlarında kullanılmaktadır. Fıkıhta ise, bir işi ya da durumu yapıp yapmama noktasında Allah'ın adı ya da sıfatlarıyla and içmek/kesinleştirmek anlamında kullanılmaktadır.²⁷ And içme eylemi için yemîn kelimesinin kullanılmasındaki sebep, muhtemelen ant içilirken birinin sağ elini, diğerinin sağ elinin üstüne koymasından kaynaklanmaktadır.²⁸ Sağ el için yemîn ifadesinin kullanılmasının sebebi, genellikle sağ elin sol elden daha kuvvetli olmasındandır.²⁹ Bu da farklı mecralarda kullanılan kavramların anlamının göz önünde bulundurulduğuna açıkça işaret etmektedir. Bu çalışmada yemîn kavramı, sol tarafın ya da sol organın zıddı, sağ organ ya da sağ taraf anlamında kullanılacaktır.³⁰ Yemîn kavramı, Kur'ân ve sünnette bu anlamların tamamı için kullanılmıştır.³¹

Teyâmün kelimesi (y-m-n) maddesinden meydana gelen, gerek sözlük ve gerekse terim olarak sağ tarafa doğru bir eylem gerçekleştirmek anlamındadır. Kâbe'yi sağından tavâf etmek, sağ elle yemek-içmek, sol taraftan önce sağ tarafla giyinmek gibi.³²

Yüsr kelimesi zorluğun karşıtı olan kolaylık anlamındadır. Yesâr (يسار) ve yisâr (يسار) ise zenginlik ya da sol taraf veyahut sol el anlamında kullanılmaktadır.³³ Yesâr kavramı sağ tarafın zıddı olan sol taraf için kullanıldığı zaman, uğursuzluk anlamına gelmektedir. Cahiliye döneminde bir kimse, sonucu belli olmayan bir işe karar vermeden önce kuş uçururdu. Uçurulan kuş, sağ tarafa

²⁴ Esasen Hz. Peygamber'in camiden çıkarken, helaya girerken sol ayağıyla çıkıp girdiği yönünde herhangi bir hadis bulunmamaktadır. Bu konu hakkındaki hadisler İbn Ömerden rivayet edilmiştir. İbn Ömer, camiye girerken ve heladan çıkarken sağ ayağını, camiden çıkarken ve helaya girerken sol ayağını kullandığı şeklinde hadis bulunmaktadır. (Beğavî, Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesud, *Şerhü's-sünne*, tah. Şuayb Arnavut, (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 1: 424.)

²⁵ Irâkî, *Tarhü't-Tesrib*, 8: 133.

²⁶ Askalânî, *Fethü'l-bâri*, 1: 510.

²⁷ Kasım b. Abdullah b. Emîr Ali el-Konevî er-Rumî, *Enîsü'l-fukahâ*, thk. Yahya Hasan Murad, (yy.:Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 61.

²⁸ el-Himyerî, Neşvân b. Said el-Yemenî, *Şemsü'l-ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-arab mine'l-külûm*, thk. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî, (Beirut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 1999), 11: 7381.

²⁹ İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-Muhkem ve'l-muhîtü'l-a'zam*, thk. Abdülhamid Hindâvî, (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 10: 516.

³⁰ Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs*, (yy.: t.y.), 26: 303; Zeynüddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdülkadir, *Muhtâru's-sahâh*, tah. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 350; el-Himyerî, *Şemsü'l-ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-arab*, 11: 7380.

³¹ Bkz. Kehf, 18/18; Saffat, 37/28-93; Hakka, 69/45. Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zehîr b. Nasır, (yy.: Dâru Tûku'n-Necât, 1422), 7: 68-154; İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 5: 120-I, 262-12: 301-23: 274-26: 377.

³² Mutarrizî, Nasır b. Abdüsseyyid Ebi'l-Mekârim b. Ali, *el-Muğrib*, (yy.: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ty.), 1: 515.

³³ Cevherî, Ebû Nasır İsmail b. Hammad, *es-Sehâh tâcü'l-lüğa ve sihâhü'l-arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attar, (Beirut: Dârü'l-İlmi, 1997), 2: 858; Feyruzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Naim el-'Arkasûsî, (Beirut: Messesetü'r-Risâle, 2005), 1: 343.

doğru uçarsa, işe başlanması uğurlu sayılır ve işe başlanırdı. Sol tarafa doğru uçarsa bu iş uğursuz sayılır ve işten vazgeçilirdi. Muhtemelen söz konusu kavramda bulunan uğursuzluk anlamı bu uygulamadan gelmiştir.³⁴ Kur'ân'da yesâr kelimesi, uğursuzluk anlamında kullanılmasa da, zorun karşıtı olan yüsr (kolaylık) anlamında kullanılmıştır.³⁵

Şimâl: Karakter, güneyin zıddı olan kuzey, kuzeyden esen rüzgâr, toplamak ve sağ tarafın zıddı olan sol taraf anlamı için kullanılmaktadır. Sağ tarafın karşıtı olarak kullanıldığı zaman uğursuzluk ve kötülük anlamlarına gelir. Arap şair (وَلَمْ أَجْعَلْ شُوْنَكَ بِالشِّمَالِ) ifadesini kullanırken bunu kast etmiştir.³⁶ Yani ben senin durumunu kötü ve uğursuz tarafta görmüyorum. Kur'ân'da ashabü'ş-şimâl ifadesinden sonra “onlar içlerine işleyen bir ateş ve kaynar su içindedirler”³⁷ ifadesinden de, şimâl kelimesinin, içinde uğursuzluk ve kötülük anlamı barındırdığı anlaşılmaktadır.

II- Sağ ve Sol Tarafın Kur'ândaki Yeri

Kur'ân'da yemîn kelimesi birçok ayette farklı anlamlarla geçmektedir. Yemîn kelimesi, “Onların gölgeleri sağa ve sola dönmekte”³⁸, “Ve onları sağ tarafa çeviriyorduk”³⁹, “O inkârcılara ne oluyor ki grup grup sağdan soldan sana doğru koşuyorlar”⁴⁰, “O gün, Mümin erkeklerin ve mümin kadınların nurlarının önlerinden ve sağ yanlarından yetişip yollarını aydınlattığını görürsün”⁴¹ meallerindeki ayetlerde sağ yön ve sağ taraf anlamında kullanılmıştır. “Sonra onlara sağ eliyle darbe indirmeye başladı”⁴², “Sağ ellerinizin maliki/sahibi olduğu cariyelerle yetinin”⁴³, “Sağ elinizle anlaşma yaptığınız kimselere de paylarını verin”⁴⁴, “Nedir o sağ elindeki, ey Musa”⁴⁵ meallerindeki ayetlerde sağ el anlamında, yine “Derler ki siz, evet siz bize hayırla geldiniz”⁴⁶ mealindeki ayette

³⁴ Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed Üd Mura'ab, (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2001), 14: 11.

³⁵ Bakara, 2/185; Kehf, 18/88; Tahâ, 20/26; Talâk, 65/4-7; İnşirâh, 94/5-6.

³⁶ Zeynüddin er-Râzî, *Muhtâru's-sahâh*, 169; Harîrî, el-Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman Ebû Muhammed, *Dürretü'l-ğevâmis fi evhâmi'l-havâs*, thk. Arafat Mataraci, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1998), 56; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddin, *Lisânü'l-arab*, (Beyrut: Dârü Sâdir, 1414), 11: 364-365.

³⁷ Vâki'a, 56/42.

³⁸ Ayetin Arapça metni, (بِنَقِيًّا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجْدًا لِلَّهِ). Nahl, 16/48.

³⁹ Ayetin Arapça metni “وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ” şeklindedir. Kehf, 18/18; Taberî, Muhammed b. Yezid b. Kesîr b. Ğalib el-Âmelî, *Câmi'u'l-beyân fi t'evîli'l-kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 17: 624.

⁴⁰ Ayetin Arapça Metni, (فَمَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا قَبْلَكَ مَهْطَعِينَ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ). Me'âric, 70/36-37; Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 30: 647.

⁴¹ Ayetin Arapça metni, (يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ). Hadid, 57/12; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23: 179.

⁴² Ayetin Arapça metni şöyledir: “فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ”. Saffat, 37/93; Ebû'l-Leys es-Semerkindî Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, (v. 373/985), *Bahru'l-ulûm*, yy., ty., 3: 146.

⁴³ Ayetin Arapça Metni şöyledir: (أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ). Nisâ, 4/3, 24, 25, 36. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8: 347.

⁴⁴ Ayetin Arapça Metni şöyledir: (وَالَّذِينَ عَقَدْتَ أَيْمَانُكُمْ فَأَنْتُمْ لَهُمْ صَبِيهُمُ). Nisâ, 4/33. Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 10: 68.

⁴⁵ Ayetin Arapça metni, (وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى). Taha, 20/17; İbn Arafe, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru ibn arefe*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 3: 142.

⁴⁶ Ayetin Arapça metni, “قَالُوا انكم كنتم تاتوننا عن اليمين” şeklindedir. Saffat, 37/28; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 21: 31.

hayır anlamında, “*Elbette ki onu kuvvetlice yakalardık*”⁴⁷ mealindeki ayette ise kuvvet anlamında kullanılmıştır.⁴⁸

“*Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir*”⁴⁹ âyetinde olduğu gibi yemîn ifadesinden sevinen kimselerin kastedildiği de olmuştur. Zira daha sonra gelen ayette “*Ve sevinç içinde yakınlarına dönecektir*”⁵⁰ ifadesinden, yemîn kelimesinin sevinen kimselere delalet ettiği anlaşılmaktadır. Hakka sûresinde de aynı durum söz konusudur. Bu sürede defteri sağ taraftan verilenlere birçok vaatte bulunulmuş ve daha sonra onlar için, “*Artık o hoşnut olacağı bir hayat içindedir*”⁵¹ şeklinde ifade kullanılmıştır. Bu ayetten hemen sonra, defteri sol tarafından verilenler de şu şekilde zikredilmiştir: “*Defteri sol tarafından verilenler ise, keşke defterim elime verilme ve buradaki hesabımı bilmeseydim*”⁵² Vâkı’ a sûresinde “*Yemîn sahipleri, nedir o yemîn sahipleri*”⁵³ şeklinde geçen ifadeyle, yemîn sahiplerinin önemsendiği anlaşılmaktadır. Zira Kur’ân’ın üslubunda önemsenen şeyler soru sorularak tekrarlanır, daha sonra soruya cevap verilir. Aynı durum, “*Hâkka, hâkka nedir*”, “*Kâri’ a, kâri’ a nedir*” örneklerinde de vardır. Ayrıca Kur’ân’ın her yerde yemîn/sağ kavramı, karşıtı olan şimal kavramıyla ele alındığında, öncelik yemîn kavramına verilir daha sonra karşıtı zikredilir. Bu da yemîn ifadesinin daha çok önemsendiğinin bir başka delilidir.

Kur’ân’da geçen (y-m-n) maddesi, meal türü eserlerde farklı şekillerde tercüme edilmiştir. Vâkı’ a sûresinde geçen Ashabü’l-Meymene ifadesi şu şekilde tercüme edilmiştir: Diyanet İşleri Başkanlığı Meali: “*Ahîret mutluluğuna erenler var ya; ne mutlu kimselerdir!*” Diyanet vakfı meali: “*Sağdakiler, ne mutlu o sağdakilere!*” Ömer Nasuhi Bilmen: “*Ashahab-ı Meymene, nedir Ahâb-ı Meymene?*” Hasan Basri Çantay: “*Sağcılar (a gelince:) o sağcılar ne (mutlu) durlar!*” Süleyman Ateş: “*Sağın adamları (amel defterleri sağ tarafından verilenler), ne uğurlulardır onlar!*” Kur’ân meali yapanların büyük çoğunluğu, yemîn ve eymen ifadelerini sağ taraf ya da sağ el olarak tercüme etmişlerdir.⁵⁴

Müfessirler de ashâbü’l-yemîn ifadesini farklı şekillerde tefsir etmişlerdir. İbnü’l-Cevzî (v. 597/1201) bu ifadeyi tefsir ederken şöyle demiştir: “*Yemîn sahipleri hakkında sekiz görüş bulunmaktadır.*”

⁴⁷ Ayetin Arapça metni “*لاخذنا منه باليمين*” şeklindedir. Hakka, 69/45; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23: 243.

⁴⁸ Neşvân, *Şemsü’l-Ulûm*, 11: 7381.

⁴⁹ Ayetin Arapça metni şöyledir; (فاما من اوتي كتابه بيمينه فسوف يحاسب حسابا يسيرا). İnşikâk, 84/7-8.

⁵⁰ Ayetin Arapça metni şöyledir; (وينقلب الي اهله مسرورا). İnşikâk, 84/9.

⁵¹ Hakka, 69/21.

⁵² Hakka, 69/25.

⁵³ Vâkıa, 56/27

⁵⁴ Adı geçen Kur’ân meallerine bakılabilir.

1- İbn Abbas'ın görüşüne göre, Hz. Âdem'in zürriyeti yaratılmadan önce sağ tarafındaki sulbundan meydana gelen zürriyettir.

2-Kiyamet günü defterleri sağ elinden verilenlerdir. Dahhâk ve Kurtubî bu görüştedirler.

3-Yaptıkları hayırlı işlerden dolayı mutlu olan kimselerdir. Bu görüşü savunanlar, Hasan Basrî ve er-Rabî'dir.

4- Yaratıldıktan sonra Hz. Âdem'in sağ tarafında olan kimselerdir. Bu görüşün sahibi Zeyd b. Eslem'dir.

5-Meymun b. Mehrân'ın görüşüne göre, kıyamet günü sağ tarafta duran kimselerdir.

6-Süddî'nin görüşüne göre cennete giren kimselerdir.

7- Zeccâc'a göre, yüksek rütbeli kimselerdir.

8-Ali b. Ahmed en-Nisâbûrî'nin görüşüne göre cennetin sağ tarafına alınan kimselerdir.

Müfessirler, ashâbü'l-meş' me için de bu özelliklerin zıddını söylenmişlerdir."⁵⁵

III- Sağ ve Sol Tarafın Hadisteki Yeri

Hz. Peygamber yaptığı işe göre sağ ve sol taraf ayırımı yapmış, yerine getirdiği bir takım işlerde özellikle sağ tarafı kullanmış, bunu tavsiye ve teşvik etmiştir. Bazı işleri ise bilinçli olarak sol tarafla yapmıştır. Konuyla alakalı Hz. Peygamber'den birçok hadis rivayet edilmiştir. Nevevî bu hadislere dayanarak şu ifadeleri kullanmıştır: "Hz. Peygamber, sevilen ve istenen işlerde sağ tarafı, diğerlerinde ise sol tarafı kullanmıştır." Nevevî'nin bu ifadesi daha sonraki âlimler tarafından bir kural haline getirilmiş, başta fakihler olmak üzere, hadisçiler de sağ ve sol ile ilgili hükümlerde bu kuralı zikretmişlerdir.⁵⁶

Hz. Peygamber'den konuyla alakalı rivayet edilen hadisler, uygulama niteliğindeki hadisler ve tavsiye niteliğindeki hadisler olmak üzere iki farklı sınıflandırmaya tabi tutulabilir.

a) Uygulama Niteliğindeki Hadisler

Uygulama niteliğindeki hadislerden bir kısmı şunlardır:

Hz. Aişe'den şöyle rivayet edilmiştir: "Hz. Peygamber taranmaya, ayakkabı giymeye, temizlik yapmaya ve bütün (hayırlı) işleri yerine getirmeye sağ tarafla başlamış, sağ tarafla yapmaya özen göstermiş ve bu şekilde hareket etmeyi beğenmiştir."⁵⁷ Yine Hz. Aişe'den rivayet edilen buna

⁵⁵ Cevzî, Cemâlüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422), 4: 218.

⁵⁶ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyuddin b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu' şehu'l-mühezzeb*, (yy.: Dârü'l-Fikr, t.y.), 1: 384; İbnü'l-Mülakkin, Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed, *el-İ'lâm bi fevâid umdetü'l- ahkâm*, thk. Abdülaziz b. Ahmed, (Suudi Arabistan: Dârü'l-Âsime, 1997), 1: 392.

⁵⁷ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 45.

benzer bir hadiste, “Hz. Peygamber, her işinde sağ tarafı beğenmiştir”⁵⁸ ifadeleri yer almaktadır. Başka bir hadiste, Hz. Aişe “Hz. Peygamber, yemek yeme ve temizlik işlerini sağ eliyle, helâdan sonraki temizliği ve buna benzer işlerini ise sol eliyle yapardı” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁹ Yine Hz. Aişe şu rivayette bulunmuştur: “Hz. Peygamber, yıkandığı zaman sağ tarafa su dökerek başlardı. Üzerine bulaşan necaset olursa sağ elle su döker, sol elle necaseti giderirdi. Daha sonra başından başlayarak suyu dökerdi.”⁶⁰ Hz. Aişe’nin başka bir rivayetinde şu ifadeler yer almaktadır: “Bizden birisi hastalıktan dolayı şikâyette bulunduğu zaman, Hz. Peygamber sağ elini hasta olan kısma koyarak, “Ey insanların rabbi hastalığı gider” şeklinde dua ederdi.”⁶¹

Enes b. Mâlik’ten şöyle rivayet edilmiştir: “Ben kuyudan su aldıktan sonra bardağa koyup, Hz. Peygamber’e verdim. Onun sol tarafında Hz. Ebu Bekir, sağ tarafında da bir Arap oturuyordu. Suyu içtikten sonra sağ tarafında oturan Arap kişiye uzatarak, “herkes sağındakine vererek devam etsin” dedi.”⁶² Enes b. Mâlik’ten yapılan başka bir rivayette şu ifadeler geçmektedir: “Hz. Peygamber şeytan taşlamayı yaptıktan sonra kurbanını kesti. Daha sonra berbere sağ taraftan tıraş etmesini istedi. Hz. Peygamber, kesilen saçları Ebû Talha’ya verdikten sonra, berberden sol tarafını tıraş etmesini istedi. Yine kesilen saçları Ebû Talha’ya vererek insanlara dağıtmasını istedi.”⁶³

Hz. Ali, Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Cafer gibi sahabeden şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, yüzüğünü sağ elinde kullanırdı.”⁶⁴ İmran b. Ebî Enes’ten şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, sürme çektiği zaman önce sağ gözüne üç mil, sonra sol gözüne iki mil çekerdi.”⁶⁵ Rivayet edilen bu hadislerden Hz. Peygamber’in sağ tarafa önem verdiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

b) Tavsiye Niteliğindeki Hadisler

Tavsiye niteliğindeki hadislerden bir kısmı şunlardır:

Ebû Hüreyre’den Hz. Peygamber’in şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Bir kimse ayakkabı giydiğinde sağ, çıkardığında ise sol tarafla başlasın. Giyerken sağ taraf, çıkarırken sol taraf başta

⁵⁸ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 41: 174;

⁵⁹ Ebû Dâvud, Süleyman b. Aş’as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü ebî dâvud*, thk. Muhammed Muhyüddin Abdülhamid, (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ty.), 1: IX.

⁶⁰ Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih el-muhtasar*, 1: 256.

⁶¹ Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih el-muhtasar*, 4: 1721.

⁶² Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 7: 109.

⁶³ İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme b. el-Muğîre b. Salih b. Bekir, *Sahîhu ibn huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zemî, (yy.: el-Mektebetü’l-İslâmî, 2003), 2: 1376.

⁶⁴ İbn Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, 3: 275; Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhalık b. Hallad b. Abdillâh, *el-Bahrü’z-zehhâr*, (el-Medinetü’l-Münevver: Mektebtü’l-Ulûmi ve’l-Hikemi, 2009), 3: 133; Nesâî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, tah. Hasan Abdülmünim Şelebî, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ty.), 8: 193. Hz. Peygamber’in yüzüğünü ne şekilde kullandığı yönündeki hükümleri, daha sonra yapacağımız “İbadetler Dışındaki Sağ Tarafın Hükümü” isimli çalışmamızda ele alacağımız için burada değinmedik.

⁶⁵ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, *Musannaf ibn ebî şeybe*, thk. Kemal Yusuf, (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1409), 5: 37.

olsun.”⁶⁶ Yine Ebû Hüreyre başka bir hadiste şöyle demiştir: “Hz. Peygamber, ‘Abdest aldığınızda ve giyindiğinizde sağ tarafla başlayın’ dedi”⁶⁷

Ömer b. Ebî Selmâ şöyle rivayet edilmiştir: “Ben çocukken bir defasında Hz. Peygamber’in kucagında oturuyordum. Elimi yemek tabağının her tarafına uzattım. Hz. Peygamber, “Yavrum, Allah’ın ismini an, sağ elinle ve önünden ye” dedi. O günden sonra yemek yeme tarzımı, onun emrettiği şekilde değiştirdim.”⁶⁸ Ebû Bekir b. Abdullah’tan Hz. Peygamber’in şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Sizden bir kimse yerken ve içerken sağ eliyle yesin ve içsin. Zira şeytan sol eliyle yiyip içmektedir.”⁶⁹ Ümmü Atiyye kızının banyosunu yaptırırken, Hz. Peygamber ona şöyle demiştir: “Kızına banyo yaptırırken, onun sağ tarafından ve abdest organlarından başla.”⁷⁰

IV- Sağ Tarafla İlgili Fikhî Hükümler

Sağ tarafa önem veren fakihler, konuyla alakalı nakledilen hükümleri ayrıntılı bir şekilde izah etmişlerdir. Onlar, konuyla ilgili hükümleri vaz ederken rivayet edilen hadisleri referans göstermişlerdir. Zira Kur’ân’da sağ ya da sol tarafla ilgili ayetler olsa da bunlar, hüküm içerikli değil daha çok sağ taraf kavramı iyilikler; bunun karşıtı olan sol taraf kavramı ise kötülükler anlamında kullanılmıştır.

İbadetler noktasında sağ tarafa öncelik verilmesi ve eylemlerin sağ tarafla yapılması ile ilgili konu ve hükümler daha çok abdest, teyemmüm, namaz, Kâbe’yi tavaf etmek gibi konu başlıkları altında zikredilmektedir. Fakihler konuyla ilgili hükümleri belirlerken, aynı durum hakkında farklı hükümler ileri sürdükleri olmuştur. Bir konu hakkında vacip hükmünü ileri sürenler olduğu gibi, aynı konuyu sünnet ya da müstehap görenler de olmuştur. Bu farklılıklar bazen aynı mezhep içindeki fakihler arasında dahi vaki olmuştur.

Sağ tarafın önemsenmesi, ibadetlerde ve ibadetler dışında olma üzere iki ayırımı tabi tutulabilir. Biz bu çalışmada, ibadetlerde sağ tarafla ilgili hükümleri ele alacağız.

I- İbadetlerde Sağ Tarafla İlgili Hükümler

a) Abdest

Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre abdest alırken sağ tarafa öncelik verilmesinin hükmü müstehaptır.⁷¹ Bu görüşte olan fakihler, Ebû Hüreyre’den rivayet edilen, “Abdest aldığınızda sağ

⁶⁶ Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 7: 154.

⁶⁷ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 14: 293.

⁶⁸ Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 7: 68.

⁶⁹ Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih*, 3: 1598.

⁷⁰ Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 2: 74.

⁷¹ Haddâdî, Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed, *el-Cevheretü’n-neyyire* (yy.: el-Matbatü’l-Hayriyye, 1322), 1: 7; Hettâb, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdurrahman, *Mevâhibü’l-celil fi şerhi muhtasari’l-halil* (yy.: Dârü’l-Fikr,

tarafı başlansın”,⁷² Hz. Aişe’den rivayet edilen “Hz. Peygamber her işinde sağ tarafı başlamayı severdi”⁷³ şeklindeki hadisleri ile Hz. Peygamber’in abdest alış şekli tasvir edilirken, “abdest aldığı zaman sağ tarafı sol taraftan önce yıkardı” şeklindeki rivayeti delil göstermişlerdir.⁷⁴

İmâm Şâfiî ve İbnü’l-Hümâm (v. 861/1457) gibi bir kısım Hanefî fakihlere göre ise abdest alırken sağ tarafı başlamanın hükmü sünnettir.⁷⁵ Şâfiî fakihlerin dayandığı delil, Ebû Hüreyre’den rivayet edilen “Abdest aldığımızda sağ tarafı başlansın”⁷⁶ şeklindeki hadistir. Bu hadiste geçen “فابدءوا -sağ tarafı başlansın” ifadesi emir olduğu için sağ tarafı başlamanın vacip olduğuna delalet etse de, “ellerinizi dirseklere kadar yıkayınız” mealindeki ayetle bunun vacip olmadığı ortaya çıkmaktadır.⁷⁷ Zira ayetin anlamı geneldir, sağ ya da sol tarafı ilgili her hangi bir teferruata girilmemiştir. İbnü’l-Münzir’in “Abdest alırken sol tarafı sağ taraftan önce yıkayan kimse, tekrar abdest almasına gerek olmadığı noktasında fakihler görüş birliği içindedir”⁷⁸ şeklindeki ifadesi de bunun en fazla sünnet olabileceğine işaret etmektedir. İmam Nevevî, abdest alırken, önce sağ tarafın yıkanmasının sünnet olduğunu ve hakkında icmâ olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Abdest alırken sağ el ve sağ ayağın, sol el ve sol ayaktan önce yıkanmasının sünnet olduğu hakkında icmâ vardır. Aksini yapan kimse, sünnetin faziletinden mahrum kalsa da abdesti geçerlidir.”⁷⁹ İbnü’l-Münzir’in “fakihler görüş birliği içindedir” ve Nevevî’nin “bu konuda icmâ vardır” ifadelerinden ehl-i sünnet fakihleri kastedilmiştir. Zira Şîî fakihler, sağ tarafı başlamanın vacip olduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁰

İmâm Şâfiî’den de abdestte sağ tarafı sol taraftan önce yıkamak vaciptir şeklinde bir görüş rivayet edilmiştir. Ancak bu rivayete temkinli yaklaşmak gerekir. Zira bu rivayet bizzat ondan nakledilmemiştir. Muhtemelen İmâm Şâfiî’nin abdestte tertip farzdır ifadesinden hareketle, bu hüküm tahrîç edilmiştir. Ancak bu varsayım kabul edilmemiştir. Zira İmâm Şâfiî abdest azaları arasında

1992), 1: 258, İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî, *el-Muğnî*, (yy.: Mektebetü’l-Kahire, 1968), 1: 81.

⁷² İbn Hanbel, *Müsnedü imam ahmed b. hanbel*, 14: 293.

⁷³ Buhârî, *Sahîhu’l-buhârî*, 1: 45.

⁷⁴ İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, 20: 122.

⁷⁵ İbnü’l-Hümâm, Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud, *Fethu’l-kadîr* (yy.: Dârü’l-Fikr, ty.), 1: 36; Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *Hâşiyetü’t-tahtâvî ala merâki’l-felâh*, thk. Muhammed Abdülaziz el-Halidî (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İmiyye, 1997), 64; Ensârî, *Esnâ’l-metâlib*, 1: 37.

⁷⁶ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 14: 293.

⁷⁷ Mâverdi, Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib, *el-Hâvi’l-kebîr fi fıkhi imam eş-şâfiî*, thk. eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 1: 143; Useymîn, *fethu zi’l-celâl ve’l-İkrâm*, 1: 197.

⁷⁸ İbnü’l-Münzir, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim, *el-İcmâ’*, thk. Fuad Abdülmunim Ahmed (yy.: Dârü’l-Müslim, 2004), 35.

⁷⁹ Nevevî, *el-Minhâc*, 3: 160.

⁸⁰ Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 1: 215.

tertibî şart koşsa da, eller ve ayakları bir organ saymış, sağ ve sol ayırımı yapmamıştır.⁸¹ Dolayısıyla ona göre, sol taraf sağ taraftan önce yıkansa dahi abdest geçerli sayılmıştır.⁸²

Ahmed b. Hanbel'den de abdestte sağ tarafla başlamanın vacip olduğu yönünde rivayet bulunmaktadır. Fakat bu rivayet kabul görmemiştir. Zerkeşî, Ahmed b. Hanbel'den bu yönde bir rivayetin yapılmasını “şâz” olarak görmüştür.⁸³ İbn Kudâme'nin, “abdest alırken sağ tarafla başlamanın müstehap oluşu hakkında âlimler arasında görüş ayrılığı yoktur” şeklindeki ifadesi, İbn Hanbel'in bu yönde bir görüşünün olmadığını ortaya koymaktadır.⁸⁴ Kaldı ki Hz. Peygamber'den rivayet edilen, “bütün (hayırlı) işlere sağ tarafla başlamış ve bunu beğenmiştir”⁸⁵ şeklindeki ifadesi, bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Beğenme anlamı, hadisin Arapça metninde bulunan “يُعجبه” kelimesinden anlaşılmaktadır. Beğenmek ifadesi, vacip olan hükme değil, olsa olsa sünnet ya da sünnetten daha aşağı bir hükme delalet eder.

Öte yandan sağ tarafla başlamanın vacip olmadığına, Hz. Ali'den rivayet edilen, “Ben eksiksiz bir şekilde abdest aldıktan sonra sağ tarafla ya da sol tarafla başlamamın ne ehemmiyeti var?” şeklindeki ifade açıkça işaret etmektedir. Başka bir rivayette, abdest almak isteyen bir kimse Hz. Ali'ye, abdest alırken sağ tarafla mı sol tarafla mı başlayayım şeklinde soruyu sorunca, Hz. Ali, abdest almak için su istemiş ve özellikle sol tarafla başlamıştır. Bu rivayete göre de sağ tarafla başlamanın vacip olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır.⁸⁶ İbn Mesud'un da bu görüşte olduğu ve “abdest alırken hangi tarafla başladığına aldırmış etme” ifadesini kullandığı rivayet edilmiştir.⁸⁷

Caferî fakihlere göre abdest alırken sağ tarafı, sol taraftan önce yıkamak vaciptir. Onlara göre sağ el ve sağ ayak, sol el ve sol ayaktan önce yıkanmalıdır.⁸⁸ Bunlar, Ebû Hüreyre'den rivayet edilen “abdest aldığımızda sağ tarafla başlayın”⁸⁹ şeklindeki hadiste geçen emir sığasını esas almışlardır.

b) Teyemmüm

⁸¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 1: 143; Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 1: 215.

⁸² Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbâs b. Osman b. Şâfi' b. Abdülmuttalib, *el-Umm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990), 1: 46.

⁸³ Komisyon, *el-Mevsu'atü'l-fikhiyyetü'l-küveytiyye*, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye (Kuveyt: 1427), 43: 369.

⁸⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 81.

⁸⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 45.

⁸⁶ Şevkânî, *Neylül-evtâr*, 1: 216.

⁸⁷ İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik, *Şerhu sahihi'l-buhârî li ibni battâl*, thk. Ebû Temim Yaser b. İbrahim, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1: 261.

⁸⁸ Hacc es-Seyyid Takiy et-Tebâtebâi el-Kümmî, *Mebânî minhâcü's-sâlihîn*, (yy.: Mektebetü'l-Mehellâfî, t.y.), 1: 502; Şevkânî, *Neylül-Evtâr*, 1: 216.

⁸⁹ İbn Hanbel, *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, 14: 293.

Abdest konusunda geçen görüş farklılıkları teyemmüm konusu için de geçerlidir.⁹⁰ Teyemmüm ederken sağ kolun sol koldan önce teyemmüm edilmesi hakkında farklı görüşler mevcuttur.⁹¹ Bazı fakihlere göre sünnet bazılarına göre müstehap bazılarına göre ise vaciptir. Sağ kolu, sol koldan önce mesh etmek Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîlere göre müstehap,⁹² Şâfîilere göre ise sünnettir.⁹³ Şiâ Fakihlere göre ise vaciptir.⁹⁴ Hanefî mezhebine ait bazı kitaplarda sağ kolun sol koldan önce teyemmüm edilmesi teyemmümün sünnetleri arasında sayılmıştır.⁹⁵

Ammar b. Yasir'den rivayet edilen şu hadis, buna delil olarak gösterilmektedir: “Bir defasında Hz. Peygamber bir ihtiyaç için beni bir yere gönderdi. Gittiğim yerde cünüp oldum. Boy abdesti alacak su bulamayınca hayvanın toprakta debelendiği gibi toprakta debelendim. Daha sonra Hz. Peygamber'e gelerek ona durumu anlattım o da bana: “Sen şu şekilde yapsaydın (teyemmüm alsaydın) yeterli olurdu.” Hz. Peygamber, önce sağ elini daha sonra sol elini teyemmüm yaptı.”⁹⁶ Hz. Peygamber'in sağ kolunu sol kolundan önce teyemmüm etmesi bunun sünnet olduğuna işaret etmektedir.

c) Mestleri Mesh Etmek

Şafîî ve Hanbelî fakihlere göre mestler üzerine mesh ederken sağ ayağın sol ayaktan önce mesh edilmesi müstehap sayılmıştır.⁹⁷ Bunun delili Hz. Aişe'den rivayet edilen “Hz. Peygamber, ayakkabı giymeyi, temizliği ve bütün (hayırlı) işleri sağ tarafla yapmış ve bunu beğenmiştir”⁹⁸ şeklindeki hadistir. Hadiste geçen, “bütün (hayırlı) işleri sağ tarafla yapardı” ifadesinin kapsamı geniştir. Dolayısıyla mestlerin üzerini mesh etmeyi de kapsamaktadır. O halde sağ ayağın sol ayaktan önce mesh edilmesi müstehaptır. Buna mukabil her iki ayağın aynı anda mesh edilebileceğini ileri

⁹⁰ Ali el-Kârî Ali b. Sultan Muhammed Ebû'l-Hasan Nureddin el-Mulla Herevî el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu mişkâtü'l-mesâbih* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2002), 2: 409.

⁹¹ Nefrâvî, Ahmed b. Gânim b. Salim b. Mehnâ, *el-Fevâkihü'd-devânî alâ risâleti ibn ebî zeyd el-kayrevânî* (yy.: Dârü'l-Fikr, 1995), 1: 157.

⁹² İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz Abidin ed-Dimaşkî, *Reddü'l-Muhtâr alâ'd-Dürri'l-Muhtâr*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992), 1: 124; Desûkî, Muhammed b. Arefe, *Hâşiyetü'd-desûkî alâ şerhi'l-kebîr* (yy.:Dârü'l-Fikir, ty.), 1: 158; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 180.

⁹³ Nevevî, *el-Mecmu' Şehu'l-mühezzeb*, 2: 290.

⁹⁴ Tebâtebâi *Mebânî minhâcü's-sâlihîn*, 3: 65-73.

⁹⁵ İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *el-Bahrü'r-râik şerhü kenzi'd-dekâik* (yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmi, ty.), 1: 154.

⁹⁶ Müslim, *el-Müsnedü's-sahih el-muhtasar*, 1: 280.

⁹⁷ Büceyremî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer, *Tuhfetü'l-habîb alâ şerhi'l-hatîb* (yy.: Dârü'l-Fikr, 1995), 1: 168; İbnü'l-İrâkî, Veliyyüddin Ebû Zür'a Ahmed b. Abdurrahim b. el-Hasan b. Abdurrahman, *Tahrîrü'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman Fehmî, (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2011) 1: 122; Merdâvî, Alaüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Süleyman, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin (Kahire: Hier li't-Tibâ'ti, 1995), 1: 185.

⁹⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 45.

süren fakihler de olmuştur.⁹⁹ Bunlar, Muğîre b. Şu'be'den “mestlerini mesh ettikten sonra namaza durdu”¹⁰⁰ ve Beyhakî'den rivayet edilen “Hz. Peygamber, mestlerin üstünü bir sefer mesh etmiştir”¹⁰¹ şeklindeki hadisleri delil göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in mestlerini tek seferde mesh etmesi, sağ elini sağ ayağın üstüne, sol elini de sol ayaküstüne koyarak mesh ettiği şeklinde tasvir edilmiştir.¹⁰² Bu iddia sahiplerine göre, her iki rivayette de Hz. Peygamber'in sağ ayağı sol ayaktan önce mesh ettiği şeklinde bir ayrıntı bulunmadığı gibi, onun her iki ayağını aynı anda mesh ettiği anlaşılmaktadır. Esasen bu görüş sahiplerinin iddiası, Hz. Peygamber'in sağ taraf hakkındaki teşvik ve uygulamalarına uymamaktadır. Kaldı ki Beyhakî'den yapılan rivayetin de zayıf olduğu ifade edilmiştir.¹⁰³ Öte yandan Hz. Peygamber'in, “her iki ayağı tek seferde mesh edebilirsiniz “şeklinde net bir ifadesi de olmamıştır. Ayrıca mesh etmek, yıkamanın yerine geçmektedir. Abdest alırken sağ ayağa öncelik verildiğine göre, mesh etmede de aynı şekilde davranmak gerekir. O halde Hz. Peygamber, önem verdiği hayırlı durumlarda sağ tarafa öncelik verdiğinden dolayı, mestler üzerinde mesh ederken dahi, sağ tarafı sol taraftan önce mesh etmek en azından müstehap sayılmalıdır.¹⁰⁴ Fakat her iki ayağın aynı anda mesh edilmesi durumunda, faziletli bir amel işleme sevabından mahrum kalınsa da, abdest geçerli sayılmıştır.¹⁰⁵

d) Namaz Bağlamında Sağ Taraf İlgili Hükümler

aa) Namazda Sağ Elin Sol Elin Üstüne Bağlanması

Mâlikî mezhebi dışındaki fakihlere göre namazda sağ elin, sol elin üstünde bağlanması sünnet sayılmıştır.¹⁰⁶ İmâm Mâlik'ten konuyla alakalı üç görüş nakledilmiştir. Bu görüşlerden biri cumhurun görüşü gibidir.¹⁰⁷ İbn Rüşd (v. 520/1126), İmâm Mâlik'in bu konu hakkındaki görüşünü aktardıktan sonra şu ifadeleri kullanmıştır: “Esasen İmâm Mâlik namazda sağ elin sol el üstünde bağlanmasını faziletli bir davranış telakki etmiş, fakat bunun vaciplerinden sayılacağı endişesiyle

⁹⁹ İbn Abidin, *Reddül-Muhtâr*, 1: 112; Zerkeşi, Şemsüddin Muhammed b. Abdullah, *Şerhu'z-zerkeşi* (yy.: Dârü'l-‘Abikân, 1993), 1: 404; Useymîn, *eş-Şerhü'l-mümti'*, 1: 177; Demîrî, Kemalüddin Muhammed b. Musa b. İsa b. Ali, *en-Necmü'l-vehâc fî şerhi'l-minhâc*, thk. Lecnetün İlmîyye (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2004), 1: 352.

¹⁰⁰ Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, 1: 87.

¹⁰¹ Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdullah b. Abülmuhsin et-Türkî (yy.: Merkezü Hecl li'l-Buhûs, ty.), 2: 358.

¹⁰² Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 1: 185.

¹⁰³ Dip notta verilen tahriç bilgisi için bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2: 358.

¹⁰⁴ Merdâvî, *el-İnsâf*, 1: 418; Useymîn, *eş-Şerhü'l-mümti'*, 1: 177.

¹⁰⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 208.

¹⁰⁶ Merğînânî, Ali b. Ebî Bekir b. Abdilcelil el-Ferğânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedi'*, tah. Tallâl Yusuf, (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1: 49; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 2: 100; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 341.

¹⁰⁷ İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed, *el-Beyân ve't-tahsîl ve's-şerhi ve't-tevcîh ve't-ta'lîl li-mesâili'l-müstahrece*, thk. Muhammad Hacci (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988), 13: 72.

mekruh görmüştür.”¹⁰⁸ Ancak İbn Rüşd’ün bu yorumu uzak bir ihtimaldir. Çünkü İmâm Mâlik, ellerin bağlanması noktasında sağ elin sol elin üstüne bağlanması sünnettir şeklinde izahta bulunabilirdi.

Mâlikî fakihlerin dışındakilerinin delili, Vâil’den rivayet edilen, “Hz. Peygamber’in namazda sağ elini sol elin üstüne bağladığını gördüm”¹⁰⁹ şeklindeki hadistir. Şurahbil el-Ensârî’den (v. 123/740) de aynı anlamda başka bir rivayet bulunmaktadır.¹¹⁰ Sağ elin sol el üstüne bağlanması hakkında Hz. Aîşe’den de şöyle rivayet edilmektedir: “Üç şey peygamberliğin amelinden sayılır. Bunlar; iftarı erken açmak, sahur geciktirmek ve namazda sağ eli sol elin üstüne bağlamaktır.”¹¹¹ Namazda sağ elin sol el üstüne bağlanmasının sebebi, namaza başlayan kimsenin içinde barındırdığı saygının dışa yansımaları şeklinde açıklanabilir. Ayrıca sağ elin, sol elin üstüne bağlanması, sağ ele verilen değer göstergesidir.

bb) Namazda Otururken Sağ Ayağın Şekli

Namazlardaki oturuşlarda sağ ayağı dik bir şekilde bırakıp sol ayaküstünde oturmak sünnet sayılmıştır.¹¹² Oturma şekli hakkında mezheplere göre farklı görüşler varsa da sağ ayağın sünnet olma şekli hakkında görüş birliği bulunmaktadır. Zira konuyla alakalı rivayet edilen hadislerin tamamında sağ ayağın konumu aynıdır ve sağ ayaküstüne oturulmamıştır. Hz. Peygamber’den rivayet edilen hadislerde oturuş şekli şu şekilde tasvir edilmiştir: Hz. Peygamber, namazda otururken sol ayaküstünde oturup sağ ayağını dik bir şekilde bırakırdı. Fakihlerin bu konudaki delili, Vâil b. Hucr’den rivayet edilen, “Hz. Peygamber namazda otururken, sol ayaküstünde oturur, sağ ayağını dik bırakırdı”¹¹³ şeklindeki hadistir. Bu hadiste Hz. Peygamber’in oturduğunda sağ ayağını dik bir şekilde bıraktığı açık bir şekilde ifade edilmiştir.

Namazlardaki son oturuş şekli hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mâlikî, Şâfî ve Hanbelî fakihlere göre son oturuşun “teverruk” şekliyle olması sünnettir.¹¹⁴ Bu görüşü savunanların delilleri, rivayet edilen “Hz. Peygamber ikinci oturuşta sol ayağını kıvrarak üstüne oturur, sağ

¹⁰⁸ İbn Rüşd (el-Cedd), *el-Beyân ve ’t-tahsil*, 1: 395.

¹⁰⁹ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 31: 166.

¹¹⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Tahrîcü ’l-ehâdisi ’l-merfû ’a* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1999), 1138.

¹¹¹ İbn Bişrân, Ebû’l-Kasım Abdülmelik b. Muhammed b. Abdillâh, *Emâli ibn bişrân* (Riyad: Dârü’l-Vatan, 1997), 200.

¹¹² Aynî Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğeytâbî, *el-Binâye şerhü’l-hidâye*, (Beirut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000), 2: 262; İbn Rüşd, Ebû’l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktasid* (Kahire: Dârü’l-Hadis, 2004), 1: 144; Mâverdî, *el-Hâvi*, 2: 132; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 383. .

¹¹³ Humeydî, Ebû Bekir Abdullâh b. Zübeyr, b. İsa b. Ubeydullâh el-Kureşî, *Müsnedü’l-hümeydî*, thk. Hasan Selim Esed, (Şam: Dârü’s-Sekâ, 1996), 2: 136.

¹¹⁴ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 31: 168; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muaz b. Mâbed, *Sahîhu ibn hibbân bi’tertîbi ibn belbân*, thk. Şuayb Arnavut (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1993), 5: 270.

ayağını da dik bir şekilde bırakırdı”¹¹⁵ anlamındaki hadistir.¹¹⁶ Hanefî fakihlere göre ise, gerek birinci ve gerekse ikinci oturuşta iftiraş şekliyle oturulur.¹¹⁷ Bunlar, Abdullah b. Ömer’den rivayet edilen şu hadisi delil göstermişlerdir: “Namaz oturduğunda sol ayağı yatırıp üstüne oturman ve sağ ayağı dik bir şekilde bırakman sünnettendir.”¹¹⁸ Bu rivayette namazdaki oturuşlar arasına herhangi bir fark belirtilmemiştir. Ayrıca Hz. Aişe’den, “Hz. Peygamber teşehhüt için oturduğu zaman, sol ayağının üstünde oturur, sağ ayağını da dik bir vaziyette bırakırdı”¹¹⁹ şeklindeki rivayeti de delil göstermişlerdir. Farklı içtihatların meydana gelmesinin sebebi, konuyla alakalı farklı hadislerin varit olması ve bu hadislerin farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.¹²⁰ Namazın oturuşlarında sağ ayak için farklı muamelede bulunmak ve onun üstünde oturmamak, muhtemelen sağ ayağa verilen değerden kaynaklanmaktadır. Zira rivayetlerden birinde, “Hz. Peygamber, sağ ayağın üstünde oturmayı mekruh görürdü”¹²¹ ifadesi geçmektedir.

cc) Namazda Otururken Sağ Bacak Üstüne Konulan Elin Şekli

Teşehhütte sağ eli sağ bacak üstüne bırakmak ve şehadet kelimesi söylenince işaret parmağıyla işaret etmek sünnettir.¹²² Şehadet kelimesi okunurken şehadet parmağıyla işaret etmenin hükmü hakkında fakihler görüş birliği içindedirler. Ancak sağ elin şekli hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hanefî fakihlerin dışındakiler, şehadet parmağı hariç sağ elin yumruk halinde¹²³ sağ diz üstüne konulmasının sünnet olduğunu savunmuşlardır. Hanefî fakihlere göre ise sağ el, sol el gibi açık bir şekilde bırakılmalıdır.¹²⁴ Hanefî fakihlerin delili, İbn Ömer’den rivayet edilen “Hz. Peygamber teşehhütte otururken sağ elini sağ bacak üstüne bırakarak işaret parmağıyla işarette

¹¹⁵ Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevî el-Horasânî, *Ma'rifetü's-süneni ve'l-âsar*, thk. Abdülmuti Emin Kalaci (Beyrut: Dârü Kuteybe, 1991), 3: 45.

¹¹⁶ Kâsânî, Alaüddin Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed, *Bedâ'ü's-senâi' fi tertîbi's-şerâi'* (yy.: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 1: 211.

¹¹⁷ İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 512. İftiraş: Sol ayağın yatırılarak üstüne oturup, sağ ayağın dik bir şekilde bırakılmasıdır. Mâverdî, *el-Hâvi*, 2: 132; Aynî, *el-Binâye*, 2: 262.

¹¹⁸ Âmirî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân, *el-Emâlî ve'l-kirâe*, thk. Masad Abdülhamid (Tanta: Dârü's-Sehâbeti li't-Türâs, 1413), 28.

¹¹⁹ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenü ibn mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (yy.: Dârü İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, t.y.), 1: 338.

¹²⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 1: 144.

¹²¹ Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd b. Habbete, *el-Âsâr*, tah. Ebû'l-Vefâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty.), 1: 67.

¹²² İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 509; Tenûhî el-Mehdevî, Ebû't-Tahir İbrahim b. Abdüssamed, *et-Tenbîh alâ mebdâii't-tevcîh*, thk. Muhammed Belehsan, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2007), 1: 417.

¹²³ Fıkıh kaynaklarının bir kısmında sağ elin şekli “elli beş sayısını bildiren şekil haline getirilir” ifadesi kullanılmıştır. Bu ifade, Abdullah b. Ömer’den rivayet edilen hadiste açıkça dile getirilmiştir. (Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, 2: 327). Teşehhüt parmağı hariç yumruk haline getirilen elin boğumları ve yan tarafı Arapça elli üç rakamını andırmaktadır. (Nevevî, *el-Mecmu'*, 3: 452.)

¹²⁴ İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, 1: 509; Tenûhî, *et-Tenbîh*, 1: 417; Nevevî, *el-Mecmu'*, 3: 452; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 383.

bulunurdu”¹²⁵ şeklindeki hadistir. Bu hadiste elin şekli hakkında herhangi bir tasvir olmadığı için Hanefî fakihler, sağ el için herhangi bir şekil belirtmemişlerdir. Diğer fakihlerin delili ise, Vâil b. Hucr’dan yapılan “Hz. Peygamber sağ elini işaret parmağı hariç yumruk şeklinde sağ dizinin üstüne koymuştur”¹²⁶ şeklindeki hadistir. Sağ elin sağ dizinin üstüne bırakılmasının şekli hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerin meydana gelmesinin sebebi, farklı hadislerin rivayet edilmesi ve bu rivayetlerin farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Şevkânî bu konuda beş görüşün olduğunu zikretmektedir.¹²⁷

Teşehhüt esnasında sağ elin farklı bir şekilde bırakılması ve kelime-i şهادet okunurken sağ elin işaret parmağıyla işaret edilmesi, sağ ele verilen değerden kaynaklandığı kanaatindeyiz. Sen’ânî özellikle sağ elde bulunan işaret parmağıyla işaret etmenin sebebini, “çünkü sağ parmak, atar damar vasıtasıyla kalp ile bağlantılıdır. Sağ işaret parmağı hareketlendiği zaman, kalbin dikkatini cezbeder” şeklinde ifade etmiştir.¹²⁸ Bunun hikmeti ise, “tevhidin; fiil/eylem, kavı/söz ve itikatta/düşüncede oluşması için şهادet parmağı hareket ettirilir” şeklinde açıklanmıştır. Bu da özellikle sağ elin başparmağı ile kalp arasındaki bağlantının olmasından kaynaklanmaktadır.¹²⁹

dd) İmamın Sağ Tarafında Durmak

Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî fakihlere göre, imamın arkasında namaz kılan kimse, tek başına olursa, imamın sağ tarafında durması sünnettir. Fakihlerin bu konudaki delili, İbn Abbas’tan yapılan rivayettir. Rivayete göre bir defasında İbn Abbas tek başına Hz. Peygamber ile namaz kılmış, Hz. Peygamber’in sol tarafında durmuş, fakat Hz. Peygamber, farklı rivayetlere göre onun perçeminden ya da kulağından tutarak kendi sağ tarafa getirmiştir. Bu rivayete göre imamlarla birlikte namaz kılan kimse, imamın sol tarafında dursa dahi, imam tarafından sağ tarafa getirilmesi sünnettir. Nevevî bu hadise dayanarak şu ifadeyi kullanmıştır: “Tek başına imamın arkasında ya da sol tarafında namaza başlayan kimsenin sağ tarafa geçmesi müstehaptır. Kendisi geçmezse imam onu sağ tarafa almaya çalışır. Fakat me’um imamın sol tarafında namazı tamamlaması mekruh olsa da namaz geçerlidir.”¹³⁰ Hanbelî fakihler İbn Abbas’ın rivayetine dayanarak, tek kişinin imamın sağ tarafında namaz kılması vaciptir demişlerdir.¹³¹

¹²⁵ İbn Mâce, *Sünenü ibn mâce*, 2: 77; İbn Merdûyeh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed *Cüzün fi ehâdis ibn hibbân*, thk. Bedir b. Abdullah el-Bedir (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1414), 198.

¹²⁶ Humeydî, *Müsnedü’l-hümejdî*, 2: 136.

¹²⁷ Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 2: 327-328.

¹²⁸ San’ânî, Muhammed b. İsmail b. Salah b. Muhammed el-Hasanî, *Sübülü’s-selâm* (yy.: Dârü’l-Hadis, t.y.), 1: 282.

¹²⁹ Şevkânî, *Neylü’l-evtâr*, 2: 328.

¹³⁰ Nevevî, *el-Mecmu’*, 4: 292.

¹³¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2: 155.

İmamın arkasında duran safların sağ tarafı dahi sol tarafa göre daha faziletli sayılmıştır. Bu hususta Berrâ şöyle demiştir: “Hz. Peygamber bize imamlık yaptığı zaman, namazdan sonra sağ tarafa döner ve sağ tarafa bakardı. Bu yüzden biz de safların sağ tarafında namaz kılmak isterdik.”¹³² Ayrıca “Allah ve melekleri safların sağ taraflarına rahmet ederler”¹³³ şeklinde başka bir hadis rivayet edilmektedir. Bu hadislerden imamın sağ tarafında namaz kılmanın daha faziletli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat imamın sağında durmak sünnettir deyip, bütün cemaatin sağ tarafta birikmesi de doğru değildir. Zira cemaatle namaz kılındığı zaman imamın saffin ortasında durması esastır. Hz. Peygamber’den rivayet edilen, “İmamı ortalayın ve boşluklar doldurulsun”¹³⁴ şeklindeki hadis buna açıkça işaret etmektedir.

e) Sağ Elle Tespih Çekmek

Fakihlere göre sağ elle tespih çekmek sünnettir.¹³⁵ Bunun delili Abdullah b. Ömer’in “Hz. Peygamber’in sağ eliyle tespih çektiğini gördüm”¹³⁶ şeklindeki rivayettir. Ancak Yüseyre isimli kadın sahâbiden rivayet edilen, Hz. Peygamber bize “Parmak uçlarınızla tespih çekin. Çünkü onlar yaptıkları şeyden sorumludurlar ve kıyamet günü onlar konuşturulacaklardır”¹³⁷ hadisi, bu konuda muhayyerlik olduğuna işaret etmektedir. Zira bu hadiste sağ el ya da sol el diye herhangi bir tahsiste bulunulmamıştır. Ancak Hz. Aişe’den rivayet edilen “Hz. Peygamber bütün (hayırlı) işleri sağ tarafla yapmıştır” şeklindeki rivayeti ve sağ elin işaret parmağıyla kalp arasındaki bağlantı düşünülecek olursa, tespihin sağ elle çekilmesinin daha isabetli olacağı ortaya çıkacaktır. Kaldı ki Hz. Peygamber’in namazdan sonra tespih çektiği yönündeki hadisi açıklayan muhaddisler, “sağ eliyle tespih çekmiştir” ifadesini eklemiştir.¹³⁸

Sağ elle tespih çekilsin diyenler bunu dinî gereklilik olarak görmüyor, zikir okurken, ip ve taş gibi nesnelere de tespih çekilmesinde bir sakıncanın olmadığını kabul ediyorlar. Zira bu konuda Hz. Peygamber’den birçok hadis rivayet edilmiştir.¹³⁹ Ancak fakihler, daha faziletli olması noktasında ellerle, özellikle de sağ elle tespih çekilmesinin daha uygun olduğunu savunmuşlardır.

f) Sağ Elle Misvak Kullanmak

¹³² Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih el-muhtasar*, 1: 492.

¹³³ İbn Mâce, *Sünenü ibn mâce*, 1: 321.

¹³⁴ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 3: 147.

¹³⁵ Tahtâvî, *Hâşiyetü’l-Tahtâvî*, 316; Behûtî, Mansur b. Yunus b. Salahaddin b. Hasan b. İdris, *Keşşâfü’l-kenâ’ an metni’l-iknâ’* (yy.: Dârü’l-Fikr, ty.), 1, 366.

¹³⁶ Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2: 267.

¹³⁷ İbn Hanbel, *Müsnedü imam Ahmed b. hanbel*, 45: 35.

¹³⁸ Remlî, Şihabüddin Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Hüseyin b. Ali, *Şerhü süneni ebî dâvud*, thk. Heyet (Mısır: Dârü’l-Felâh, 2016), 3: 109; Sehârenfûrî, Şeyh Halil Ahmed, *Bezlü’l-mechûd fi halli süneni ebî dâvud* (Hindistan: Merkezi Ebî Hasan en-Nedvî, 2006), 6: 232.

¹³⁹ Mubârekfûrî, Ebü’l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetü’l-ehvezî* (Beirut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.), 9: 322.

Sol elle misvak kullanmanın müstehap olduğunu savunan fakihler varsa da, büyük çoğunluğu misvağı sağ elle kullanmanın ve ağızın sağ tarafından başlanmanın müstehap olduğu görüşündedirler. Hanefi, Mâlikî ve bir kısım Şâfiî ve Hanbelî¹⁴⁰ fakihler, bu görüşü savunmuşlardır. Bunun delili Hz. Aişe'den rivayet edilen, "Hz. Peygamber hayırlı işleri sağ tarafla yapmayı ve sağ tarafa öncelik vermeyi beğenirdi" hadisine yapılan Ebû Dâvud'un "sağ eliyle misvak kullanmayı beğenirdi"¹⁴¹ şeklinde yaptığı eklemidir.

Esasen bu farklı görüşlerin meydana gelmesinin sebebi, misvak kullanmaya farklı anlamlar yüklenmesinden kaynaklanmaktadır. Misvakın ibadet niyetiyle kullanıldığında sağ elle, temizlik niyetiyle kullanıldığında ise sol elle tutulmasının müstehap olduğunu savunanların görüşleri de buna işaret etmektedir.¹⁴² Bir takım fıkıh kaynaklarında misvak kullanmanın detayına inilerek, misvakın tutulma şekli dahi tasvir edilmiştir.¹⁴³

g) Sağ Ayakla Camiye Girmek

Fakihler, sağ ayakla camiye girmeyi sol ayakla da çıkmayı müstehap görmüşlerdir.¹⁴⁴ Buna delil olarak, Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen, "Camiye girerken sağ ayağınla girmen, çıkarken sol ayağınla çıkman sünnettendir"¹⁴⁵ hadisi gösterilmektedir.

Girilmesi ibadet sayılan veya hoş karşılanan cami gibi yerlerin dışına sol ayakla girmek sünnet sayılmıştır. Hakkında hadis olmasa da hela, hamam ve ahır gibi yerlere de sol ayakla girileceği ifade edilmiştir. Zira Hz. Hafsa'dan rivayet edilen, "Hz. Peygamber yemek, içmek ve giyinmek gibi eylemlerini sağ tarafla yapardı" şeklindeki hadis elleri kapsadığı gibi ayakları da kapsamaktadır.¹⁴⁶ Çünkü her ikisi de sağ taraf olma noktasında aynıdır. Dolayısıyla bu hadise göre hela, hamam ve ahır gibi yerlere girerken sol ayağın kullanılması sünnete daha uygundur. Öte yandan ev ve iş yerleri gibi yerleşim alanlarını, camiye kıyas ederek buralara sağ ayakla girip, sol ayakla çıkmak müstehap sayılmıştır.¹⁴⁷

h) Müezzinin Ezan Okurken Yüzünü Sağ Tarafa Dönmesi

¹⁴⁰ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, 1: 21; Sâvî, *es-Sâvî alâ's-şerhi's-sağîr*, 1: 124; Büceyremî, *Tuhfetü'l-habîb*, 1: 122; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 71.

¹⁴¹ Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd*, 12: 168.

¹⁴² Irâkî, *Tarhü't-Tesrîb*, 2: 71; Useymîn, *eş-Şerhü'l-mümti'*, 1: 155.

¹⁴³ Bkz. İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 1: 21.

¹⁴⁴ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik*, 2: 350; Şeyh Aliş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Minehü'l-celîl şerhu muhtasari'l-halil* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989), 1: 101; Nevevî, *el-Mecmu' Şehu'l-muhezzeb*, 1: 384; Behutî, *Keşşâfü'l-kenâ'*, 1: 326.

¹⁴⁵ Hâkim, *el-Müstedrek* 1: 338.

¹⁴⁶ Etyubî, Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa, *el-Bahrü'l-muhît es-seccâc fî şerhi sahih el-imâm müslim el-haccâc*, (yy.: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1436), 7: 16.

¹⁴⁷ Şeyh Aliş, *Minehü'l-celîl*, 1: 101.

Mâlikî mezhebi hariç diğer mezheplere göre, müezzin ezan okuduğu zaman “heyâ alâ’s-selâ” cümlesinde yüzünü sağ tarafa, “heyâ alâ’l-felâh” cümlesinde ise sol tarafa çevirmesi, müstehap ya da sünnettir.¹⁴⁸ Bu konuda sağ tarafa öncelik verilmesi, sağ tarafa verilen önemden kaynaklanmaktadır.¹⁴⁹ Delil olarak “Hz. Bilal ezan okurken onu izledim. Heyyâ alâ’s-selâ ve heyâ alâ’l-felâh kelimelerini telaffuz ettiği zaman, yüzünü sağ tarafa ve sol tarafa çevirdiğini gördüm”¹⁵⁰ rivayetidir. İmâm Mâlik, müezzinin sağ tarafa ve sol tarafa dönmesini tasvip etmemiş, müezzinin yüzü ve göğsü kibleye dönük olması gerekir demiştir. Ancak İmâm Mâlik şu ifadeyi eklemiştir: “Müezzin, sağ tarafa ve sol tarafa namazı ilan etme niyetiyle dönerse bunda bir beis yoktur.”¹⁵¹ Esasen diğer fakihler de ilan etme niyetinin olması gerektiğine vurgu yaparak sadece yüzün dönmesini sünnet saymışlardır. Fakat minare şerefesinde yerinde durarak tam manasıyla ilan gerçekleşmezse müezzinin minare şerefesinin etrafında dönmesine ruhsat verilmiştir.¹⁵² Bu konuda sağ tarafın önemsenmesi ona öncelik verilmesidir. Yoksa müezzin sağ tarafa döndüğü gibi sol tarafa da dönmektedir.

İmâm Mâlik dışındaki fakihler, yeni doğan çocuğun kulaklarında ezan ve kamet okumayı sünnet saymışlardır.¹⁵³ Bunun delili Hz. Peygamber’in torunu Hasan b. Ali doğduğu zaman Hz. Peygamber’in, önce onun sağ kulağına ezanı, daha sonra sol kulağına kamet okumasıdır.¹⁵⁴ Ayrıca “bir kimse yeni doğan çocuğunun, sağ kulağına ezan ve sol kulağına kamet okursa sihir ve sara hastalığı gibi hastalıklardan korunmuş olur”¹⁵⁵ şeklindeki hadis de buna delil gösterilmektedir. Mâlikî Fakihlerden olan Hettâb (v. 954/1547), İmâm Mâlik’in görüşünü şöyle nakletmiştir: “İmâm Mâlik yeni doğan çocuğun kulağında ezan okumayı mekruh görmüştür.”¹⁵⁶

Yeni doğan çocuğun kulağında ezan ve kametin okunması, çocuğun ilk duyduğu sesin zikir olması ve şeytanın kendisinden uzaklaşması amacına matuftur.¹⁵⁷ Bu konuda sağ tarafa öncelik verilmesi, sağ tarafın önemine işaret etmektedir. Aksi halde sol kulağa da öncelik verilebilirdi.

¹⁴⁸ Tahtâvî, *Hâşiyetü’l-tahtâvî*, 197; Mâverdî, *el-Hâvi*, 2: 44; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 309. Heyyâ alâ’s-selâ ve heyâ alâ’l-felâh ifadelerinde sağa sola dönmenin amacı, sağ taraf ve sol tarafta bulanana kimselere namaz vaktinin girdiğini duyurmaktır. Amaç bu ise ses cihazlarının günümüzde kullanılması sağ ve sol tarafa dönme ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır. (Abdullah b. Muhammed et-Teyyâr, *el-Fıkhü’l-müeyesser* (Riyad: Medârü’l-Vatan, 2011), 1: 190).

¹⁴⁹ Hettâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 1: 433; Mâverdî, *el-Hâvi*, 4: 469; Keremî, Mer’î b. Yusuf b. Ebî Bekir b. Ahmed, *Delîlü’l-tâlib li neyli’l-metâlib*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed (Riyad: Dârü Taybe, 2004), 115.

¹⁵⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 4: 219.

¹⁵¹ Sahnûn, Abdüsselam b. Said b. Habîb et-Tenûhî, *el-Müdevvene*, (yy.: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 1: 158.

¹⁵² Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz b. Ali, *Dürerü’l-hükkâm şerhu gureri’l-ahkâm*, (yy.: Dârü İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, t.y.), 1: 55.

¹⁵³ İbn Abidin, *Reddû’l-Muhtâr*, 1: 385; Ensârî, *esnâ’l-metâlib*, 1: 549; Behuti, *Keşşâfü’l-kenâ’*, 3: 29.

¹⁵⁴ Beyhakî, *Şu’abü’l-ıman*, 11: 105.

¹⁵⁵ Beyhakî, *Şu’abü’l-ıman*, 11: 106.

¹⁵⁶ Hettâb, *Mevâhibü’l-celîl*, 1: 434.

¹⁵⁷ Seyyid Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1977), 3: 329.

i) Boy Abdesti Alırken Önce Sağ Tarafı Yıkamak

Fakihler, boy abdesti alırken ya da banyo yaparken sağ tarafın sol taraftan önce yıkanmasını müstehap ya da sünnet olarak görmüşlerdir.¹⁵⁸ Bu konudaki delil, Hz. Aişe'den rivayet edilen "Hz. Peygamber yıkandığı zaman sağ tarafa su dökerek başladılar"¹⁵⁹ hadisidir. Bu rivayette Hz. Peygamber'in yıkanırken, önce sağ tarafını yıkadığı açık bir şekilde dile getirilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bu yönde tavsiyesi de bulunmaktadır. Hz. Aişe'den şöyle rivayet edilmiştir: "Ensar'dan bir bayan Hz. Peygamber'e gelerek, "Ey Allah'ın Resûlü cenabetten nasıl yıkanmamız gerekir?" diye sordu. Hz. Peygamber, "Yıkanmaya başlarken önce abdest al, sonra sağ tarafını daha sonra sol tarafını yıka" dedi."¹⁶⁰ Hanbelî fakih ve muhaddis İbn Recep (v. 795/1393) yıkanmayı şu şekilde tasvir etmiştir: "Bir kimse yıkanırken önce sağ tarafa, sonra sol tarafa daha sonra başının ortasına su dökmelidir."¹⁶¹ Ayrıca Hz. Aişe'den yapılan "Hz. Peygamber cenabetten yıkandığı zaman tas gibi bir şey ister ve bununla önce başının sağ tarafına daha sonra sol tarafına su dökerdi"¹⁶² şeklindeki hadis de delil gösterilmektedir. Bu hadis, başın sağ ve sol tarafıyla alakalı olsa da, vücudun sağ ve sol tarafını da kapsamaktadır. Çünkü başın sağ tarafına dökülen su, vücudun sağ tarafına da dökülmüş sayılır.¹⁶³

Fakihler, cenaze yıkanırken de ilk önce sağ tarafın yıkanmasını müstehap saymışlardır.¹⁶⁴ Bu konuda Hz. Peygamber'in Ümmü Atiyye'ye "Kızının başını yıkarken, onun sağ tarafından ve abdest organlarından başla"¹⁶⁵ şeklindeki ifadesi delil gösterilmiştir.

j) Kâbe'nin Sağ Tarafından Tavaf Yapmak

Sağ tarafın önemsendiği ibadetlerden biri de tavaftır. Tavafta Kâbe'nin sağ tarafından yürümek gerekmektedir. Bu da teyamün kavramıyla ifade edilmektedir. Mâlikî, Hanbelî ve bir kısım Şâfiî fakihlere göre teyamün tavafın sıhhat şartlarından biridir.¹⁶⁶ Hanefî fakihlere göre ise vaciptir olup,

¹⁵⁸ Desûkî, *Hâşiytü'd-Desûkî*, 1: 101; Nevevî, *el-Mecmu'*, 1: 384; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1: 160.

¹⁵⁹ Müslim, *el-Müsnedü's-sahih el-muhtasar*, 1: 256.

¹⁶⁰ Teyâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. Carûd, *Müsnedü ebî dâvud et-teyâlisî*, tah. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, (Mısır: Dârü Hicr, 1999), 3: 142.

¹⁶¹ İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hüseyin es-Sâmî, *Fethü'l-bârî şerhu sahihi'l-buhârî*, tah. Mahmud b. Şaban (Medinetü'l-Münevver, Mektebetü'l-Ğurebâ el-Eseriyye, 1996), 1: 259.

¹⁶² Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 1: 60.

¹⁶³ Askalânî, *Fethü'l-bârî*, 1: 370.

¹⁶⁴ Kâsânî, *Bedâi'u's-senâi'*, 1: 158-159; Haraşî, Muhammed b. Abdillâh, *Şerhü muhtasarı malil li'l-huraşî* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ty.), 2: 114; Büceyremî, *Tuhfetü'l-Habîb*, 1: 455; İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî, *el-Kâfi fi fiki'l-imâm Ahmed* (yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 1: 356.

¹⁶⁵ Buhârî, *Sahîhu'l-buhârî*, 2: 74.

¹⁶⁶ Hettâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 3: 70; Remlî, Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-minhâc* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984), 3: 280; İbn Müflih, İbrahim b. Muhammed b. Addillâh b. Muhammed, *el-Mübdî' fi şerhi'l-mukni'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3: 196.

Kâbe'nin sol tarafından (teyasür) yapılan tavaf geçerli fakat tahrimen mekruhtur. Dolayısıyla bir kimse teyasür ile tavaf yaparsa, Mekke'de olduğu süre zarfında tavafı iade etmesi gerekir. Aksi halde kurban keserek bu hata telafi edilmelidir.¹⁶⁷ Bunun delili Hz. Peygamber'in tavaf yaparken Kâbe'nin sağ tarafından tavaf ettiğine dair rivayettir. Söz konusu rivayet "Hz. Peygamber Mekke'ye geldiği zaman, Hacerü'l-esved'i istilam ettikten sonra onu sağ tarafına alarak üçünü remel, dördünü ise yürüyerek yedi sefer Kâbe'nin etrafında döndü" şeklindedir.¹⁶⁸ Namazda olduğu gibi tavafta da şekil şartlarına riayet etmek gerekir. Çünkü namaz ve tavaf, farz olma noktasında aynıdır. Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "Hac ile ilgili görevleri benden öğreniniz"¹⁶⁹ şeklindeki hadis, tavafta teyamünün şart olduğunu göstermektedir. Zira Hz. Peygamber, tavaf yaparken Kâbe'yi sol tarafına almış, dolayısıyla teyamün yapmıştır. Hanefî fakihlerden olan Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin es-Suğdî (v. 461/1068) ise, tavaftaki teyamünü tavafın sünnetleri arasında zikretmiştir.¹⁷⁰

Esasen Kâbe'yi tavaf ederken Kâbe'nin sağ tarafından yürümek sağ tarafa verilen önemden kaynaklanmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber bütün hayırlı işlerde sağ tarafla hareket etmeyi sevmiş ve bu tarafı beğenmiştir.¹⁷¹

Sonuç

Arapçada hayır, bereket ve uğur anlamlarına gelen "yemîn" kelimesi ve türevleri Kur'ân'da bu anlamların tümünde kullanılmıştır. Yemîn kelimesi bu anlamları içinde barındırdığı için insanlar, bu anlamlara nail olmak temennisiyle yemîn kavramını kullanmaya ve ona göre hareket etmeye özen göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in yeme, içme ve taranma gibi eylemleri sağ elle yerine getirmesi, temizlik ve hoş karşılanmayan eylemleri ise sol elle yapmasının temelinde bu düşünce yatmaktadır. Fıkıh ilminde Hz. Peygamber'in bu tarz uygulamalarına sünneti zevaid denir. Hz. Peygamber'i bu tarz eylemlerde taklit etmek farz ya da vacip olmasa da sünnettir. Bu niyetle Hz. Peygamber'i taklit eden kimse sevap kazanır. Bu yüzden âlimlere göre mazeret olmadığı müddetçe bu sünnetleri taklit etmek daha uygun sayılmıştır. Öte yandan, "De ki eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun" mealindeki ayet, Hz. Peygamber'e uymanın önemine işaret etmektedir. Âyette geçen uymak eyleminin kapsamı geniş olduğu için, itikadî, ahlakî ve amelî hükümleri içine aldığı gibi, fiilî ve kavli, hüda ve zevaid sünnetleri de içine almaktadır. Aynı şekilde "Hz. Peygamber'in size getirdiği şeyleri alın. Sizi

¹⁶⁷ Kâsânî, *Bedâi' u's-senâi'*, 2: 131.

¹⁶⁸ Beğavî, *Şerhü's-sünne*, 7: 106.

¹⁶⁹ Hadisin Arapça metni şu şekildedir: "خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ" (İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihi* thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyri (Suudi Arabistan, Dârü'l-Cevzî, 1994), 1: 461).

¹⁷⁰ Suğdî, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed, *en-Nütefî'l-fetâvâ*, thk. Salahddin en-Nâhî, (yy.: Dârü'l-Furkan, Müessesetü'r-Risâle, 1984), 1: 211.

¹⁷¹ Nevevî, *el-Minhâc*, 3: 160.

alıkoyduğu durumlardan da sakının” mealindeki ayet de her noktada Hz. Peygamber’in örnek alınması gerektiğini göstermektedir.

Fakihlerden bir kısmı Hz. Peygamber’in sağ tarafı tavsiye, teşvik ve bizzat kendisinin de uygulamalarından yola çıkarak sağ tarafla yaptığı ya da emrettiği bir takım eylemleri vacip derecesinde telakki etmişlerdir. Bu da Hz. Peygamber’in hal ve hareketlerine ne kadar önem verildiğinin göstergelerindedir. Öyle ki bazıları Hz. Peygamber’in kavunu nasıl yediği noktasında rivayet olmadığından dolayı kavun yemeyen olmuştur. Gazâlî, adet olan sünnetleri “adet olan sünnet kısmındandır, yapılmasa da olur” deyip küçümsenmemesi gerektiği tavsiyesinden sonra, “aksi halde bunun mutluluk kapısını kapatacağı” ifadesini kullanmıştır. O halde Hz. Peygamber’den rivayet edilen sağ tarafın önemsenmesi ile ilgili hadisler ve sağ tarafla bir takım eylemlerin yapılmasıyla ilgili rivayetler önemslenmelidir.

Sağ tarafın önemi ve fazileti konusu, fıkıh ilminin önemli konularından sayılmaktadır. Bu yüzden Müslümanların bu konuda bilgi sahibi olmaları, gerek ibadetlerde ve gerekse günlük hayatta onların bilinçli hareket etmelerini sağlayacak ve onlara sevap kazandıracaktır. Ayrıca bu ve benzer konuları öğrenmek ve kavramak Müslümanlara dinlerini yaşama noktasında zevk verir. Öte yandan ibadetleri bir takım şekil kurallarına tabi tutan İslam dini, günlük hayat tarzını da bir takım kurallara bağlamıştır. Bu kurallar, sebepler bağlamında düşünülerek vaz edilmiştir. Bu bağlamda hoş karşılanmayan büyük ve küçük abdestten temizlenme gibi durumlarda sol elin kullanılması, hoş karşılanmayan yemek yeme ve su içme gibi durumlarda da sağ elin kullanılmasında olduğu gibi. Nevevî’den sonra bu ayırım kural haline gelmiştir. Bunun sebebi muhtemelen şudur: Bütün eylemler sağ elle yapılırsa yemek yendiği anda, sağ elin yaptığı hoş olmayan durum hatırlanır, fitratın hoşuna gitmez ve kişi zorlanabilir. Bu yüzden sağ ve sol tarafların görev ve sorumluluk alanları ayrılmıştır. Kaldı ki düzen ve kuralın prensip halinde uygulandığı İslam dininde teyamün kelimesinin kökünden anlaşılan hayır ve bereket anlamları umularak, sağ tarafa göre hareket etmek doğru olan davranıştır. Hz. Peygamber’in de sağ tarafa önem vermesi bu amaca matuftur.

Sosyal hayatta da sağ tarafa önem ve öncelik verilmesi, gerçek bir eşitlik örneğidir. Zira bu prensibe uyulduğu takdirde rütbe ve makama bakmadan sağ taraftaki kim olursa olsun ona öncelik verilir. Hz. Peygamber dahi bunu bizzat uygulamış ve sol tarafında Hz. Ebû Bekir oturduğu halde sağ tarafında oturan başka bir sahabeye öncelik vermiştir.

Hz. Peygamber’in ibadetlerde de sağ tarafa önem verdiği, rivayet edilen hadislerden açıkça ortaya çıkmaktadır. Öyle ki Hz. Peygamber’in abdest alma gibi durumlarda, her zaman önce sağ tarafla başlamasına dayanarak bunun vacip olduğunu iddia eden fakihler olmuştur. Namaz

oturuşlarında sağ elin işaret parmağının hareket ettirilmesini, bu parmağın kalp ile olan bağlantısının neticesine varıncaya kadar olan düşünceler sağ tarafa verilen önemden kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Abdullah b. Muhammed et-Teyyâr, *el-Fıkhü'l-müeyesser*. Riyad: Medârü'l-Vatan, 2011.
- Ali el-Kârî Ali b. Sultan Muhammed Ebû'l-Hasan Nureddin el-Molla Herevî el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2002.
- Âmirî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Affân, *el-Emâli ve'l-Kirâe*. Thk. Masad Abdülhamid, Tanta: Dârü's-Sehâbeti li't-Türâs.
- Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
- Aynî Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğeytâbî, *el-Binâye Şerhü'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Azîzî, Ali b. Ahmed b. Nureddin b. Muhammed, *Sirâcü'l-Münîr Şerhu'l-Câmi's-Sağîr*. Yy.: ty.
- Beğavî, Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesud, *Şerhü's-Sünne*. Tah. Şuayb Arnavut), Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983.
- Behûfî, Mansur b. Yunus b. Salahaddin b. Hasan b. İdris, *Keşşâfü'l-Kenâ' an Metni'l-İknâ'* Yy.: Dârü'l-Fikr, ty.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *Şuabü'l-İman*. Thk. Abdülali Abdülhamid Hamid, Yy.: Mektbetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Thk. Abdullah b. Abülmuhsin et-Türkî, Yy.: Merkezü Hecr li'l-Buhûs, yy.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî, *Ma'rifetü's-Süneni ve'l-Âsar*. Thk. Abdülmuti Emin Kalacı, Beyrut: Dârü Kuteybe, 1991.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhalık b. Hallad b. Abdillâh, *el-Bahrü'z-Zehhâr*, el-Medinetü'l-Münevver: Mektebtü'l-Ulûmi ve'l-Hikemi, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Sahîhu'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Zehîr b. Nasır, Yy.: Dâru Tûku'n-Necât, 1422.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh, *Tahrîcü'l-Ehâdisi'l-Merfû'a*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Cevherî, Ebû Nasır İsmail b. Hammad, *es-Sehâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülğafur Attar, Beyrut: Dârü'l-İlmi, 1997.
- Cevzî, Cemâlüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. Thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
- Cirâ'î, Ebû Bekir b. Zeyd el-Cirâ'î es-Sâlihî, *Tuhfetü'r-Râki' ve's-Sâcid bi Ahkâmi'l-Mesâcid*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfû'l-Kuveytiyye, 2004.
- Demîrî, Kemalüddin Muhammed b. Musa b. İsa b. Ali, *en-Necmü'l-Vehâc fî Şerhi'l-Minhâc*, Thk. Lecnetün İlmiyye, Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2004.
- Desûkî, Muhammed b. Arefe, *Hâşiytü'd-Desûkî alâ Şerhi'l-Kebîr*. Yy.: Dârü'l-Fikir, ty.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Aş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*. Thk. Muhammed Muhyüddin Abdülhamid, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ty.

- Ebü Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd b. Habbete, *el-Âsâr*. Tah. Ebü'l-Vefâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.
- Etyubî, Muhammed b. Ali b. Adem b. Musa, *el-Bahrü'l-Muhît es-Seccâc fî Şerhi Sahih el-İmâm Müslim el-Haccâc*. Yy.: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1436.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed b. el-Ezherî el-Herevî, *Tehzîbü'l-Luğa*. Thk. Muhammed Üd Mura'ab, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Feyruzâbâdî, Mecdüddin Ebü Tahir Muhammed b. Yakub, *el-Kâmûsü'l-Muhît*. Thk. Muhammed Naim el-'Arkasûsî, Beyrut: Messesetü'r-Risâle, 2005.
- Göksu Muzaffer Emin, "Sağcılık ve Solculuk Ötesinde". *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 17/9 (Ekim/Kasım 2000): 57-64.
- Güler İlhami, "Sağcılık Olarak Sünnilik". *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi*, 17/9, (Ekim/Kasım 2000): 90-100.
- Güzel Murat, "Türkiyede İslamcılık ve Sağcılık" *Tezkire, Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 17/9 (Ekim/Kasım 2000): 65-89.
- Hacc es-Seyyid Takiy et-Tebâtebâ el-Kümmî, *Mebânî Minhâcü's-Sâlihîn*. Yy.: Mektebetü'l-Mehellâtî, t.y.
- Haddâdî, Ebü Bekir b. Ali b. Muhammed, *el-Cevheretü'n-Neyyire*. Yy.: Matbatü'l-Hayriyye, 1322.
- Hâkim, Ebü Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdûyeh b. Nuaym, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*. Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Haraşî, Muhammed b. Abdillâh, *Şerhü Muhtasarı Halil li'l-Haraşî*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ty.
- Harîrî, el-Kasım b. Ali b. Muhammed b. Osman Ebü Muhammed, *Dürretü'l-Ğevâmis fî Evhâmi'l-Havâs*. Thk. Arafat Mataracı, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1998.
- Hettâb, Şemsüddin Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdurrahman, *Mevâhibü'l-Celil fî Şerhi Muhtasarı'l-Halil*. Yy.: Dârü'l-Fikr, 1992.
- Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer, *Tuhfetü'l-Muhtâc fî Şerhi'l-Minhâc*. Yy.: by., 1983.
- Himyerî, Neşvân b. Said el-Yemenî, *Şemsü'l-Ulûm ve Devâ'ü Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm*. Thk. Hüseyin b. Abdullâh el-Ömerî, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1999.
- Humeydî, Ebü Bekir Abdullâh b. Zübeyr, b. İsa b. Ubeydullâh el-Kureşî, *Müsnedü'l-Hümeydî*. Thk. Hasan Selim Esed, Şam: Dârü's-Sekâ, 1996.
- İrâkî, Ebü'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyin b. Abdurrahman b. Ebi Bekir b. İbrahim, (v. 806/1404), *Tarhü't-Tesrîb fî Şerhi't-Takrîb*. Yy.: Taba'tü'l-Misriyyeti'l-Kadime, ty.
- İbn Abdilberr, Ebü Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî, (v. 463/1071), *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta mine'l-Meâni ve'l-Esanîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Mağrib: Vizâretü Umumi'l-Evkâfi ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1387.
- İbn Abdilberr, Ebü Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*. Thk. Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyri, Suudi Arabistan: Dârü'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz Abidin ed-Dimaşkî, *Reddü'l-Muhtâr alâ'd-Dürri'l-Muhtâr*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1992.
- İbn Arafe, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru İbn Arefe* Celal es-Suyûtî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbni Battâl*. Thk. Ebü Temim Yaser b. İbrahim, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.

- İbn Bişrân, Ebü'l-Kasım Abdülmelik b. Muhammed b. Abdillâh, *Emâli İbn Bişrân* Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe Abdillâh b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, (v. 235/850), *Musannaf İbn Ebî Şeybe*. Thk. Kemal Yusuf, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ty.
- İbn Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. eş-Şeybânî, (v. 241/855), *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb Arnavut, Yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muaz b. Mâbed, *Sahîhu İbn Hibbân bi'Tertîbi İbn Belbân*. Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme b. el-Muğîre b. Salih b. Bekir, *Sahîhu İbn Huzeyme*. Thk. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zemî, Yy.: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2003.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî, *el-Muğnî*. Yy.: Mektebetü'l-Kahire, 1968.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddin Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî, *el-Kâfî fî Fıkhî'l-İmâm Ahmed*. Yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Yy.: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî, t.y.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebü'l-Fadl Cemâlüddin, *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sâdır, ty.
- İbn Merdûyeh, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed *Cüzün fî Ehâdis İbn Hibbân*. Thk. Bedir b. Abdillâh el-Bedir, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1414.
- İbn Müflih, İbrahim b. Muhammed b. Addillâh b. Muhammed, *el-Mübdî' fî Şerhi'l-Mukni'*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *el-Bahrü'r-Râik Şerhü Kenzi'd-Dekâik*. Yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İslâmî, ty.
- İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hüseyn es-Sâmî, (v. 795/1393), *Fethü'l-Bârî Şehu Sahihi'l-Buhâri*. Tah. Mahmud b. Şaban, Medinetü'l-Münevver: Mektebetü'l-Ğurebâ el-Eseriyye, 1996.
- İbn Rıslân er-Remlî, Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza, *Şerhü Süneni Ebî Dâvud*. Thk. Heyet, Mısır: Dârü'l-Felâh, 2016.
- İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed, *el-Beyân ve't-Tahsîl ve's-Şerhi ve't-Tevcîh ve't-Ta'lîl li-Mesâili'l-Müstahrece*. Thk. Muhammad Hacci, Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid* Kahire: Dârü'l-Hadis, 2004.
- İbn Sîde, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*. Thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü'l-Hümmâm, Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud, *Fethu'l-Kadîr*. Yy.: Dârü'l-Fikr, ty.
- İbnü'l-Mülakkın, Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed, *el-İ'lâm bi Fevâid Umdetü'l-Ahkâm*. Thk. Abdülaziz b. Ahmed, Suudî Arabistan: Dârü'l-Âsime, 1997.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim, *el-İcmâ'* Thk. Fuad Abdülmunim Ahmed, Dârü'l-Müslim, yy. 2004.

- Kâsânî, Alauddin Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed, *Bedâi' u's-Senâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*. Yy.: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kasım b. Abdullah b. Emîr Ali el-Konevî er-Rumî, *Enîsü'l-Fukahâ*. Thk. Yahya Hasan Murad, Yy.: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 2004.
- Kayacan Murat, "Sağcılık ve Solculuk Kavramlar ile Bu Kavramların Kur'ân Meallerindeki Kullanımları". *Marife Dergisi* 10/3 (Kış 2010): 291-306.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Tâcû'l-İslâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Yakub el-Buhârî, *Bahrü'l-Fevâid*. Thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail, Beyrut: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 1999.
- Keremî, Mer'î b. Yusuf b. Ebî Bekir b. Ahmed, *Delîlü't-Tâlib li Neyli'l-Metâlib*. Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed, Riyad: Dârü Taybe, ty.
- Komisyon, *el-Mevsu'atü'l-Fıkhiyyetü'l-Kuveytiyye*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1427.
- Kurtulmuş Ömer, "Sağcılık Solculuk ve İslam". *Tezkire Düşünce Siyaset Sosyal Bilim Dergisi* 19/10 (Şubat/Mart 2001): 5-168-174.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib, *el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhi İmam eş-Şâfi*. Thk. eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvid, Beyrut: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 1999.
- Merğînânî, Ali b. Ebî Bekir b. Abdilcelil el-Fergânî, *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*. Tah. Tallâl Yusuf, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmurz b. Ali, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Ğureri'l-Ahkâm*. Yy.: Dârü İhyâi'l-Kütübübi'l-Arabiyye, t.y.
- Mubârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, *Tuhfetü'l-Ehvezî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, t.y.
- Mutarrizî, Nasır b. Abdüsseyyid Ebi'l-Mekârim b. Ali, *el-Muğrib*. Yy.: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, ty.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürreuf b. Tâcû'l-Arifin b. Ali b. Zeynülabidin el-Haddâdî, *Feydü'l-Kadîr Şerhü'l-Câmiu's-Sağir*. Mısır: Mektebetü't-Ticariyyetü'l-Kübrâ, 1356.
- Mürşid bi'l-lâh Yahya b. el-Hüseyn b. İsmail b. Zeyd, *Tertîbü'l-Emâlî el-Hamîsiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye, 2001.
- Müslim, Müslim b. el-Haccac Ebü'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *el-Müsnedü's-Sahih el-Muhtasar*. Thk. Muhammed Fuat Abdülbaki, Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, ty.
- Nefrâvî, Ahmed b. Ğânim b. Salim b. Mehnâ, *el-Fevâkihü'd-Devânî alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*, Yy.: Dârü'l-Fikr, 1995.
- Nesâî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Tah. Hasan Abdülmünim Şelebî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ty.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyuddin b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyuddin b. Şeref, *Riyâzü's-Sâlihîn*. Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Messesetü'r-Risâle, 1998.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyuddin b. Şeref, *el-Mecmu' Şehu'l-Mühezzeb*, Yy.: Dârü'l-Fikr, t.y.
- Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin, *Mefâtihi'l-Ğayb*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.

- Remlî, Şemsüddin Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza, *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1984
- Sahnûn, Abdüsselam b. Said b. Habib et-Tenûhî, *el-Müdevvene*. Yy.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- San'ânî, Muhammed b. İsmail b. Salah b. Muhammed el-Hasanî, *Sübülü's-Selâm*. Yy.: Dârü'l-Hadis, t.y.
- Sehârenfûrî, Şeyh Halil Ahmed, *Bezlü'l-Mechûd fî Halli Süneni Ebî Dâvud*. Hindistan: Merkezu Ebî Hasan en-Nedvî, 2006.
- Şâfîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbâs b. Osman b. Şâfi' b. Abdülmuttalib, *el-Umm*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1990.
- Şenkitî, Muhammed el-Hıdır b. Seyyid Abdullah b. Ahmed *Kevsere'l-Me'ânî ed-Derârî fî Keşfi Habâyâ Sahihi'l-Buhârî*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah, *Neylü'l-Evtâr*. Thk. İsamuddin es-Sebabitî, Mısır: Dârü'l-Hadis, 1993.
- Şeyh Aliş, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Minehü'l-Celîl Şerhu Muhtasari'l-Halil*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1989.
- Taberî, Muhammed b. Yezid b. Kesîr b. Ğalib el-Âmelî, *Câmi'u'l-Beyân fî T'evîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Yy.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik b. Selme el-Ezdi, *Şerhu Me'ânî'l-Asâr*. Thk. Muhammed Zühri en-Neccar, Yy.: Alemü'l-Kütüb, 1994.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmail, *Hâşiyetü't-Tahtâvî ala Merâkî'l-Felâh*. Thk. Muhammed Abdülaziz el-Halidî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hamid b. Muhammed Sabır, *Mevsu'atü Keşşâfî Istulâhâtü'l-fünûn ve'l-Ulûm*. Thk., Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Tenûhî el-Mehdevî, Ebû't-Tahir İbrahim b. Abdüssamed, *et-Tenbîh alâ Mebâdii't-Tevcih*. Thk. Muhammed Belehsan, Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2007.
- Teyâlisî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud b. Carûd, *Müsnedü Ebî Dâvud et-Teyâlisî*. Tah. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî, Mısır: Dârü Hicr, 1999.
- Useymîn, Muhammed Salih b. Muhammed, *eş-Şerhü'l-Mümti' alâ Zâdi'l-Müstekne'*, Yy.: Dârü İbnü'l-Cevzî, 1428.
- Useymîn, Muhammed Salih b. Muhammed, *Fethu zi'l-Celâl ve'l-İkrâm bi Şerhi Bülûği'l-Merâm*. Thk. Subhi b. Muhammed Ramazan, Yy.: el-Mektebü'l-İslâmiyye, ty.
- Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî, *Tâcü'l-Arûs*. Yy: by., t.y.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Mahmud b. Amr b. Ahmed, *el-Keşşâf*. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Şemsüddin Muhammed b. Abdullah, *Şerhu'z-Zerkeşî*, Yy.: Dârü'l-'Abikân, 1993.
- Zeynüddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdülkadir, *Muhtârü's-Sahâh*. Tah. Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.

فتح الجليل على عبده الذليل في بيان ما ورد في الاستخلاف في الجمعة من الأقاويل لنوح بن مصطفى القونوي
ت:1070هـ/1660م) دراسة وتحقيق

Fethu'l-ğālil alâ abdihî'z-zelîl fî beyâni mâ werede fi'l-istihlâf fi'l-cümü'ati mine'l-ekâvîl by Nūḥ ibn Muşṭafa al-Qūnūy (1070 A.H/1660) : Study and Critical Edition

Nuh b. Mustafa el-Konevi(v:1070h) ve "Fethu'l-celil alâ abdihî'z-zelîl fî beyâni mâ werede fi'l-istihlâf fi'l-cümü'ati mine'l-ekâvîl" adlı risalesi: İnceleme ve Tahkik

Hamza Khelifati

Doktora Öğrencisi, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi, Fıkıh ve Fıkıh Usulü
Anabilim Dalı

Phd candidate in fiqh and usul al-fiqh at International Islamic University of Malaysia

Selangor/ Malaysia

hkhelifati88@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8222-6334

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 21 Eylül / September 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3566939

Atıf / Citation: Hamza Khelifati. "Fethu'l-ğālil alâ abdihî'z-zelîl fî beyâni mâ werede fi'l-istihlâf fi'l-cümü'ati mine'l-ekâvîl by Nūḥ ibn Muşṭafa al-Qūnūy (1070 A.H /1660) : Study and Critical Edition". *Van İlahiyat Dergisi*, 7/11 (Aralık 2019): 194-206. doi: 10.5281/zenodo.3566939

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

الملخص

تشتمل هذه الدراسة على تحقيق ودراسة رسالة "فتح الجليل على عبده الدليل في بيان ما ورد في الاستخلاف في الجمعة من الأقاويل" لنوح بن مصطفى القونوي الرُّومي (ت:1070هـ)، كان مؤلفنا عالمًا كبيرًا، وفقيرًا متميزًا، تصدر للإفتاء بمدينة قونية، ثم انتقل إلى مصر للوعظ والتدريس وبها توفي رحمه الله، وقد ساهم بإسهامات علمية جلية في مجال التأليف، أثرت المكتبة الإسلامية بالعديد من المؤلفات والتصانيف المفيدة خاصة في مجال الفقه الإسلامي وأصوله، وقد قمت بتحقيق رسالته؛ معتمدًا في ذلك على نسختين خطيتين، حصلت عليها من مكتبة ولي الدين أفندي التابعة للمكتبة السلিমانيّة باسطنبول.

تعتبر هذه الرسالة من الرسائل الفقهية على مذهب الإمام أبي حنيفة النعمان رحمه الله، تناولت موضوع حكم استخلاف الخطيب يوم الجمعة، وقد كتب في هذا الموضوع كثيرًا من فقهاء الحنفية المتأخرين؛ منهم ابن كمال باشا وملا خسرو وحسن الشرنبلالي وغيرهم؛ وكان من بين من شارك في بحث هذه المسألة الإمام نوح القونوي، فقام بدراسة المسألة من خلال إيراد نقولات العلماء، مع مناقشة من خالفه في رأيه بمنهجية علمية هادفة، وأسلوب علمي رصين، وخلص في نهاية بحثه إلى أنه لا فَرْق في جواز الاستخلاف بين الخطبة والصلاة، سواء كان الخطيب معذورًا أو غير معذور.

الكلمات المفتاحية: نوح، القونوي، استخلاف، الخطيب، الفقه.

Öz:

Bu çalışmada Nuh b. Mustafa el-Konevi'nin(v:1070h) "Fethu'l-Celîl alâ Abdihi'z-Zelîl fi Beyâni mâ Verede fi'l-İstihlâf fi'l-Cümü'ati mine'l-Ekâvîl" adlı risalesinin (inceleme ve tahkiki) tahkikli çalışması yapıldı. Büyük bir alim ve fâkih olan müellif, zamanın Konya müftüsüdür. Mısır'a tebliğ ve ilmî faaliyetlerini gerçekleştirmek için hicret etmiş ve orada vefât etmiştir. Telif alanında değerli katkılarda bulunmuştur. Özellikle fıkıh ve fıkıh usulü sahasında önemli ve faydalı eserlere imza atmıştır. Söz konusu bu risale, süleymaniye kütüphanesine bağlı Veliyüddin Efendi kütüphanesinden elde edilen iki el yazması esas alınarak tahkik edilmiştir.

"Fethu'l-celîl alâ abdihi'z-zelîl fi beyâni mâ werede fi'l-istihlâf fi'l-cümü'ati mine'l-ekâvîl" adlı risalesi, cuma günü hutbe okumak için cematten birinin imam tarafından tayin edilme konusunu ele alır. Nitekim son dönem hanevi fâkihlerinden İbn Kemal Paşa, Molla Hüsrev, Hasen eş-Şürünbülâli gibi diğer bir çoğu bu konuda eser kaleme almıştır. Bu sahada eser te'lif eden fâkihlerden biri de Nuh b. Mustafa el-Konevi'dir.

O, bu çalışmada, alimlerin görüşlerini zikreder, sonra kendisi görüşü ile örtüşmeyen görüşü ilmî bir üslupla tartışarak analiz ettikten sonra tercih ettiği görüşü ortaya koyar.

Nuh el-Konevi bu risalesinde, hutbe ve namaz için ister özür olsun ister olmasın, imamın cematten birini tayin etmesi (istihlaf) meselesine cevaz verir.

Anahtar kelimeler: Nuh, el-Konevi, İstihlaf, Hatip, Fıkıh.

Abstract:

This study comprises the analysis and the exploration of a paper named "Fethu'l-ğālil alâ abdihi'z-zelîl fi beyâni mâ werede fi'l-istihlâf fi'l-cümü'ati mine'l-ekâvîl" for Nuh ibn Mustafa al-Qunūy who died in 1070 A.H/1660. He was a great scholar, author, and a professional and unique faqih. He held the position of deliverance of advisory opinions in the city of Qūnīh and moved to Egypt for preaching and teaching. He has contributed an impressive amount of scientific contributions in relation to writing and authorship which has enriched the Islamic library with many useful books and publications especially in the field of Islamic Fiqh and concepts. Therefore, I have analysed and examined his written work 'Fethu'l-ğālil alâ abdihi'z-zelîl fi beyâni mâ werede fi istihlâf ḥatib mine'l-ekâvîl' based on two handwritten copies which I have found from

the library of Wli al-Dīn 'fandy which belong to the library of al-Sulaymānyah in Istanbul.
This letter is one of the Jurisprudential letters based on the doctrine of Imam Abū Ḥanīfā al-Nu'mān (may Allaah have mercy on him), which dealt with the issue of taking someone other than the Khatib (the preacher) to succeed him during The sermon of Friday, many of the late Hanafi scholars have written in this subject, including Imam Ibn Kamal Pasha, Imam Mullā Khüsrew, Imam Hasan al-Shurunbulali and others; among those who participated in the research of this issue: Imam Nūḥ ibn Muṣṭafā al-Qūnūy, our author tried to explain the opinion adopted by him in the matter, mentioning the scholars sayings on the subject on the whole, and discussing who disagreed with him in his opinion a purposeful scientific discussion, in a discreet scientific method, and concluded at the end of his research that There is no difference in the permissibility of succession between the sermon and the prayer, nor between the excuse and the non-excuse.

Keywords: Nūḥ, al-Qūnūy, istihlāf, ḥatib, fiqh.

المقدمة

من بين العلماء الذين ساهموا إسهامات جلييلة في ميدان الفقه الإسلامي، العالم الكبير مفتي قونية، نوح بن مصطفى القونوي الحنفي (ت:1070هـ) رحمه الله تعالى، كان مكثرًا من التأليف والتصنيف في الفقه الإسلامي، ورغم أهمية رسائله الفقهية ووفرتها ومكانة مؤلفها العلمية بين علماء عصره، إلا أن رسائله لم تحظ بال العناية والاهتمام، ولم تجد من يصرف همته ووقته لإخراجها وإبرازها، فأريت أنه من المناسب المشاركة في تحقيق رسالته الموسومة بـ "فتح الجليل على عبده الدليل في بيان ما ورد في الاستخلاف في الجمعة من الأقاويل"، فمتمت بتحقيقها تحقيقًا علميًا وفق القواعد والأسس المعتمدة عند المشتغلين بتحقيق كتب الفقه الإسلامي.

أ. الدراسة

1. ترجمة المؤلف:

1.1. اسمه ونسبه ومولده

هو نوح بن مصطفى الأماسي¹ القونوي² الرُّومي الحنفي، نزيل مصر، لم يرد ذكر سنة ولادته في المصادر التي وقفنا عليها، إلا أن أحد الباحثين قدّر أنه ولد سنة 1000هـ، ولد نوح الرُّومي بمدينة أماسية التركية.³

2.1. نشأته ومشايخه وتلاميذه

نشأ نوح الرُّومي وترعرع بمسقط رأسه أماسية، وبما تكوّنت معالم شخصيته العلمية، حتى أصبح من علماء عصره، وأصبح بعد ذلك مفتيًا لمدينة قونية، ثم شدّد الرّحال إلى مصر.

درّس نوح القونوي على علماء عصره التفسير والحديث والفقه والأصول وغير ذلك، وأتقن وظهر فضله على أقرانه، وقد استفاد مؤلفنا من عدة علماء في فنون وعلوم مختلفة من أبرزهم⁴:

¹ نسبة إلى مدينة أماسية، وأماسية: من مدن الحكماء، وهي مشهورة بالحسن، وكثرة المياه وكروم وبساتين. إسماعيل بن محمد أبو الفداء، **تقوم البلدان**، (بيروت: دار صادر، عن الطباعة الباريسية، 1850م) ص383.

² نسبة إلى مدينة قونية التركية، وقونيتة: "بالضم ثم السكون، ونون مكسورة، وباء مثناة من تحت خفيفة: من أعظم مدن الإسلام". ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله بن عبد الله الرُّومي، **معجم البلدان**، معجم البلدان، ط.2 (بيروت: دار صادر، 1995م) 415/4.

³ ينظر: مقال "القول الأظهر في بيان الحج الأكبر لنوح القونوي" دراسة وتحقيق عبيدة عامر توفيق (العراق:مجلة الجامعة العراقية، العدد 1:37) ص 696.

⁴ محمد أمين بن فضل الله بن محب الدين بن محمد المحي الحموي الأصل، الدمشقي (المتوفى: 1111هـ)، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، (بيروت: دار صادر، د.ط، د.ت) 458-

- العالم الفقيه عبد الكريم السوسني (او السواسي)⁵: أخذ عنه علم الفقه.
 - محدث مصر محمد حجازي⁶: أخذ عنه علوم الحديث رواية ودرابة.
 - حسن بن علي بن أحمد بن إبراهيم الخلوئي⁷: أخذ عنه علم التصوف.
- أما ما يتعلق بتلاميذه فلم نعث في المصادر التي وقفنا عليها على ذكر لأسماء تلاميذه الذين أخذوا عنه، إلا أننا استطعنا الوقوف على اسم طالبٍ من طلابه، عرف واشتهر بالتلمذة عليه والأخذ عنه وهو :
- مصطفى بن حمزة بن إبراهيم بن ولي الدين ابن مصلح الدين الرُّومي، الحنفي، الشهير بالأطه⁸ وي⁸.

3.1. صفاته وأخلاقه

كان مؤلفنا رحمه الله سابق حلبة العلوم، سَازَ ذكره واشتهر علمه، وهو في علومٍ عديدة من الفائقين سيما التفسير والفقه والأصول والكلام⁹، فكان عالمًا عاملاً وزاهدًا عابداً متعففاً صاحب ورع، عُرف بالحلم والسَّخاء ورحمة الفقراء والمساكين، وكان كلامه نافذاً عند الأكابر والأعيان، وكان بمصر مقيماً بجدمة الدّين مصون العِرض والنَّفْس متمتعا بما منَّ الله عليه من فضله¹⁰.

4.1. مصنفاته وآثاره العلمية

- للعامة نوح القونوي مؤلفاتٌ عديدة في مختلف الفنون والعلوم، فقد كان رحمه الله من المكثرين في التّصنيف والتّأليف، وقد قام الأستاذ إبراهيم بن منصور الهاشمي الأمير بجهدٍ طيبٍ فجمع أسماء مؤلفات¹¹ نوح القونوي مع ذكر أماكن تواجدها، ومن أبرز مؤلفاته :
- البلغة المترجم في اللغة - باللغة التركية - (مخطوط).¹²
 - تاريخ مصر والنيل وخبر من ملكها من ابتداء الزمان (مخطوط).¹³
 - تحفة الذاكرين (مخطوط).¹⁴
 - ترجمة الملل والنحل للشهرستاني (باللغة التركية)¹⁵.
 - تنزيه أبي حنيفة عن الترهات السّخيفة.¹⁶
 - الدر المنظم في مناقب الإمام الأعظم.¹⁷

4/459

- ⁵ لم أقف له على ترجمة، إلا أن الخبي الحموي (ت:1111هـ) ذكر أنه من تلاميذ شيخ الإسلام علي ابن غانم المقدسي. خلاصة الأثر (458-4/459).
- ⁶ هو محمد بن محمد بن عبد الله الأكرابي القلقشندي، المعروف بمحمد حجازي الواعظ: فقيه، عالم بالتفسير والحديث. ولد في منزلة أكرى (من منازل الحاج المصري في توجهه إلى الحجاز) وسكن قلقشندة وتوفي في القاهرة. من كتبه (فتح المولى النصير بشرح الجامع الصغير) للسيوطي، اثنا عشر مجلدا، و (سواء الصراط) في أشرطة الساعة، توفي سنة 1035هـ". ينظر: خير الدين، الزركلي، الأعلام، ط. 15 (بيروت: دار العلم للملايين، 2002م) 7/62.
- ⁷ لم أقف له على ترجمة.
- ⁸ هو مصطفى بن حمزة بن إبراهيم بن ولي الدين ابن مصلح الدين الرُّومي، الحنفي، الشهير بالأطه وي. فقيه، نحوي، أخذ عن نوح القونوي. من آثاره: نتائج الافكار في شرح الاظهار في النحو فرغ من تأليفها في 27 رمضان 1085هـ، والحياة في شرح شروط الصلاة. ينظر: كحالة عمر رضا، معجم المؤلفين، د.ط، د.ت (بيروت: مكتبة المنقذ، دار إحياء التراث العربي) 12/249.
- ⁹ خلاصة الأثر 4/458.
- ¹⁰ ترجمة نوح القونوي ليوسف أفندي فاضل - مخطوط - (لوحة 105/أ).
- ¹¹ قام الأستاذ إبراهيم بن منصور الهاشمي الأمير بمحاولة حصر مؤلفات نوح القونوي في القسم الدراسي من تحقيقه لرسالة القونوي، نوح بن مصطفى الرُّومي، السّيف المجرم لقتال من هتك حرمة الحرم المخرّم، تحقيق أبي هاشم إبراهيم بن منصور الهاشمي الأمير، ط. 1 (بيروت: دار البشائر الإسلامية بيروت، 1434هـ-2013م) ص 29.
- ¹² مخطوط محفوظ بمكتبة كلية الآداب والمخطوطات بالكويت برقم (245).
- ¹³ مخطوط محفوظ بالمكتبة الوطنية باريس برقم (6036).
- ¹⁴ مخطوط محفوظ بالمكتبة الحديوية بمصر تحت رقم (1/9102).
- ¹⁵ حققتها الطالبة Canan Özkılıç، لنيل درجة الماجستير من قسم التاريخ، جامعة اسطنبول شهر سنة 2015.
- ¹⁶ حققه Mehmet H. Seçkiner، لنيل درجة الماجستير من قسم الإلهيات جامعة مرمره سنة 2007.
- ¹⁷ Murat Şimsek, Nûh b. Mustafâ'nın (V. 1070/1660) ed-Dürri'l-Münazzam fî Menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Adlı Eserinin

- السيف المجرم في قتال من هتك حرمة الحرم المحرم¹⁸.
- شرح نوح أفندي على الكافية لابن الحاجب¹⁹.
- الصلاة الرباعية في حكم من أدرك ركعة من الثلاثية والرباعية (مخطوط)²⁰.
- الفرق بين الحديث القدسي والقرآن الكريم²¹.
- الفوائد السننية في المسائل الدينية²².
- الفوائد المهمة في بيان اشتراط التبري في إسلام أهل الذمة (مخطوط)²³.
- القول الأظهر في بيان الحج الأكبر²⁴.
- القول الدال على حياة الخضر وحياة الأبدال.
- القول اللطيف في نسب الشريف (مخطوط)²⁵.
- اللمعة في آخر ظهر الجمعة.
- مطلع البدر في فضل ليلة القدر.
- المقاصد الحسنة (مخطوط)²⁶.
- نتائج النظر في حواشي الدرر والغرر²⁷.

5.1. ثناء بعض العلماء عليه:

قال عنه المؤرخ المحبي (ت: 1111هـ): "نوح بن مصطفى الرُّومي الحنفي، نزيل مصر، الإمام العلامة، سابق حلبة العلوم، سار ذكره واشتهر علمه، وهُوَ في عُلم عديدة من الفائقين، سيمًا التفسير والفقه والأصول والكلام، وكان حسن الأخلاق وإفر الحشمة جَم الفضائل"²⁸. وقال عنه المؤرخ مصطفى الحموي (ت: 1123هـ): "نوح بن مصطفى، الإمام العلامة، حافظ الرُّوم، وسابق حلبة العلوم، سار ذكر علمه سير الشمس في البلدان، وأقرَّ بفضل أهل الفضل والعرفان، سعى في تحصيل العلوم حتى بلغ غايتها، وَرَقًا مراتب المجد بأسرها حتى وصل إلى نهايتها"²⁹.

6.1. وفاته

توفي العالم الفقيه نوح بن مصطفى القونوي - رحمه الله - بمصر بعد طلوع شمس يوم الجمعة في الثاني والعشرين من ذي القعدة سنة سبعين بعد الألف؛ وصلي عليه

Tahkikli Neşri, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 19, 2012, s. 417-440.

¹⁸ حققه إبراهيم بن منصور الهاشمي الأمير، (بيروت: دار البشائر الإسلامية، 1434هـ-2013م)

¹⁹ مخطوط محفوظ بالمكتبة الأزهرية برقم (337148).

²⁰ مخطوط محفوظ بالمكتبة الظاهرية بدمشق برقم (11282) فقه حنفي.

²¹ Hayati Yılmaz, Nûh b. Mustafa el-Konevi'nin (v. 1070/1660), er-Risâle fi'l-Fark Beyne'l-Hadîsi'l-Kudsi ve'l-Kur'ân ve'l-Hadis en-Nebevî Adlı Risâlesi, (Tahkikli Neşri), Hadis Tetkikleri Dergisi, cilt. 1, sayı. 1, yıl. 2003.

²² حققه Mustafa Aktaş لنيل درجة الماجستير من قسم الإلهيات، جامعة ارجيس قيصري سنة 2010.

²³ مخطوط محفوظ بدار الكتب المصرية بالقاهرة برقم (373) مجاميع.

²⁴ حققه د. عبدة عامر توفيق (العراق: مجلة الجامعة العراقية، العدد 1:37)

²⁵ مخطوط محفوظ بمكتبة المصورات الفيلمية بالجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة برقم (7/2734).

²⁶ مخطوط محفوظ بجامعة الملك سعود بالرياض برقم (3144).

²⁷ مخطوط محفوظ بدار الكتب المصرية بالقاهرة برقم (558).

²⁸ خلاصة الأثر (4/458).

²⁹ مصطفى بن فتح الله الحموي، فوائد الارتحال وتناجح السفر في أخبار القرن الحادي عشر، (بيروت: دار النوادر لبنان، 1432هـ/2011م) (6/243-242).

قبل صلاة الجمعة، ودفن بالقرافة³⁰ الكبرى، توفي عن سبعين سنة³¹.

2. التعريف بالرسالة

1.1. اسم الرسالة وتوثيق نسبتها

ورد عنوان الرسالة في النسخ الخطية التي اعتمدنا عليها بـ "فتح الجليل على عبده الدليل في بيان ما ورد في الاستخلاف في الجمعة من الأقاويل"، كما ورد اسمها بنفس الصيغة في بعض الكتب التي ترجمت³² لنوح القونوي، فلا خلاف في صحة هذه التسمية. ومما يثبت صحة نسبة هذه الرسالة لمؤلفها نوح القونوي رحمه الله أمران:

الأول: أنها مذكورة في فهراس المخطوطات ضمن مجاميع حوت رسائل فقهية لنوح القونوي، منسوبة إليه، وكلها صرحت أن الرسالة له وأثبت هذا في طُرر المخطوطات³³.

الثاني: تصريح المؤلف في مقدمة رسالته حيث قال: "... فيقول العبد المذنب الدليل، الزجاجي عفو مولاه الجليل، نوح بن مصطفى الحنفي ..."، وقد ورد هذا في نسخ الرسالة الخطية التي وقفنا عليها.

2.2. موضوع الرسالة ومنهج المؤلف

تعتبر هذه الرسالة من الرسائل الفقهية التي تناولت موضوع استخلاف الخطيب في إقامة الجمعة، والاستخلاف الذي قصده المؤلف في رسالته هو بمعنى الإنابة أي أن للسلطان أن يستخلف أحداً ينوب عنه لأداء صلاة الجمعة، وكذلك يدخل في هذا استخلاف من أذن له السلطان غيره لأداء الخطبة وصلاة الجمعة، وقد تناول كثير من علماء الحنفية هذه المسألة بالبحث والدراسة، وألفوا فيها رسائل عديدة؛ منها ما كتبه حسن الشرنبلالي في رسالته "تحاف الأريب بجواز استنابة الخطيب"³⁴، وابن كمال باشا في رسالته "الاستخلاف للخطبة والصلاة في الجمعة"³⁵، وقد رجحوا جواز ذلك، ومن كتب في المسألة أيضا العالم الحنفي ملا خسرو³⁶؛ وقد رجح عدم جواز ذلك ورد عليه أغلب من كتب في الموضوع³⁷ ومنهم الإمام نوح القونوي، وقد حاول مؤلفنا بيان الرأي المعتمد عنده في المسألة، مع إيراد نقول العلماء في الموضوع على وجه الإجمال، ومناقشة من خالفه في رأيه مناقشة علمية هادفة، بأسلوب علمي رصين، وخلص في نهاية بحثه إلى أنه لا فرق في جواز الاستخلاف بين الخطبة والصلاة، ولا بين العذر وعدمه.

3. عملنا في التحقيق:

1.3. المنهج المعتمد في التحقيق

– اعتمدت مبدئياً على أسس مركز البحوث الإسلامية (ISAM) في التحقيق، تمت الإشارة في التحقيق بحرف "و" إلى وجه المخطوطة، وبحرف "ظ" إلى ظهرها.

– اعتمدنا في هذا التحقيق على نسخة مكتبة ولي الدين أفندي باستنبول؛ تحت رقم (571) كنسخة (أم)، وقمت بإثبات الفروق الواردة بين النسخ الأخرى في الهامش.

– إذا كان هناك اختلاف بين النسخ زيادة أو نقصاً؛ فسأشير إلى الزيادة باستخدام الزائد (+) وإلى النقص بإشارة (-)، وإذا حلت كلمة مكان كلمة أو جملة

³⁰ القرافة الكبرى: كانت فيها مدافن أموات المسلمين، منذ أن افتتحت أرض مصر، واختط العرب مدينة الفسفاط، ولم يكن لهم مقبرة سواها. ينظر: المقرئ، أحمد بن علي بن عبد القادر، أبو العباس الحسيني العبيدي، تقي الدين (المتوفى: 845هـ)، *المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار*، ط. 1 (بيروت: دار الكتب العلمية، بيروت، 1418هـ) (4/327).

³¹ ترجمة نوح القونوي ليوسف أفندي فاضل – مخطوط – (لوحة 109/أ).

³² البغدادي، إسماعيل باشا، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، (بيروت: مؤسسة التاريخ العربي، 1951م) (2/498)، إيضاح المكنون (4/160).

³³ مجموع رقم 571، و1142 من مكتبة ولي الدين أفندي.

³⁴ مخطوط محفوظ بالمكتبة الأزهرية تحت رقم 17603.

³⁵ الرسالة ضمن مجموع رسائل العلامة ابن كمال باشا، ط. 1 (تركيا: دار اللباب، 2018م)، 48/3.

³⁶ رسالته محفوظة بمكتبة أحمد الثالث تحت رقم 1541.

³⁷ كالشرنبلالي وغيره.

مكان جملة استخدمنا النقطتين (:).

- تقيدت بنسخة مكتبة ولي الدين أفندي (أ) في بيان ترقيم الورقات.
- قمت بكتابة النص المحقق وفق قواعد الإملاء الحديثة.
- وثقت النقولات التي أوردها المؤلف في رسالته وتم عزوها إلى مصادرها الأصلية.
- أدرجت تعليقات وإضافات في الهامش تعليقا على مواضع من المتن رأيت أنها مهمة وتستحق التعليق.

2.3. وصف نسخ الخطية

حصلت على نسختين خطيتين لهذه الرسالة؛ من مكتبة ولي الدين أفندي باستنبول.

- **النسخة الأولى من مكتبة ولي الدين أفندي: رمزها (أ).**

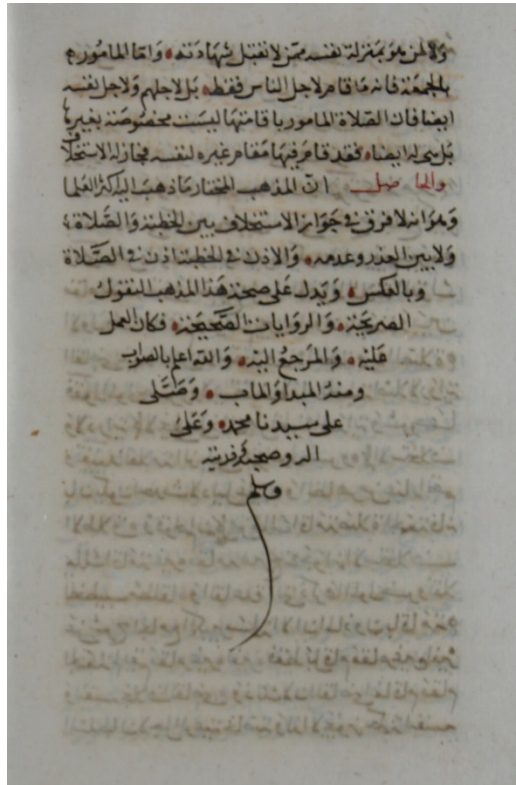
وهي محفوظة ضمن مجموع خطي يحتوي على رسائل متنوعة لنوح بن مصطفى القونوي برقم (571)، وهي الرسالة السادسة في المجموع، قد عُثِرَ لها على طرّة المجموع بفتح الجليل على عبده الدليل في بيان ما ورد في الاستخلاف في الجمعة من الأقاويل". نسخة تامة، لم يرد ذكر اسم ناسخها ولا تاريخ نسخها، وخطها: نسخ حسن. عدد أوراقها: (5) أوراق، تقع ما بين (99ظ - 102ظ) وعدد أسطرها (21) سطرا. وقد تم اعتمادها كنسخة (أم) في نسخ المخطوط لأن عليها مقابلة.

- **النسخة الثانية من مكتبة ولي الدين أفندي: رمزها (و).**

وهي محفوظة ضمن مجموع خطي يحتوي على رسائل متنوعة لنوح بن مصطفى القونوي برقم (1142)، وهي الرسالة التاسعة في المجموع، قد عُثِرَ لها على طرّة المجموع بفتح الجليل على عبده الدليل في بيان ما ورد في الاستخلاف في الجمعة من الأقاويل". وهي رسالة تامة، لم يعرف ناسخها، ولا تاريخ نسخها، وخطها: نسخ حسن. عدد أوراقها: (4) أوراق، تقع ما بين (113ظ - 117و) وعدد أسطرها (21) سطرا.

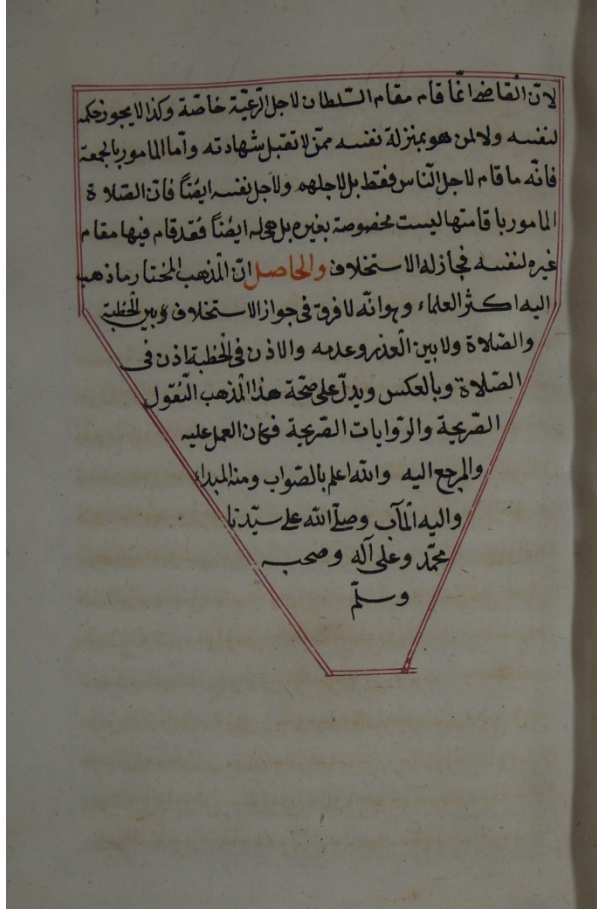
3.3. صور النسخ الخطية

صورة الورقة الأولى والأخيرة من نسخة (أ) مكتبة ولي الدين أفندي

صورة الورقة الأولى والأخيرة من نسخة (و) مكتبة ولي الدين أفندي

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وسلام على عباده الذين اصطفى أما بعد:

فيقول العبد المذنب العاجز الفقير، الرّاجي عفو مولاه الغني القدير، نوح بن³⁸ مصطفى الحنفي، عاملهما الله تعالى بلطفه الحنفي: قد وَقَعَ اشتباهٌ بين النَّاسِ في الخطيبِ المقرّر من³⁹ جهة الحاكم، هل له أن يستخلف لإقامة الجمعة بلا إذنٍ من السُّلطانِ أو نائبه أو ليس له ذلك إلا بإذنٍ⁴⁰ واحدٍ منهما.

فأحييتُ أن أنقلَ في هذه الرسالة نُقولَ⁴¹ العلماءِ في ذلك على وجه الإجمال، وأبيّنَ فيها ماهو المختار منها بعون الله الملك المتعال، وأسميتها⁴² "فتح الجليل على عبده الدليل في بيان ما ورد في الاستخلاف في الجمعة من الأقاويل" والله المستعان وعليه التكلان.

اعلم أسعدني الله وإيّاك في الدارين، وجعلني وإيّاك من الفائزين في المحلّين، أنّ لصحة الجمعة شروطاً منها: السُّلطانُ أو نائبه. والمرادُ بالتائبِ الشَّخصُ الذي فُوِّضَ إليه السُّلطانُ أمرَ العامة في مصرٍ من الأمصار، فإنّ له أن يُقيمَ الجمعة بالنّاسِ، وإن لم يفوضها إليه السُّلطانُ صريحاً،

38 و: "ابن".

39 و: "ني".

40 و + "من".

41 و: "بقول".

42 و: "وسميتها".

لأن في⁴³ تفويض⁴⁴ العائمة إليه تفويض إقامتها إليه دلالة، وإنَّ له أن يستخلفَ كتولية خطيبٍ في جامعٍ كما هو الواقع في الأمصار، ولو مات السلطان كان النائب على حاله يُقيمُ الجمعة، إلا إذا عزله الثاني وبلغ إليه خبرُ العزل و⁴⁵ قدّم عليه⁴⁶ الثاني، أمّا إذا عزله ولم يأت إليه الكتاب بعزله، ولم يقدّم عليه النائب الثاني فهو على حاله يقيمُ الجمعة بالناس، وكذا لو مات النائب أو عزّل كان الخطيبُ الذي ولّاه على حاله يقيمُ الجمعة بالناس ولا يحتاج إلى إذنٍ جديدٍ من النائب الثاني إلا إذا عزله، [هذا]⁴⁷ كله متفقٌ عليه.

واختلّف في القاضي فقال بعضهم لا يقيمها ما لم يفوضها إليه السلطان واختاره صاحب الخلاصة: "قال صاحب الهداية في التّجنيس ذكر في كتاب الصلّاة أنّ للقاضي أن يصليّ الجمعة بالنّاس وروى أبو يوسف⁴⁸ عن أبي حنيفة⁴⁹ أنه ليس له ذلك إذا لم يؤمر ولم يكتب في منشوره، وبمذهبه الرواية يُفتى في ديارنا" انتهى. فعلى هذا لا يصحّ تقريره في وظيفة الخطابة، وإنما يقرّر فيها الحاكم وهو المسمّى بالباشا، لأنّ كلّ من ملك إقامة الجمعة بنفسه ملك إقامة غيره مقامه ومن لا فلا، وقال بعضهم يقيمها إن⁵⁰ لم يفوضها إليه السلطان، لأن توليته قاضي القضاة إذنٌ بإقامتها دلالة، فعلى هذا يصحّ تقريره من وظيفة الخطابة لأنه حيث [ملك]⁵¹ إقامتها بنفسه ملك إقامة غيره مقامه، وقال بعضهم الخلاف في مطلق القاضي وهو⁵² الظاهر من كلام صاحب التّجنيس وقال بعضهم الخلاف⁵³ في قاضي القضاة المسمّى بقاضي المشرق والمغرب⁵⁴ كأبي يوسف، وأما القاضي المجزّد عن الإضافة فإنه لا يملك إقامتها إلا بإذنٍ من⁵⁵ السلطان اتفاقاً، وهذا هو الظاهر لأن توليته قاضي القضاة إذنٌ بإقامتها.

واضطربت أقاويلُ العلماء في جواز استخلاف الخطيب المقرّر من جهة الحاكم بلا إذنٍ من السلطان أو نائبه، فقال بعضهم: يجوز له أن يستخلف مطلقاً أي سواء كان مأذوناً أو غير مأذون، وسواء كان معذوراً أو غير معذور، لأنّ الإذنَ بإقامة الجمعة إذنٌ بالاستخلاف دلالةً وذهب إلى [هذا]⁵⁶ صاحب الهداية فإنه قال في كتاب أدب⁵⁷ القاضي: "وليس للقاضي أن يستخلف إلا أن يفوض إليه ذلك لأنه قدّ القضاء⁵⁸ دون التّقليد فصار كتوكيل الوكيل، بخلاف الأمر بإقامة الجمعة حيث يستخلف لأنه على شرف الفوات لتوّفته، فكان الأمر به إذنًا بالاستخلاف دلالةً ولا كذلك القضاء"⁵⁹ انتهى.

والمفهوم من إطلاق هذا الكلام جواز الاستخلاف مطلقاً لمأمور بإقامة الجمعة، وإقامتها عبارة عن الخطبة والصلّاة فللخطيب المقرّر أن يستخلف لهما

43 و -.

44 و + "أمر العامة".

45 و: "أو".

46 و + "النائب".

47 و + وهو الأقرب للسياق.

48 هو أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم بن حبيب بن حبيش بن سعد بن بجير بن معاوية الأنصاري، الكوفي، كان من أصحاب الحديث ثم غلب عليه الرأي، حدّث عن خلق منهم: هشام بن عروة، ويحيى بن سعيد الأنصاري، وعطاء بن السائب، ويزيد بن أبي زياد، والأعمش، وحجاج بن أرطاة، وأبي حنيفة، ولزمه، وتفقه به، وهو أنبل تلامذته، وأعلمهم، تخرّج به أئمة: كمحمد بن الحسن، ومعلّى بن منصور، وهلال الرأي، وابن سماعة، وعدة، وولي القضاء لهارون الرشيد، توفي سنة 188هـ. ينظر أبو اسحاق إبراهيم بن علي الشيرازي (المتوفى: 476هـ)، طبقات الفقهاء، تحقيق إحسان عباس، (بيروت: دار الرائد العربي)، ص134، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايّماز الذهبي (المتوفى: 748هـ)، سير أعلام النبلاء، مجموعة من المحقّقين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط، (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1985م)، 535/8.

49 هو أبو حنيفة التّعمان بن ثابت بن زوطي التيمي، الكوفي، صاحب المذهب، الإمام، فقيه الملة، عالم العراق، روى عن: عطاء بن أبي رباح، وعن: الشعبي، وعني بطلب الآثار، وارتحل في ذلك، حدّث عنه: خلق كثير، منهم: إبراهيم بن طهمان وأبو عاصم النبيل، أخذ الفقه عن حماد بن أبي سليمان، من مصنفاته: الفقه الأكبر في علم الكلام، والمسند في الحديث، والرّد على القدرية، توفي ببغداد سنة 150هـ، وهو ابن سبعين سنة. طبقات الفقهاء للشيرازي 86، سير أعلام النبلاء للذهبي 390/6.

50 و: "وإن".

51 و +. وهو الأنسب للسياق.

52 و -.

53 و + "وهو".

54 و: "الشرق والغرب".

55 و -.

56 و +، وهو الأنسب للسياق.

57 و: "آداب".

58 و: "القاضي".

59 ينظر المرغيناني، علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني، أبو الحسن برهان الدين، الهداية في شرح بداية المبتدي، تحقيق طلال يوسف، (بيروت: دار احياء التراث العربي، د.ط، د، ت)

مطلقاً أي مأذوناً كان أو غيره، ومعذوراً كان أو غيره، إلا أنه إذا أراد أن يستخلف للصلاة لا يستخلف إلا من شهد الخطبة لأنها من شرائط افتتاح الصلاة، فلا تتعد بدونها إلا إذا سبقه حدثٌ بعدما شرع، فإنه يجوز له أن يستخلف من لم يشهد الخطبة لأنها انعقدت بالتحريمة الأولى، وكان الثاني [بائناً] ⁶⁰ فلا يُشترط للبناء ما يُشترط للافتتاح، ومَشَى على هذا المفهوم شُرَّح كلامه.

وقال بعضهم: يجوز له أن يستخلف للصلاة مطلقاً ولا يجوز له أن يستخلف للخطبة أصلاً إلا بإذنٍ من الإمام، وذهب إلى هذا ابن كمال باشا ⁶¹ فإنه قال في رسالته الموضوعية لبيان الاستخلاف: "إنَّ استخلاف الإمام إنما يجوز إذا كان معذوراً بعذرٍ يشغله عن إقامة الجمعة في وقتها، وأما إذا لم يكن معذوراً أصلاً أو كان معذوراً ⁶² لكن يمكن إزالة عذره وإقامة الجمعة قبل خروج الوقت، فلا يجوز الاستخلاف؛ بناءً على أنَّ الأصل عدم الاستخلاف، وجوازه إنما يكون بالإذنِ عبارةً أو دلالةً وهو مفقودٌ في الصورتين المذكورتين.

وإذ قد عرفت هذا وفقت على فساد ما يفعله الأئمة في زماننا، حيث يحضرون الجامع بلا عُذرٍ، ويستخلفون الغير في إقامتها. بقي هاهنا دقيقةً أخرى، وهي: أن إقامة الجمعة عبارة عن أمرين: الخطبة والصلاة، والموقوف على الإذن هو الأول دون الثاني؛ إذ لا حاجة فيه إلى الإذن، وتدلُّ [عليه] ⁶³ المسألة القائلة: بأنَّ الإمام إذا سبقه الحدث بعد فراغه من الخطبة، فأمر رجلاً بإقامة الجمعة؛ إن كان المأمور ممن شهد الخطبة جازاً. وجه الدلالة ظاهر؛ لأنَّ الإذن لم يوجد في الصورة المذكورة صريحاً، وذلك واضحٌ، ولا دلالة لعدم جواز الفوت، فإنَّ الإمام قادرٌ على إقامة الجمعة قبل خروج الوقت، فقد اتضح أنَّ المراد من الاستخلاف لإقامة الجمعة الاستخلاف للخطبة لا الاستخلاف للصلاة ⁶⁴.

قال بعضهم: لا يجوز له أن يستخلف للخطبة أصلاً ولا للصلاة ابتداءً إلا إذا كان مأذوناً من السلطان للاستخلاف، ويجوز أن يستخلف للصلاة بعد الحدث وإن لم يكن مأذوناً له، وذهب إلى هذا العلامة الزيلعي ⁶⁵ فإنه حمل المأمور بالجمعة في عبارة الكنز على المأمور بأداء صلاتها، وقيد الاستخلاف له بالحدث حيث قال: "وفي الجمعة جوازنا للمأمور بأدائها أن يستخلف لكونه على شرف الزوال، ثم إن أحدث قبل أن يشرع في الجمعة لم يجز له الاستخلاف إلا من شهد الخطبة ⁶⁶ انتهى.

أراد بالجمعة في قوله: "وفي الجمعة جوازنا"، وفي قوله: "قبل أن يشرع في الجمعة"، صلاتها على تقدير المضاف، والدليل عليه في الأول قوله بأدائها وفي الثاني قبل أن يشرع، ودلَّ على تقييد الاستخلاف بالحدث قوله: "ثم إن أحدث"، فمعنى كلامه جوازنا للمأمور بأداء صلاة الجمعة أن يستخلف بعدما أحدث ليكون أدائها على شرف الزوال، ثم إنَّ أحدث قبل أن يشرع فيها لم يجز له أن يستخلف ممن لم يدرك الخطبة، وتبعه المولى خسرو ⁶⁷ في الدرر والغرر، وجعل ما ذهب إليه معنى كلام صاحب الهداية ثم قال: "ووجهه أن الخطبة والإمامة بعدها من أفعال السلطان كالقضاء فلم يجز لغيره إلا بإذنه وإذا لم يوجد لم يجز ⁶⁸ انتهى. وكان عليه أن يزيد على هذا فيقول إلا ما كان على شرف الفوات كالصلاة بعد الحدث فإنه يجوز وإن لم يوجد الإذن، ثم قَوَّى كلامه بالقاعدة التي ذكرها

⁶⁰ و +، ورد في نسخة أ "ناسيا" وهو تصحيف.

⁶¹ هو أحمد بن سليمان بن كمال باشا الرُّومي المعروف بابن كمال باشا، شمس الدين، عالم مشارك في كثير من العلوم. ولد في طوقات من نواحي سيواس، وتعلَّم في أدرنة، وتوفي وهو مفتٍ بالقسطنطينية، مكث في التأليف والتصنيف، من مؤلفاته: المهمات في فروع الفقه الحنفي، طبقات المجتهدين وطبقات الفقهاء وغيرها، توفي سنة 940هـ. معجم المؤلفين 238/1، الأعلام 133/1.

⁶² و + "بعذر يشغله".

⁶³ من نسخة (و) وهو الأنسب للسياق، ووردت في نسخة (أ) "على" وهو تصحيف.

⁶⁴ مجموع رسائل العلامة ابن كمال باشا، 48/3.

⁶⁵ هو عثمان بن علي بن محجن، فخر الدين الزيلعي، فقيه حنفي، قديم القاهرة، من تصانيفه: شرح كنز الدقائق ومما يبين الحقائق في عدة مجلدات، شرح الجامع الكبير للثيباني، شرح المختار للموصلي وكلها في فروع الفقه الحنفي، توفي بالقاهرة سنة 743هـ. معجم المؤلفين 263/6، الأعلام للزركلي 210/4.

⁶⁶ عثمان بن علي بن محجن البارعي، فخر الدين الزيلعي الحنفي (المتوفى: 743هـ)، تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق، (مصر: المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، 1313هـ) 4/187.

⁶⁷ هو محمد بن فراموز بن علي الرومي الأصل المعروف بملا - أو منلاً أو المولى - . فقيه، اصولي، متكلم، بياني، مفسر. اخذ العلوم عن برهان الدين حيدر الرومي، ودرَّس بمدينة ادرنة في مدرسة شاه ملك وبيروسة، وولي القضاء بالقسطنطينية، من تصانيفه: مرآة الوصول الى علم الاصول، درر الحكام في شرح غرر الاحكام في فروع الفقه الحنفي، حاشية على المطول للفتنازاني في المعاني والبيان، شرح العقائد العنصرية للشريف الجرجاني، وحاشية على تفسير البيضاوي، توفي سنة 885هـ. معجم المؤلفين 122/11، الأعلام 328/6.

⁶⁸ محمد بن فراموز بن علي الشهير بملا - أو منلاً أو المولى - خسرو (المتوفى: 885هـ)، درر الحكام شرح غرر الأحكام، (بيروت: دار احياء التراث العربي، د.ط، د، ت) 139/1.

أبو معين النَّسفي⁶⁹ في شرح الجامع الكبير وهي: "أَنَّ من قامَ مَقَامَ غَيْرِهِ لِغَيْرِهِ لا يكون له أن يُقيمَ غيره مَقَامَ نفسه"⁷⁰ انتهى.

والصَّحِيحُ مِنْ هذه الأقوال الثلاثة القول الأول، فَإِنَّ إطلاقَ الاستخلاف في الخطبة وفي الصَّلَاة، فقول المولى خسرو: "ولا يستخلف الإمام للخطبة أصلاً"، لا رواية ولا دراية كما لا يخفى على ذلك من نظر في الهداية وشروحها، وتقييد العلامة الزيلعي ثم المولى خسرو الاستخلاف بأن يكون أحدث لا دليل عليه، والظاهر من عباراتهم الإطلاق، وقولهم أن كل من ملك إقامة صلاة الجمعة فإنه يملك إقامة غيره مقامه صريح في جواز الاستخلاف للخطيب مطلقاً، والقاعدة التي ذكرها المولى خسرو نقلاً عن شرح الجامع الكبير مُسَلِّمَةً، إلا أن المأذون بإقامة الجمعة لم يُقَمَّ مَقَامَ غيره لِغَيْرِهِ فقط، بل قام مَقَامَ غيره لِغَيْرِهِ ولنفسه بخلاف القاضي، وذلك لأن القاضي إنما قام مَقَامَ السُّلْطَانِ لأجل الرِّعْيَةِ خاصة، ولذا لا يجوز حكمه لنفسه ولا لمن هو بمنزلة نفسه ممن لا تقبل شهادته، وأما المأمور بالجمعة فإنه ما قام لأجل النَّاسِ فقط، بل لأجلهم ولأجل نفسه أيضاً فإن الصَّلَاة المأمور بإقامتها ليست مخصوصة بغيرها بل هي له أيضاً، فقد قام فيها مَقَامَ غيره لنفسه فجاز له الاستخلاف.

والحاصل أن المذهب المختار ما ذهب إليه أكثر العلماء، وهو أنه لا فَرْقٌ في جواز الاستخلاف بين الخطبة والصَّلَاة، ولا بين العذر وعدمه، والإذن في الخطبة إذن في الصَّلَاة وبالعكس، ويدل على صحة هذا المذهب الثَّقُولُ الصَّرِيحَةُ، والروايات الصَّحِيحَةُ، فكان العمل عليه والمرجع إليه، والله أعلم بالصواب ومنه المبدأ والمآب، وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وذريته وسلم.

قائمة المصادر والمراجع

- الزركلي، خير الدين، الأعلام، دار العلم للملايين ط 15 - أيار / مايو، لبنان، 2002م.
- إسماعيل بن محمد أبو الفداء، تقويم البلدان، دار صادر بيروت، عن الطباعة الباريسية، 1850م.
- البغدادي، إسماعيل باشا، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، مؤسسة التاريخ العربي، 1951م.
- الحموي، محمد أمين بن فضل الله بن محب الدين بن محمد المحيي، خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، دار صادر - بيروت، د.ط، د.ت.
- الحموي، مصطفى بن فتح الله، فوائد الارتحال ونتائج السفر في أخبار القرن الحادي عشر، تحقيق عبد الله الكندري، دار النوادر بيروت، 1432هـ/2011م.
- الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قُتَيْبَةَ، سير أعلام النبلاء، مؤسسة الرسالة بيروت، 1985م.
- الزيلعي، عثمان بن علي، تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق، المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، 1313هـ.
- الشيرازي، أبو إسحاق إبراهيم بن علي، طبقات الفقهاء، دار الرائد العربي بيروت، 1970م.
- القونوي، نوح بن مصطفى الرُّومِي، السِّيفُ المَجْزَمُ لِقِتَالِ مَنْ هَتَكَ حُرْمَةَ الحَرَمِ المَحْرَمِ، تحقيق أبي هاشم إبراهيم بن منصور الهاشمي الأمير، دار البشائر الإسلامية بيروت، ط، 1، 1434هـ-2013م.
- القونوي، نوح بن مصطفى الرُّومِي، القول الأظهر في بيان الحج الأكبر، تحقيق عبدة عامر توفيق، مجلة الجامعة العراقية، العدد 1/37.
- المرغيناني، علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني، أبو الحسن برهان الدين، الهداية في شرح بداية المبتدي، تحقيق طلال يوسف، دار إحياء التراث العربي - بيروت - لبنان، د.ط، د.ت.
- باشا، ابن كمال، مجموع رسائل ابن كمال باشا، دار اللباب تركيا، 2018م.
- فاضل، يوسف أفندي، ترجمة نوح القونوي، مخطوط محفوظ ضمن مجموع، مجموعة خالد أفندي المكتبة السليمانية اسطنبول.
- كحالة، عمر رضا، معجم المؤلفين، مكتبة المثنى - بيروت، دار إحياء التراث العربي بيروت، د.ط، د.ت.
- ملا خسرو، محمد بن فرامرز بن علي، درر الأحكام شرح غرر الأحكام، دار إحياء الكتب العربية بيروت، د.ط، د.ت.
- ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبد الله بن عبد الله الرُّومِي، معجم البلدان، دار صادر، ط، 2، 1995م.

⁶⁹ هو ميمون بن محمد بن محمد بن مكحول، أبو المعين النسفي الحنفي: متكلم، فقيه، اصولي. كان بسمرقند، وسكن بخارى. من تصانيفه: التمهيد لقواعد التوحيد، بحر الكلام، تبصرة الأدلة، شرح الجامع الكبير للشيباني وغيرها، توفي سنة 508هـ. معجم المؤلفين 66/13، الأعلام للزركلي 341/7.

⁷⁰ درر الأحكام شرح غرر الأحكام 139-140/1.

Kaynakça (Latin Harflerle)

- Bağdadî, İsmail Paşa, Hediyetü'l-Ârifin Esmâi'l-Müellifin ve Âsârı'l-Musannifin, Muessesetü't-Tarîhi'l-Arabî, 1951.
- Ebû'l-Feda, İsmâil b. Muhammed, Takvîmül-Buldân, Dârü Sadir, Beyrut,1850.
- Fazl, Yusuf Efendi, Tercemetü Nuh el-Konevî, yazma eser, Halid Efendi Koleksiyonu, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul.
- Hamevî, Muhammed Emin b. Fazlullah b. Muhibbuddin b. Muhammed el-Muhibbî, Hulâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi A'şer, Beyrut, baskısız, tarihsiz.
- Hamevî, Mustafa b. Fethullah, Fevâidü'l-İrtihâl ve Netâicü's-Sefer fi Ahbâri'l-Karni'l-Hâdi Âşer, thk. Abdullah el-Kinderî, Dârü'n-Nevâdir, Beyrut, 2011.
- Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemü'l-Müellifin, Beyrut, Mektebetü'l-Mesnâ, baskısız, tarihsiz.
- Konevî, Nuh b. Mustafa er-Rûmî, es-Seyfî'l-Muczim li Kitâli men Heteke Hurmete'l-Haremi'l-Muharrem, thk. Ebû Hâşim İbrahim b. Mansur el-Hâşimî el-Emîr, Dârü'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, baskı. 1, 2013.
- Konevî, Nuh b. Mustafâ er-Rûmî, el-Kavlü'l-Azhar fi Beyâni'l-Hacci'l-Ekber, thk. Ubeyde Âmir Tefvik, Mecelletü'l-Câmiatü'l-Irakıyye, sayı. 1\37.
- Marğınânî, Ali b. Ebû Bekir b. Abdilcelil el-Ferğânî, el-Hidâye fi Şerhi Bidâyeti'l-Mubtedî, thk. Tılal Yusuf, Dârü' - İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrut, baskısız, tarihsiz.
- Molla Hüsrev, Dürerü'l-Hükkâm Şerhi Ğureri'l-Ahkâm, Dârü İhyâi Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, baskısız, tarihsiz.
- Paşa, İbn Kemal, Me'cmü' Resâil ibn Kemal Paşa, Dârü'l-lübab, Türkiye, 2018.
- Şimşek, Murat, Nûh b. Mustafâ'nın (V. 1070/1660) ed-Dürrü'l-Münazzam fi Menâkibi'l-İmâmî'l-A'zam Adlı Eserinin Tahkikli Neşri, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sy. 19, 2012, S. 417-440.
- Şirazî, Ebû İshak İbrahim b. Alî, Tabakâtü'l-Fukahâ, Dârü'l-Raidi'l-Arabî, Beyrut, 1970.
- Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdillâh Yakut b. Abdullah el-Rûmî, Mu'cemü'l-Buldân, Dârü sadır, baskı.2, 1995 .
- Yılmaz, Hayati, Nûh b. Mustafâ el-Konevi'nin (v. 1070/1660), er-Risâle fi'l-Fark Beyne'l-Hadîsi'l-Kudsi ve'l-Kurân ve'l-Hadis en-Nebevî Adlı Risâlesi, Hadis Tetkikleri Dergisi cilt. 1, sayı. 1, 2003.
- Zehebî, Şemsuddin, Siyeru A'lâm'in-Nübelâ, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.
- Zeylaî , Osman b. Ali, Tebyînü'l-Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâ'ik ,el-Matbaa el-Kübrâ el-Emiriyye, Kahire, 1313h.
- Ziriklî, Hayruddin, el-A'lâm,Dârü'l-ilm lil-Melâyin, Lübnan, baskı.15, 2002.

Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri
Physicians of Abbasid Court as Eyewitnesses to Their Era

Selahattin POLATOĞLU

Arş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim
Dalı,

*Research Assistant, Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Department of History
of Islam*

Van / Turkey

selahattin.polatoglu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7322-9496

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 04 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 09 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3571802

Atıf / Citation: Polatoğlu, Selahattin. "Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri". *Van İlahiyat Dergisi*, 7/11 (Aralık 2019): 208-232.

doi: 10.5281/zenodo.3571802

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Özet

İlimler, sanatlar ve mesleklerin mazisi tarihe konu olduğu gibi, tarih de farklı sahalara mensup kimseler tarafından kaleme alınmıştır. İslam toplumunda 3/9. yüzyıldan itibaren tıp ve tabipler tarihine dair eserler yazılmaya başlamıştır. Öte yandan, tabiplerin de çağının tanığı olarak tarih yazdıklarını görmekteyiz. İslam dünyasında tabiplerin tarih yazıcılığının ilk örneklerine Abbâsî Devleti'nde rastlamaktayız. Saray tabipleri halifelerin ve devlet ricalinin tedavisiyle vazifeli iken, aynı zamanda siyasi ve toplumsal hadiselere de bizzat yakından şahit olmuşlardır. Bu tabiplerden bazıları gördüklerini rivayet ederek tarih yazımına dolaylı yoldan katkıda bulunmuş, bazıları ahhâr veya kronik türünden eser yazarak çağını kayıt altına almış, bazıları da hatırat kaleme alarak müşahedelerini gelecek nesillere aktarma yolunu seçmiştir.

Bu araştırmada Abbâsî Devleti'nin ilk iki asrında sarayda tabip olarak hizmet etmenin yanı sıra tarih eseri yazan şahsiyetler tespit edilmeye çalışıldı. Bu tabiplerin dönemin tarih yazıcılığına ne tür katkı sağladıkları, kaleme aldıkları tarih eserlerindeki hususiyetler ve Abbâsî sarayında istihdam edilen tabiplerin gündelik yaşamlarının öne çıkan yönleri ele alındı. Özellikle Abbâsî sarayı tabiplerinden Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) tarihe kaynaklık eden hatıratı ve Sâbit b. Sinân'ın (ö. 365/976) kroniği üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: Abbâsî Devleti, Saray Tabipleri, Tarih Yazıcılığı, Huneyn b. İshak, Sâbit b. Sinân

Abstract

As the past of sciences, arts and professions are dealt in history, history has also been written by the people from different fields. In Islamic society, the works on history of the medicine and physicians (tabīb) began to be written in the 3rd AH / 9th AD century. On the other hand, we see some physicians who also write history as a witness of their era. Where we find the first examples of history-writing by the physicians in the Islamic world is the Abbasid state. While physicians charged at the Abbasid court with the treatment of the caliphate and statesmen, at the same time, they were eyewitnesses to the political and social events. Some of these physicians recorded their era by writing the reports or the annals and some others, writing the memories, preferred transferring their witnesses to the next generations.

In this research we tried to identify personalities wrote books of history in addition to their service as a physician at the courts of Abbasid State in the first two centuries. Their contribution rates to the historiography of the period, the characteristics of their historical works and the prominent aspects of daily life of physicians employed by the Abbasid courts also studied. Especially, this study will focus on works done by physicians of Abbasid palace, Hunayn b. Ishāq's (d. 260/873) autobiography and Thābit b. Sinān's (d. 365/976) chronicle.

Keywords: Abbasid State, Court Physicians, Historiography, Hunayn b. Ishāq, Thābit b. Sinān

Giriş

İslam dünyasında yaşanan olayları ve gelişmeleri dikkatli bir şekilde kaydetme geleneği erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmıştır. Abbâsîler döneminde ise devletin kurulduğu yıllardan (132/750) itibaren rivayet edilen çok sayıda siyasi-sosyal hadise ve gelişme çok geçmeden tarih kitaplarında yerini almıştır. Müslümanlar arasında 3/9. yüzyılda giderek yaygınlaşan ve çeşitlenen telif hareketinde tarih kitapları önemli ölçüde yer tutmuştur.¹ Abbâsîler döneminde tarih yazım türleri arasında siyer-megâzî, ahhâr, kronik, biyografi, şehir tarihi ve hatırat öne çıkmıştır.

¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014), 1: 277-482.

Tarih boyunca, sarayda olup bitenlerin tanıkları arasında çoğunlukla vezir, hâcip, kâtip, nedim, tabip, müneccim ve saray kâhyalarının olduğu göze çarpar. Kaydedilen haberlerin rivayet zincirinin ilk halkasında, çoğu zaman bu saydığımız kimseler yer alır. Bununla birlikte saray dışında cereyan eden hadiseler ise tüm detaylarıyla olmasa da saray mensupları tarafından duyulur ve onların gündemini oluştururdu. Dolayısıyla genellikle saray halkının, saray dışındakilere nispetle yaşanan hadiselerden daha çok haberdar olduğu söylenebilir.

Araştırmaya konu edindiğimiz Abbâsî sarayı tabipleri, yaşadıkları çağın kayda geçirilmesinde dolaylı ve doğrudan olmak üzere iki şekilde rol almışlardır. Bu rollerin ilki tanık oldukları olayları nakletmek ve tanımış oldukları önemli şahsiyetler hakkında bilgiler vermek suretiyle, ravi sıfatıyla tarih yazıcılığına katkı sağlamak; ikincisi ise bizzat yaşadıklarını, gördüklerini ve duyduklarını kaydederek tarih eseri ortaya koymak şeklinde olmuştur. Bu çalışmada Abbâsî Devleti'nin ilk iki asrında sırasıyla bu iki duruma örnekler verilecek, saray tabiplerinin rivayetleri ele alınıp değerlendirildikten sonra iki saray tabibi Huneyn b. İshak'ın (ö. 260/873) hatıratı ve Sâbit b. Sinân'ın (ö. 365/976) kroniği üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın Abbâsî Devleti'nin ilk iki asrı (132-334/750-945) ile sınırlandırılmasının başlıca nedeni, 334/945'ten itibaren Büveyhîler'in Abbâsî halifeleri üzerinde tahakküm kurmaları ile başlayan yeni dönemde Bağdat'ta yaşamış olan tabiplerin genellikle Büveyhî emîrlerinin hizmetinde bulunmaları ve onlarla birlikte anılmasıdır.² Diğer yandan Abbâsîler'in ilk iki asrında kurulmuş olan Endülüs Emevîleri, Ağlebîler, Tolunoğulları, Tâhirîler, İhşidîler, Hamdânîler, Sâmânîler gibi devletlerin saray tabipleri ise bir makalenin sınırlarını aşacak genişlikte olduğu için çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Dolayısıyla ele alınan tabiplerin çoğu Abbâsîler'in merkezi Bağdat ve Sâmerrâ'da yaşamış kimselerden oluşmaktadır.

² Ebü'l-Hasan Ali b. Yûsuf Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*, thk. İbrâhim Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), tür.yer.; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etbbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965), tür.yer.; Ahmet Güner, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi: İslam Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2005).

Tarihte Abbâsî Saray Tabiplerine Sayfa Açmak

Kuruluş safhasından itibaren Abbâsî saraylarında tabiplerin varlığına rastlanır. Bağdat'ta hastanelerin henüz kurulmadığı bu dönemde çok sayıda tabip farklı bölgelerden gelip Bağdat'a yerleşmiştir. Bunlardan Harranlı Sabî Sâbit b. Kurre ailesi, Sâsânî döneminin tıp ve bilim merkezi olan Cündişapur'dan gelen Nestûrî/Süryanî Buhtîşû³ ve Mâseveyh aileleri, Dimaşklı Süryanî Serâbiyyûn ailesi, Hîreli Hıristiyan bir Arap olan Huneyn b. İshak'ın ailesi ve Tayfûrî ailesi ilk akla gelenlerdir. İlk zamanlarda halife ve yakınlarının tedavileri için köşe bucak aranan maharetli tabipler, sunmuş oldukları sağlık hizmetlerinin karşılığını fazlasıyla almışlardır. Öte yandan vezirler, valiler ve ordu komutanları da özel hekim edinmeye başlamışlardır. Böylece halife ve devlet erkânının en yakın adamları haline gelen tabipler, saraydaki sohbet meclislerinde de kendilerine kolayca yer bulabilmişlerdir. Bu durum, aynı zamanda tabiplerin dönemin siyasi ve sosyal hayatına yakından tanık olmalarına imkân tanımıştır. İçinde buldukları ortam ve müşahedeleri onları adeta çağın birer hafızası haline getirmiştir.

İslam dünyasında Hz. Peygamber'in hayatı (*es-sîre*) ile başlayan biyografik tarih yazım türü, zamanla tabip biyografilerine de rastlanacak ölçüde genişlemiş ve çeşitlenmiştir. Ebû'l-Hasan Yûsuf b. İbrahim İbnü'd-Dâye (ö. 265/879) Abbâsîler'in ilk dönemine ait saray tabipleri hakkında haberler derleyen biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tıp eğitimi almasına rağmen matematik alanındaki yetkinliğine bağlı olarak mali işlerde üst düzey memurluğu tercih etmiş olan Yûsuf İbnü'd-Dâye'nin *Ahbâru'l-Etubbâ* (*Ahbârü'l-Mütetabbibîn*) adlı bir eser yazdığı kaydedilir.⁴ Kıftî (ö. 646/1248)⁵ ve İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1270)⁶ gibi tarihçilerin birçok yerde kendisinden uzunca nakillerde bulunması ve "onun haberlerinde (*ahbâr*) geçtiği üzere" şeklinde belirtilmesinden,⁷ bu eserin dönemin

³ Buhtîşû' ailesi hakkında geniş bilgi için bk. Âdil Zeytûn, "Âlü Buhtîşû' en-Nasâtıra fi'l-Balâti'l-Abbâsî", *Âlemü'l-Fikr* 29/4 (2001): 133-170.

⁴ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, thk. J. H. Kramers (Leiden, 1938), 1: 124; Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 2: 558; Sadettin Ökten, "İbnü'd-Dâye", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21: 7. Müellifin ayrıca hanedan ailesinden İbrâhim b. el-Mehdî'nin nedimi olduğu ve *Ahbârü İbrâhim b. el-Mehdî* adında bir kitap yazdığı kaydedilir. Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf İbnü'd-Dâye, *Kitâbü'l-Mükâfee ve Husnü'l-Ukbâ*, thk. Ali A. Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 106-107.

⁵ Kıftî, *el-Hukemâ*, 108-111, 129, 134, 190, 283, 289-290, 316.

⁶ İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 117-120; 175-179, 190-198, 216-220, 222-226, 229-242, 244-245, 247-252, 255-259, 375.

⁷ İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 255.

tabipleri hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Biyografi ağırlıklı bu eser, ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Abbâsî saray tabipleri ile ilgili haberler derleyen diğer bir isim ise Fesiyûn b. Eyyûb et-Tercümân'dır (ö. 3./9. yy). İbn Ebû Usaybia birçok yerde Fesiyûn'dan haberler aktarmıştır.⁸ Bu haberlerde zamanın özellikle belirtilmiş olmasından, bir tarihçi bakış açısıyla hadiselerin kaydedildiği anlaşılmaktadır. Abbâsî dönemi saray tabiplerine dair eser telif etmiş isimlerden bir diğeri ise Buhtîşû' ailesinden Ebû Saîd Ubeydullah b. Cebrâil'dir (ö. 450/1058'den sonra; bk. Resim 1). Büveyhî ve Mervânî sultanlarına tabip olarak hizmet etmiş olan Ubeydullah'ın 423/1032'de kaleme aldığı,⁹ fakat günümüze ulaşmayan *Menâkıbü'l-Etîbbâ* adlı eser, Yunan hekimlerinden başlayarak kendi zamanına kadarki tabiplere dair bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁰

Yukarıda zikredilen eserlerde hekimlik mesleği, ünlü hekimlerin hayatı ve şahsiyeti hakkında açıklamalar bulunmaktadır. Hekimlerin halife ve devlet adamlarıyla ilişkilerini de ele alan bu eserlerde mallarının müsadere edilmesi, sürgüne gönderilmeleri, hapsedilmeleri ve öldürülmeleri gibi cezalandırılmalarına dair haberlere yer verilmiştir. Yine bu eserlerde dönemin hastalıkları, tedavi yolları, yaygın ilaçlar, ilaç yapımında kullanılan bitkiler, beslenme alışkanlıkları hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Öte yandan hastanelerin kuruluş ve işleyişleriyle ilgili detaylı bilgilere ve tabipler arasında mesleki konularda cereyan eden yazışmalar, tartışmalar ve çekişmelere yine bu eserler kanalıyla ulaşmaktayız.

İslam dünyasında tıp tarihi yazımını daha iyi görebilmek için tabiplere dair biyografik eserler dışında çeşitli kaynaklara müracaat etmek gerekmektedir.¹¹ Zira hastaneler hakkında da müstakil eserlerin yazıldığı belirtilmektedir. Örneğin ünlü hekim Ebû Bekir er-Râzî'nin (ö. 313/925) *Sıfâtü'l-Bîmâristân* isminde günümüze ulaşmayan bir eserinin bulunduğu ve tedavi olmak için hastaneye gelen hastaların durumu hakkında her türlü bilginin bu kitapta yer aldığı kaydedilmektedir.¹²

⁸ İbn Ebû Usaybia, *el-Etîbbâ*, 183-190, 198, 201-202, 206.

⁹ İbn Ebû Usaybia, *el-Etîbbâ*, 214.

¹⁰ Bu eserden yapılmış nakiller için bk. Kıfî, *el-Hukemâ*, 49, 50, 143, 266; İbn Ebû Usaybia, *el-Etîbbâ*, 111-112, 115, 152, 207, 210, 261, 278, 308-309, 316, 320-321, 330-331, 415-416, 420, 436, 550, 609-610.

¹¹ İslam tıp tarihi kaynakları hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar* (İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004); Zehra Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019).

¹² İbn Ebû Usaybia, *el-Etîbbâ*, 415.

Tanık ve Haber Aktarıcısı Olarak Saray Tabibi

Tarih yazıcılığı, haberin kaynağı olan görgü tanığı ve ondan nakledilen bilgilerin işlenmesi ile şekillenen bir faaliyettir. İslam tarih yazıcılığına baktığımızda, zengin bir rivayet kültürü ile karşılaşırız. Zaman içerisinde tabipler de bu kültürün birer parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla ‘Bir Abbâsî saray tabibi nelere tanık olabilir?’ sorusunu onlardan nakledilmiş bilgilerden yola çıkılarak büyük ölçüde veya kısmen cevaplamak mümkündür. Öncelikle buna bağlı olarak Abbâsî saray tabiplerinin içerisinde bulunduğu dünyayı tarif etmek gerekir. Bu tabipler halife ve yakınlarını tedavi etmekle vazifelidir. Bununla birlikte halifenin iznine bağlı olarak diğer devlet adamlarını veya önemli kişileri de tedavi edebilirlerdi.¹³ Saray meclislerinin müdavimleri arasında çoğu kez bulunurlardı.¹⁴ Hatta bazı tabiplerin halifeye ve vezire nedimlik yaptığı da görülmektedir.¹⁵ Diğer yandan tabiplik mesleğini icra etmenin yanı sıra astronomi ve matematik gibi sahalarda temayüz edenlere, tercüme hareketinde görev alanlara, edebiyat ve mûsiki gibi sanatlarla iştiğal edenlere sıkça rastlamak mümkündür.¹⁶

Yaşanmışlıkları rivayet eden her insan, işin doğası gereği seçmeci olmak ve tasarrufta bulunmak durumundadır. Abbâsî saray tabiplerinin naklettikleri olaylar ve bilgiler için de bu gerçeği göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Bununla birlikte tabiplerin sahip oldukları statü ve konumun neyi, nasıl ve ne kadarıyla aktaracakları konusunda belirleyici etkisinden söz edilebilir. Çünkü her şeyi anlatmalarını, bazı sırları ifşa etme anlamına gelebiliyor ve bundan ötürü zarar görebiliyorlardı.¹⁷

Saray tabipleri, hilafet makamı üzerinde dönen hesapları ve planları öğrenme imkânına sahiptiler. Örneğin Halife Hâdî babası Mehdî'nin kendisinden sonra ikinci sırada veliaht tayin ettiği kardeşi Hârûnürreşîd'i azledip yerine oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etme

¹³ Kıftî, *el-Hukemâ*, 107.

¹⁴ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Kemâl H. Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 4: 64-68; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 641-642.

¹⁵ Nedîm, *el-Fihrist*, 2: 296; Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Târîhu Hukemâi'l-İslâm: Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*, thk. Mahmud H. Muhammed (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Ali Musa), 26; İbn Ebû Usaybia, *el-Eubbâ*, 274, 414.

¹⁶ İbn Ebû Usaybia, *el-Eubbâ*, tür.yer. Edeb ilimleri ile ilgilenmeleri konusunda bk. George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), 297-306.

¹⁷ İbn Ebû Usaybia, *el-Eubbâ*, 188-189, 241-242; Levent Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 216.

girişimine, saray hekimi Abdullah et-Tayfûrî yakından tanık olmuştur. O, bu gelişmeye bağlı olarak halifenin meclisinde bulunanların isimlerini tek tek saymış ve aralarında geçen diyalogu aktarmıştır. Böylece bu hadisenin ayrıntılı biçimde kaydedilmesini sağlamıştır.¹⁸ Halife Emîn ile kardeşi Me'mûn arasındaki mücadelenin kaderini belirleyecek olan savaşın Me'mûn ve veziri Fazl b. Sehl tarafından nasıl merakla izlendiği, Me'mûn'un tabibi Cebrâîl b. Buhtîşû'un tasvirî anlatımı ile gözler önüne serilmektedir.¹⁹

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd, devlet yönetiminde kendilerine geniş yetkiler verdiği Bermekîlerle arasının açılıp onları tasfiye etmeyi düşündüğü sıralarda (187/803), kendisinin başhekimî Cebrâîl b. Buhtîşû' da (ö. 213/828) sarayda halifenin meclisinde hazır bulunmaktaydı. Gelişmelerin tanığı Cebrâîl'den naklen oğlu Buhtîşû' (ö. 256/870) Abbâsî sarayında halifenin, Vezir Yahya el-Bermekî'ye karşı tutumunun değiştiğini izhar ettiği ânı detaylarıyla birlikte aktarmıştır.²⁰ Diğer bir rivayete göre Hârûnürreşîd, Yahya'ya verdiği geniş yetkileri geri alma düşüncesini eşi Zübeyde'ye açtığı anda o esnada yanlarında bulunan Cebrâîl ikisi arasında geçen konuşmaya kulak misafiri olmuş; bunu gören halife ona duydukları hakkında diline hâkim olmasını, aksi takdirde öldürüleceğini söylemiştir. Ne var ki Cebrâîl, hâmisî Yahya'ya olan sevgi ve bağlılığından ötürü olup bitenleri, ona anlatmaktan geri durmamıştır. Bu olay da yukarıda olduğu gibi, Cebrâîl'in oğlu Buhtîşû' tarafından "Babamın bana anlattığına göre..." ifadesiyle aktarılmıştır.²¹ Yine Hârûnürreşîd'in hac yolcuğunda kendisine eşlik eden aynı başhekim Cebrâîl,²² dönüş yolunda Ca'fer b. Yahya el-Bermekî'nin öldürülmek üzere tutuklandığı eğlence meclisindeki gelişmelere şahitlik eden birkaç isimden biriydi.²³

Halifeler, askerî veya daha farklı bir amaçla tertiplenmiş seferlere çıktıklarında tabiplerini de yanlarında götürürlerdi. Dolayısıyla tabipler, halifelerin bu seferler sırasındaki hallerinin yanı sıra bu seferlerin seyri ve detayları hakkında bilgi sahibiydiler.

¹⁸ İbn Ebû Usaybia, *el-Etbbâ*, 221-222.

¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs Ceşşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. İbrâhim Salih (Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfi, 2009), 447-449.

²⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1962), 8: 287-288.

²¹ Ceşşiyârî, *el-Vüzerâ*, 327-328.

²² İshak b. Ali Ruhâvî, *Edebü't-Tabîb*, thk. Mureyzin Saîd M. Asîrî (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1992), 220.

²³ Taberî, *Târîh*, 8: 295.

Kaynaklarda rastladuğımız kadarıyla halifelere seferlerinde eşlik eden tabipler Şunlardır: Mansûr'un son Hac seferinde (158/775) İbnü'l-Leclâc,²⁴ Hârûnürreşîd'in son seferi olan Horasan yolculuğunda (193/809) Cebrâîl,²⁵ Me'mûn'un 213/828 yılındaki Bizans seferinde BuhtîŐû²⁶ ve son Bizans seferinde (218/833) Yuhannâ b. Mâseveyh ile Buhtîşû,²⁷ Mu'tasım'ın bir seferinde Selmûye,²⁸ Mu'tazıd'ın Âmid seferinde (286/899) Gâlib,²⁹ Müttakî'nin Musul seferinde (332/943) Sâbit b. Sinân.³⁰

Halifelerin ölümlerine yakından tanık olanların başında yine saray tabipleri gelmektedir.³¹ Kaydedildiğine göre Hârûnürreşîd'in öldüğü Horasan seferinde (193/809) tabibi Cebrâîl b. Buhtîşû kendisine eşlik etmekteydi. Vaktiyle Hârûnürreşîd Rakka'da gördüğü bir rüyayı ölümünün yaklaŐtıđına yormuŐ ve bu rüyayı Cebrâîl'e anlatmıştır. Hârûnürreşîd'in ölümüne sebep olan hastalığa yakalanması, o esnada yaşadığı duygular ve son anları tabibi Cebrâîl'in ağzından aktarılarak tarih kaynaklarına geçmiŐtir.³² Bununla ilgili olarak başka bir haberde Hârûnürreşîd'in sağlık durumunun gittikçe kötüleŐtiđinden haberleri olan halifenin üç oğlu Emîn, Me'mûn ve Kâsım gelişmeleri öğrenmek için halifenin yanına birer gözetleyici tayin ettikleri -Me'mûn'a Mesrûr, Emîn'e ise saray tabibi Cebrâîl'in gelişmeleri haber verdiği- söylenir.³³ Me'mûn Bizans seferi sırasında Tarsus'ta ölümüne sebep olan hastalığa yakalandığında, iki saray tabibi Buhtîşû b. Cebrâîl ve Yuhanna b. Mâseveyh'in de son nefesinde halifenin yanında oldukları detayları biçimde kaydedilmektedir.³⁴

Tabipler halifelerin eşlerinin ve cariyelerinin de tedavilerini üstlendikleri için haremde de haberdardılar. Halife eşleri, hamilelikleri sırasında doğacak çocuğun erkek olması ile ilgili beklentileri yüzünden tabiplere danıŐtıklarından söz edilir.³⁵ Saray tabibi Abdullah

²⁴ Kıftî, *el-Hukemâ*, 320; İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 219.

²⁵ Taberî, *Târîh*, 8: 342-344.

²⁶ Kıftî, *el-Hukemâ*, 112.

²⁷ Mes'ûdî, *Mürûc*, 4: 37; İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 254.

²⁸ İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 235-236.

²⁹ Taberî, *Târîh*, 10: 69-70; İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 312.

³⁰ Ebû Zekerıyyâ Yezîd b. Muhammed Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, thk. Ahmed Abdullah Mahmûd (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2: 272.

³¹ Geniş bilgi için bk. Murat Akkuş, *Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri* (Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010).

³² Taberî, *Târîh*, 8: 342-344.

³³ Taberî, *Târîh*, 8: 339.

³⁴ Mes'ûdî, *Mürûc*, 4: 37.

³⁵ Nabia Abbott, *Hayzuran ile Zübeyde: Bağdat'ın İki Kraliçesi*, trc. Suat Kaya (Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1999), 46-48, 78-79.

et-Tayfûrî'den naklettiğine göre, halife Mehdî Rey'e sefere çıktığında eşi Hayzurân'ı da yanında götürmüş. Hayzurân bu sırada hamile olduğundan şüphelenince yaşlı bir kadın aracılığıyla orduya eczacı olarak katılan Ebû Kureyş Îsâ'ya başvurmuştur.³⁶ Yine Abdullah et-Tayfûrî'nin başka bir rivayetinden de halife Hâdî'nin gözde cariyesi Emetü'l-Azîz'in doğurduğu çocukların adlarını tek tek öğrenmekteyiz.³⁷

Saray tabiplerinin naklettiklerinden, aynı zamanda dönemin bilimsel faaliyetleri hakkında çeşitli bilgilere ulaşmaktayız. Tercüme faaliyetlerini özellikle bazı tabipler tarafından yürütülmesi³⁸ münasebetiyle, Abbâsîler döneminde tercüme faaliyetleri, kadim medeniyetlere ait çeşitli eserlerin nüshalarına nasıl ulaşıldığı, hangi dillerden kimler tarafından ve ne surette Arapçaya tercüme yapıldığı gibi konuları yine bu tabipler aracılığıyla öğrenmekteyiz. Bu yönde bilgi vermeleri, dönemin tabiplerinin, tıp sanatı dışında farklı sahalarda da uzman olmaları ile açıklanabilir. Zira farklı dilleri bilen tabipler, daha fazla gelir elde etmek için tercüme faaliyetine yönelmiştir. Diğer yandan saray tabipleri, halife ve devlet adamlarının huzurunda yapılan bilimsel, dinî ve felsefî tartışmalara da iştirak ediyor ve müdahil olabiliyorlardı.³⁹

Saray tabiplerinin gerek tıp sahasında gerekse diğer alanlarda yazdıkları kitaplardan yaşadıkları döneme ışık tutan bilgilere ulaşmak mümkündür. Zira kitapların önsözünde çalışmasını ithaf ettiği halife veya devlet adamına dair övgü ve açıklamalara genellikle yer verilirken; kitabın nerede, ne zaman, hangi şartlarda ve hangi ihtiyaca binaen yazıldığı da belirtilir.⁴⁰ Öte yandan, satır aralarında dönemin siyasi ve sosyal hayatına ilişkin bilgiler bulunmaktadır.⁴¹ Örneğin İshak b. Ali er-Ruhâvî'nin (ö. 319/931'den önce)

³⁶ Mârî b. Süleyman, *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi'l-Meşrik min Kitâbi'l-Micdâl*, thk. Henricus Gismondi (Roma, 1899), 70; Kîfî, *el-Hukemâ*, 315; İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 220.

³⁷ İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 221.

³⁸ İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 279-284; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu*, trc. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 130.

³⁹ Mes'ûdî, *Mürûc*, 4: 64-68.

⁴⁰ Bir örnek olması açısından İshak b. Huneyn'in yazdığı *Risâletü'l-Etubbâ*'sına bakılabilir. Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hukemâ*, thk. Fuad Seyyid (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 149-150; Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi*, 22-23.

⁴¹ Çalışmamız açısından geç döneme ait bir örnek olsa da bu bağlamda Moğol istilasını müşahede etmiş olan Sâid b. Bişr b. Abdüs *Makâle fî Maradi'l-Murâkayâ ve Mudâvâtuhu* adlı eserinde geçmişte İslam dünyasında hükümdarların ihtilaflarına rağmen halkın güven içerisinde yaşadıklarını belirttikten sonra hal-i hazırda Tatarların [Moğollar] İslam dünyasında yaptıkları vahşeti tasvir etmesi anılmaya değerdir. İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 314.

tabiplerin uyması gereken kuralları ele aldığı *Edebü't-Tabîb* adlı eserinde de Abbâsî tabipleri ve yaşadıkları çevre hakkında haberler yer almaktadır.⁴²

Saray tabipleri halife ve devlet ricalinin beslenme şekilleri, yeme-içme alışkanlıkları, tüketilen yiyecek ve içecekler hakkında ayrıntılı bilgiye sahiptiler.⁴³ Örneğin güçlü ve sağlam bünyesiyle tanınan Mu'tasım'ın balık yerken içerisine hangi baharatları kattığını saray tabibi Yuhannâ b. Mâseveyh haber vermektedir.⁴⁴

Buhtîşû' b. Cebrâîl, aynı zamanda güzel kokuların yapımı konusunda yetkin olduğu kaydedilir. Halife Mu'tasım için kaleme aldığı *Kitâbü'l-'Itr'*nda seçkin zümreler için imal edilen güzel kokuların hangi hammaddeler kullanılarak ve hangi aşamalardan geçerek hazırlandığını, ayrıca bunların yararlarını anlatmıştır. Eser başka kaynaklar aracılığıyla küçük parçalar halinde günümüze intikal etmiştir.⁴⁵ Buhtîşû'un güzel kokular konusundaki uzmanlığı, dönemin elitlerinin ince zevkleri ve yaşam tarzı hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.

Abbâsî sarayı tabiplerinin büyük çoğunluğunun Hıristiyan-Nestûrî olması sebebiyle, Hıristiyan din adamlarının özellikle patrik atamalarında saray tabiplerinin devreye girdikleri, sarayda ve onun dışında oluşan kulislerde yer aldıkları, hatta zaman zaman kıyasıya bir rekabet içerisinde oldukları görülür. Diğer yandan bu tabipler, Hıristiyan cemaati ile saray arasında köprü vazifesi ifa ediyorlardı.⁴⁶

Huneyn b. İshak'ın Hatıratı

194/810 tarihinde doğduğu kaydedilen mütercim ve tabip Huneyn b. İshak⁴⁷ (ö. 260/873) ömrünün sonlarında başından geçenleri otobiyografik bir risale halinde kaleme almıştır. Dramatik bir üsluba sahip olan bu risale, İbn Ebû Usaybia tarafından Ebû Ca'fer Ahmed

⁴² Ruhâvî, *Edebü't-Tabîb*, 213, 220-228.

⁴³ Ebû Ali Muhassin b. Ali Tenûhî, *el-Ferec ba'de 'ş-Şidde*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 4: 219-220; Ebû Ali Muhassin b. Ali Tenûhî, *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 3: 85-86.

⁴⁴ Mes'ûdî, *Mürûc*, 4: 40.

⁴⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. Müfid Kumeyha v.dğr. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 6/12: 77-81.

⁴⁶ Mârî b. Süleyman, *Ahbâru Fetârike*, 68-71, 74-75, 77-79, 85-90, 94-95; Kıfî, *el-Hukemâ*, 189-190; İbn Ebû Usaybia, *el-Enbâ*, 185; Öztürk, *Hristiyanlar*, 104-109, 664; Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi*, 222, 239.

⁴⁷ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübeyân, *Huneyn b. İshak: Dirâse Târihiyye ve Luğaviyye* (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1993); Hasan Katipoğlu - İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 19: 377-380.

b. Yûsuf İbnü'd-Dâye'nin (ö. 340/951) *el-Mükâfee* adlı eserinin bugün elimizde olmayan bir nüshasından iktibas edilmesi suretiyle günümüze ulaşmıştır.⁴⁸ Risale, ünlü kişilerin karşılaştıkları çeşitli sıkıntıları ve onları nasıl aştıklarını konu edinen *el-Ferec ba'de's-şidde* türündeki eserlerde⁴⁹ geçen hadiselerle benzer bir tarzda anlatılmaktadır. Risalede Huneyn'in saray çevresinde gözden düşmesi, ağır şekilde cezalandırılması ve en sonunda affedilerek eski huzuru ve rahatına kavuşması anlatılır. Her saray hekiminin başına gelmesi muhtemel kıskançlık ve gözden düşürme teşebbüsüyle karşı karşıya kalan Huneyn, yaşadıklarını birinci ağızdan anlatır. Bu anlatıya göre, Buhtîşû' b. Cebrâil'in (ö. 256/870) başını çektiği düşmanları, bir komplo ile halife Mütevekkil'in (salt. 232-247/847-861) huzurunda Huneyn'i bir ikona tükürmeye zorlarlar. Akabinde onu, kendi dini Hıristiyanlığa karşı büyük saygısızlıkta bulunduğunu yayarak zındıkların müstahak olduğu cezaya çarptırılmasını halifeden talep ederler. Bu olayın ardından, Huneyn'in evi adeta tarumar edilir, kitaplarına el konular, kırbaçlanır ve hapsedilir. Huneyn'e düşmanlık besleyen meslektaşları onun öldürülmesi yönünde halifeyi kışkırtırlar. Artık öldürüleceği konuşulmaya başlandığı gün, Huneyn içtenlikle Allah'a yakarır. Ertesi gün halife kararından vazgeçer ve onu bağışlar. Kendisine çeşitli ikramlarda bulunulur ve Huneyn'e tuzak kuran meslektaşlarından her birine on bin dirhem tazminat ödetilir. Huneyn için gerekli kitaplar ve diğer ihtiyaçları temin edilir ve böylece Huneyn eski itibarına yeniden kavuşur.

Özet olarak sunmaya çalıştığımız bu risalenin Huneyn b. İshak'a aidiyeti her ne kadar tartışılabilir,⁵⁰ saray hekimleri arasındaki çekişmeleri göz önüne sermesi bakımından tarihî bir değere sahip bir hatırat olarak ele alınmayı hak etmektedir. Ayrıca bazı kaynaklarda Huneyn'in Mütevekkil zamanında başından geçen benzer bir hadise zikredilir; ancak burada Huneyn'e düşmanlık besleyen ve tuzak kuran kişi Tabip Tayfûrî

⁴⁸ İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 264-270. Huneyn'in risâlesi kısa bir değerlendirme ile birlikte İngilizceye tercüme edilmiştir: Michael Cooperson, "The Autobiography of Hunayn ibn Ishâq (809–873 or 877)", *Interpreting The Self: Autobiography in The Arabic Literary Tradition*, ed. Dwight F. Reynolds (Berkeley: University of California Press, 2001), 107-118.

⁴⁹ Bu tür eserler Arap edebiyatında Tenûhî (ö. 384/994) ile birlikte olgunluğa erişmiştir (bk. kaynakça). Fars ve Türk edebiyatında da bu türden eserlere yaygın biçimde rastlamak mümkündür. Ancak Tenûhî'nin eseri tarihe kaynaklık etmesi bakımından son derece değerli iken, ondan esinlenen sonraki döneme ait olanların edebî ve kurgusal yönleriyle öne çıktıkları görülür. Kırk iki hikâyeden seçilmiş on iki hikâyeye dayalı bir örneği için bk. Anonim, *Ferec Ba'de's-Şidde Hikâyeleri: Güçlükten Kolaylığa Kederden Sevince*, ed. Bilge Seyidoğlu - Orhan Yavuz (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012).

⁵⁰ Michael Cooperson, "The Purported Autobiography of Hunayn ibn Ishâq", *Edebiyât: The Journal of Middle Eastern Literatures* 7/2 (1997): 235-249.

olarak zikredilir ve bu olayın Huneyn'in üzüntüden ölmesine sebep olduğu da belirtilir.⁵¹ Başka bir habere göre adı zikredilmeyen halife [-muhtemelen Mütevekkil-] ortadan kaldırmak istediği bir düşmanı için Huneyn'den zehir hazırlamasını ister, Huneyn böyle bir işe yanaşmayıp direnince hapse atılır. Fakat daha sonra ilkeli duruşu ve iyi niyeti nedeniyle affedilir ve iade-i itibar görür.⁵²

Huneyn'in yaşadıkları, bazı tarihî gelişmelerle ile irtibatlandırılabilir. Şöyle ki, Mütevekkil'in 244 (858-59) yılında Buhtîşû'a kızdığı ve mallarına el koyduktan sonra onu Bahreyn'e sürgün ettiği,⁵³ Buhtîşû'a Recep 245 (Ekim 859) tarihinde yüz elli kırbaç vurulduğu ve ağır prangalarla birlikte yer altı hapishanesine konulduđu⁵⁴ kaydedilir. Ayrıca bu gelişmeleri, Mütevekkil döneminde gayrimüslimlere yönelik baskı ve yaptırımların artması⁵⁵ bağlamında okunması gerektiğini hatırlatmakta yarar var.

Tabip-Tarihçi Sâbit b. Sinân ve Kroniği

Bağdat'ta doğup hayatının neredeyse tamamını burada geçiren Ebü'l-Hasan Sâbit b. Sinân, dedesi Sâbit b. Kurre (ö. 288/901) ile anılan ünlü Harranlı Sâbiî aileye mensuptur. Bağdat'ta yürütölen tercüme faaliyetinde etkin rol almış olan Sâbit b. Kurre matematik, astronomi, tıp ve daha birçok sahada yazdığı ve tercüme ettiği eserlerle tanındı. Öte yandan Halife Mu'tazıd (salt. 279-289/892-902) tarafından büyük itibar gördü. Sâbit'in babası Ebü Saîd Sinân (ö. 331/943) ise benzer alanlarda uzmanlaşmakla birlikte uzun yıllar tabiplik mesleğini icra etti. Muktedir döneminde kurulan bazı hastanelerde başhekimlik yaptı. Muktedir'in annesi Seyyide [Şağab Hatun] adına vakıf olarak inşa edilen hastanenin⁵⁶ 306/918 yılında açılışını yapan kişiydi. Halife ve devlet adamları ile teşrik-i mesaisi olduğu anlaşölan Sinân'dan tarihçi ve edip olarak da söz edilmektedir. Sâbit'in kardeşi İbrâhim ise (ö. 335/946) tabipliğinin yanı sıra dönemin ünlü matematikçisi ve astronomu olarak kaynaklarda anılmaktadır. Sâbit aynı zamanda Büveyhîler döneminin ünlü resâil kâtibi ve tarihçi Hilâl es-Sâbi'nin (ö. 448/1056)

⁵¹ İbn Cülcül, *el-Etubbâ*, 69-70; Kiftî, *el-Hukemâ*, 132-133; İbn Ebü Usaybia, *el-Etubbâ*, 263-264.

⁵² Kiftî, *el-Hukemâ*, 135-136; İbn Ebü Usaybia, *el-Etubbâ*, 261.

⁵³ Taberî, *Târih*, 9: 211.

⁵⁴ Taberî, *Târih*, 9: 218.

⁵⁵ Geniş bilgi için bk. Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)* (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1996), 119-142; Öztürk, *Hristiyanlar*, 372-375, 573.

⁵⁶ Geniş bilgi için bk. Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 114, 149-150.

dayısıdır. Râzî, Müttakî, Müstekfî ve Mutî‘ olmak üzere dört halifeye tabip olarak hizmet etmiş olan Sâbit b. Sinân, Hilâl es-Sâbî’den nakledildiğine göre⁵⁷ 11 Zilkade 365 (11 Temmuz 976) tarihinde Bağdat’ta öldü. Sâbit’in günümüze ulaşan tek eseri yazma halinde bulunan *Tehzîbü’l-Ahlâk*’tır.⁵⁸ Câbirî, bu eseri “ahlâk tıbbî” olarak tasnif ettiği Galen ve Ebû Bekir er-Râzî çizgisinde değerlendirip tanıtmaktadır. Sâbit bu eserinde yöneticilere ahlakî hastalıkların tedavisi (*tıbbu’n-nefs*) için ahlak filozoflarının istihdam edildiği müstakil hastanelerin (*bîmâristânât*) açılmasını tavsiye etmektedir.⁵⁹

Sâbit’in kroniğine geçmeden önce babası Sinân’ın tarihçi yönü üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır. Sinân’dan nakledilen anlatılara⁶⁰ bakıldığında kendi zamanı için bir ravi olduğu söylenebilir. Ancak daha da önemlisi tarih eseri kaleme almış biri olarak kendisinden bahsedilmektedir. Zira Mes‘ûdî (ö. 345/956), Sinân’ın halife Mu‘tazîd dönemine ait haberleri içeren bir eser kaleme aldığını belirttikten sonra bazı yönlerden onu tenkit etmektedir.⁶¹ Ayrıca İbnü’l-Adîm (ö. 660/1262) Halep tarihine dair eserinde bazı haberleri, Sinân’a ait *Mu‘tazîd’in Hayatı (Sîretü’l-Mu‘tazîd)* adlı kitaptan -İbn Kûcek’in istinsah ettiği nüshadan- nakletmektedir.⁶² Bu kayıtlardan yola çıkarak Sâbit’in, bir bakıma babasından tarihçilik mesleğini devralıp geliştirdiği söylenebilir.

Sâbit b. Sinân’ın kroniğine gelecek olursak, eser 295-360 (907-971) yıllarını kapsamaktadır.⁶³ Sâbit’in hayatı ile paralel olan bu tarih aralığında öne çıkan manzara, Abbâsî Devleti’nden merkezden uzak bölgelerde idari anlamda ciddi kopmaların başlaması, şîî hanedanlıkların ortaya çıkarak Abbâsî Devleti’yle rekabete girmesi ve onu

⁵⁷ Kıftî, *el-Hukemâ*, 90; Yâkût, *el-Üdebâ*, 2: 772.

⁵⁸ Esere şuradan ulaşılabilir: <https://www.alukah.net/library/0/87252/> (erişim tarihi 28.11.2019).

⁵⁹ Muhammed Âbid Câbirî, *el-Aklu’l-Ahlâkiyyü’l-Arabî: Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye li-Nazmi’l-Kayyım fi’s-Sekâfeti’l-Arabîyye* (Beyrut: Merkezi Dirâsati’l-Vahdeti’l-Arabîyye, 2001), 305-314.

⁶⁰ Ebü’l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin Sâbî, *Rusûmu Dâri’l-Hilâfe*, thk. Mîhâil Avvâd (Beyrut: Dâru’r-Râidi’l-Arabî, 1986), 49, 86; Ebü’l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fi Târîhi’l-A’yân*, thk. Muhammed Berekât v.dğr. (Dımaşk: er-Risâletü’l-Âlemiyye, 2013), 16: 347, 423, 425; Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâü Ebnâi’z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 3: 77.

⁶¹ Mes‘ûdî, *Mürûc*, 1: 14.

⁶² Ebü’l-Kâsım Ömer b. Ahmed İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’t-Taleb fi Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1988), 1: 62-63, 120, 137; 2: 809, 836.

⁶³ Yâkût el-Hamevî ve Sâbit’e en çok atıf yapan tarihçi olarak görünen Sibt İbnü’l-Cevzî kitabın 360 (970-71) yılı hadiseleri ile sonlandığını Hilâl es-Sâbî’ye atıfla belirtirler: Yâkût, *el-Üdebâ*, 2: 772; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân*, 17: 416-417. Bununla birlikte kitabın 363 (973-74) yılı ile bittiğini söyleyenler de vardır: Kıftî, *el-Hukemâ*, 89; Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2012), 7: 326. Öte yandan kitabın Sâbit’in vefatı olan 365 (976) yılına kadar devam ettiği de kaydedilmektedir: Nedîm, *el-Fihrist*, 2: 314.

tehdit eder hale gelmesi, Karmatî isyanları ve saldırılarının baş göstermesi, iktidarda Türk komutanların nüfuzunun yeniden hissedilmesi, emîrülümerâlık kurumunun ortaya çıkması ve buna bağlı olarak askerî bürokrasinin hâkim olması şeklindedir. Bu dönemde hilafet merkezi Bağdat ve çevresinde ekonomik buhranlar artmış ve yolsuzluk yaygın hale gelmiştir. Sâbit'in tarihinde ele aldığı dönemde meydana gelen en önemli hadise ise Bağdat'ın Şîî-İmâmî Büveyhîler tarafından 334/945'te ele geçirilmesidir. Zira bu tarihten itibaren Bağdat yaklaşık bir asır boyunca bu hanedanlık tarafından idare edilecekti.

Taberî'nin 302/915 yılı ile son bulan *Târîh*'inin bir devamı şeklinde görülen⁶⁴ Sâbit'in kroniğinden, birçok tarihçi önemli ölçüde iktibas yapmıştır. Bu yüzden eser zamanla dikkatlerden kaçmış ve müstakil olarak günümüze ulaşmamıştır. Bu bağlamda 369 (979) yılı ile tarih eserini sonlandıran Miskeveyh (ö. 421/1030),⁶⁵ Hemedânî (ö. 521/1127),⁶⁶ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201),⁶⁷ İbn Zâfir el-Ezdî (613/1216),⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256)⁶⁹ ve Zehebî (ö. 748/1348)⁷⁰ gibi tarihçilerin Sâbit'in kroniğinde yer alan bilgileri eserlerine büyük ölçüde derc etmiş olmalarının payı büyüktür. Öte yandan Hilâl es-Sâbî,⁷¹ Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229),⁷² İbnü'n-Neccâr (ö. 643/1245),⁷³ Kıftî,⁷⁴ İbn

⁶⁴ Abdülcebbâr Nâcî, "Târîh Mühim li'l-Müerrih el-İrâkî el-Mensî Sâbit b. Sinân", *el-Mevrid*, 2 (1973): 233-234, 237.

⁶⁵ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 2007), 5: 82, 83, 158, 278-279, 313-315, 322, 357, 375-376, 468-471, 482-483; 6: 24, 26, 101, 103, 120. Ayrıca bk. M. S. Khan, "Miskawaih and Tâbit ibn Sinân", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 117/2 (1967): 303-317.

⁶⁶ Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Beirut: Dâru Süveydân, 1967), 190, 287, 299, 327, 347.

⁶⁷ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, thk. Muhammed A. Atâ ve Mustafa A. Atâ (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 13: 79-80, 93, 217, 271; 14: 151.

⁶⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. Mansûr el-Ezdî İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatü'a*, thk. 'İsâm M. Ukle Hezâyime v.dğr. (İrbid: Dârü'l-Kindî, 1999), 2: 388, 418.

⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 16: 326, 354, 355, 358, 376, 377, 395-396, 405-406, 411-413, 415, 417, 419, 423-425, 427, 440-443, 449-451, 454-455, 457, 473, 478, 480, 482, 485, 487, 525, 527, 545, 552, 17: 19-22, 27, 29, 35, 41, 49, 60, 100, 109, 136-140, 155, 176-177, 181-182, 186, 190, 201, 219, 311, 316, 329-330, 336-337, 350-353, 355, 374, 397-398, 401, 413, 417.

⁷⁰ Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1991), 23: 7, 10, 39, 364, 375, 379, 398; 24: 15, 37, 50, 61, 64, 91; 25: 20; 26: 6, 11, 12.

⁷¹ Ebü'l-Hüseyyin Hilâl b. el-Muhassin Sâbî, *el-Vüzerâ: Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*, thk. Abdüsettar A. Ferrâc (Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958), 28, 29, 110, 299, 349.

⁷² Yâkût, *el-Üdebâ*, 1: 106; 2: 526, 554, 935; 4: 1774, 1859; 5: 1991, 2228; 6: 2470.

⁷³ Ebü Abdullah Muhammed b. Mahmud İbnü'n-Neccâr, *Zeylü Târîhi Bağdâd*, thk. Mustafa A. 'Atâ (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 16: 74; 17: 161; 20: 171.

⁷⁴ Kıftî, *el-Hukemâ*, 63.

Ebû Usaybia,⁷⁵ İbnü's-Sâî (ö. 674/1275)⁷⁶ ve İbn Hallikân (ö. 681/1282)⁷⁷ gibi biyografik tarih müellifleri de Sâbit'ten alıntı yapanlar arasında yer almaktadır.⁷⁸ Ne var ki, Sâbit'in, yaşadığı döneme dair vermiş olduğu detaylı bilgilerin daha sonra gelen eserlerde aynı ölçüde yer almadığı hatırdâ tutulmalıdır. Sâbit'in tarih eserinden günümüze, ancak Karmatîler hakkındaki bölüm ulaşabilmiştir.⁷⁹

İbnü'l-Adîm'in belirttiğine göre Sâbit'in 300 (912) yılından başlayıp onun öldüğü yıla (365/976) kadar devam eden müellif nüshasından okumuş olduğu bir vefeyât eseri bulunmaktadır. Seçkin kimselerin (*a'yân*) ölüm tarihleri, yerleri ve şekli hakkında bilgi verilen bu eser için İbnü'l-Adîm'in *cüz'* tabirini kullanılması⁸⁰ ve kroniğe yaptığı atıfta ise özellikle *târîh* kelimesini tercih etmesi Sâbit'e ait iki eserin varlığına işaret etmektedir.⁸¹ Buradan Sâbit kroniğini tamamladıktan sonra ayrıca bir vefeyât kitabı yazdığı veya kroniğinin sonuna bir vefeyât bölümü eklediği anlaşılmaktadır. Sâbit'in sadece Yâkût el-Hamevî'nin bahsettiği *Ahbârü's-Şâm ve Mısr* adında tek ciltlik bir tarih kitabı bulunduğu kaydedilmektedir.⁸²

Sâbit'in kroniğinde öne çıkan ve özgün sayılabilecek örnekler arasında şunlar zikredebilir: Aralarında tabiplerin ve saray kadınlarının da bulunduğu dönemin önemli şahsiyetleri hakkında öldükleri yılı esas alan vefeyât haberlerine yer verilir.⁸³ Öte yandan, dönemin hastaneleri, sağlık hizmetleri ve hastalıkları hakkında detaylı açıklamalara rastlanılır.⁸⁴ İktibaslardan çıkarabildiğimiz kadarıyla, Sâbit'in tarihinde ancak bir tabibin

⁷⁵ İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 206-207, 241, 301-307, 316, 320. Sâbit'in tarih eserinin müellif nüshasını bizzat gördüğünü söyler (*a.e.*, 307).

⁷⁶ Ebû Tâlib Ali b. Enceb İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Hulefâ: Cihâtü'l-Eimmeti'l-Hulefâ mine'l-Harâir ve'l-İmâ*, thk. Mustafa Cevâd (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1993), 63-64, 66, 129.

⁷⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1: 349; 2: 61; 3: 302; 5: 115-116.

⁷⁸ Tespit ettiğimiz kadarıyla Sâbit'in tarihinden alıntılar içeren diğer eserler şunlardır: Nedîm, *el-Fihrist*, 1: 677-678; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Simârü'l-Kulûb fi'l-Muzâf ve'l-Mansûb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Meârif, t.y.), 210-212; Ahmed b. el-Hüseyn el-Kâdî er-Reşid İbn Zübeyr, *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamîdullah (Kuveyt: Dâiretü'l-Matbuât ve'n-Neşr, 1959), 239, 240.

⁷⁹ Bu kayıtlar, Süheyl Zekkâr tarafından *Ahbârü'l-Karâmita* adlı derleme içerisinde neşredilmiştir (Dimaşk 1982: 3-72; 2. bs., Riyad 1989: 183-237)

⁸⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 3: 1177; 5: 2437; 7: 3496; 8: 3658.

⁸¹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 7: 3372.

⁸² Yâkût, *el-Üdebâ*, 2: 772-773.

⁸³ İbnü'n-Neccâr, *Zeyl*, 16: 74; 18: 161; 20: 165, 171; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13: 217, 271; Kıftî, *el-Hukemâ*, 63; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 16: 354, 358, 376, 419, 425, 443, 487; 17: 29, 49; İbn Ebû Usaybia, *el-Etubbâ*, 320; İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Hulefâ*, 66.

⁸⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 16: 396, 441-442, 454.

teferruatlı bir Şekilde aktarabileceği hadiselere rastlanır. Bunlardan biri, 319/931 yılında yanlıŐ tedavi sonucu bir hastanın hayatını kaybetmesi üzerine Bağdat ve çevresinde hizmet veren sekiz yüz atmış kadar hekimin sınava tabi tutulduğunu ve başarılı olmayanların meslekten men edildiğini anlatan haberdir.⁸⁵

Sâbit başka bir yerde, veba ve diğer salgın hastalıklar çoğalınca, Muktedir'in veziri Ali b. İsâ İbnü'l-Cerrâh'ın emriyle Bağdat ve çevresinde hapishanelere ve köylere varıncaya dek sağlık hizmetleri sunularak önlemler alındığını ve bu sağlık seferberliğinde zımmîlerin de düşünüldüğünü haber verir.⁸⁶

Diğer bir haberde, 326/938 yılında siyasi çekiŐmeler neticesinde zindana atılan vezir İbn Mukle'nin (. 328/940) halife Râzî'nin emriyle sağ elinin kestirilmesi hadisesinden haberdar olan Sâbit, azledilmiş vezirin çektiği ıstırabı, onu nasıl tedavi ve teselli ettiğini ayrıntılarıyla anlatır.⁸⁷ Emîrlmerâ Beckem (. 329/941), Sâbit'in babası Sinân'ı meddeb edinmesini ve ikisi arasında geçen diyalogu bildiren haber ise ayrıca dikkate değerdir.⁸⁸ öyle ki buradan, Sinân'ın sinirlerine hâkim olamamaktan yakınan Beckem'i öldürme ve acımasızca cezalandırma arzusundan vaz geçirinceye kadar kendisine telkinde bulunduğunu öğreniyoruz.

Sâbit, tarihî hadiseleri naklederken yorum yapmaktan geri durmaz. Örneğin Vezir İbnül-Furât'ın sâbık vezir Hâmid b. Abbas'ta gördüğü kötü huyu ve çirkin davranışları, oğlu Muhassin'de de bulunduğu halde onları gremeyiŐini Sâbit hayretle karşılar.⁸⁹

4/10. yüzyılda Bağdat'taki tarih yazımının başlıca temsilcilerinden sayılan Sâbit yaşadığı ortam ve kullandığı metot bakımından Cehşiyârî (. 331/942-43), Eb Bekir es-Slî (. 335/947), Miskeveyh gibi saraylı tarihçilerle birlikte değerlendirilmiştir.⁹⁰ Sâbit b. Sinân'ın tarihçiliği müstakil olarak ele alınabilir. İslam tarih yazıcılığında önemli ancak kayıp bir halka olan eserden yapılmış nakillerden hareketle tarih yazıcılığının karakteristik özelliği hakkında bir kanaate ulaşmak mümkün görünmektedir.

⁸⁵ İbn Eb Usaybia, *el-Enbbâ*, 302. Ayrıca bk. Kıftî, *el-Hukemâ*, 148-149.

⁸⁶ İbn Eb Usaybia, *el-Enbbâ*, 301-302. Ayrıca bk. Kıftî, *el-Hukemâ*, 150-151.

⁸⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 5: 115-116.

⁸⁸ Sibt İbnül-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, 17: 181; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 24: 64. Ayrıca bk. Miskeveyh, *Tecârib*, 6: 26-29.

⁸⁹ Miskeveyh, *Tecârib*, 5: 158.

⁹⁰ M. S. Khan, "Miskawaih and Arabic Historiography", *Journal of the American Oriental Society* 89/4 (1969): 713-715; Nâcî, "Sâbit b. Sinân", 234.

Sonuç

Abbâsî Devleti'nin ilk asrı İslam tarih yazıcılığının şekillendiği ve zengin bir tarih literatürünün ortaya çıktığı dönemdir. Tarih yazıcılığı farklı çevrelere mensup ve özelliklere sahip çok sayıda kimse tarafından icra edilmiştir. Saray mensupları da ravi ve tarihçi sıfatıyla bu alanda temayüz etmeye başlamışlardır. Tarih eseri telif etmenin yaygın hale geldiği bu dönemde saray tabipleri doğrudan ve dolaylı olarak bu alana katkı sunmuşlardır. Saray tabiplerinin bu yöndeki eğilimlerini besleyen farklı etkenler söz konusudur. Bunların başında tarihe yön veren şahsiyetlerle yakın temas içerisinde olmaları ve siyasi gelişmeleri yakından gözlemlemeye imkân tanıyan bir konumda bulunmaları gelmektedir. Diğer yandan saray tabipliğinin genellikle babadan oğula geçmesi ve aynı aileden birkaç kuşak boyunca bu görevi sürdüren kimselerin çıkması onların tarihçiliği besleyen bir etken olmuştur. Zira saray tabipleri önemli hadiseleri aktarırken, bunu yer yer babalarından ya da kendilerinin tanıdığı kimselerden duyarak nakletmişlerdir.

Abbâsî saray tabiplerinin tarih yazıcılığına katkıları sayesinde genel tarih ve biyografi eserleri içerik bakımından daha zengin ve renkli hale gelmiştir. Özellikle halife ve devlet adamlarının hastalıkları ve ölümleri, hastaneler ve sağlık hizmetleri gibi konularda rivayetlerin kaynağının çoğu yerde saray tabiplerinin olduğu görülmektedir. Bu kayıtlar toplumsal tarih araştırmaları için de ayrı bir öneme sahiptir. Zira saray kadınlarının yaşamı ve siyasi nüfuzları, Hıristiyan tebaanın durumu, havasın beslenme alışkanlıkları gibi birçok konuda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Tıp tarihi açısından çok değerli malzemeler ihtiva eden bu kayıtlar, İbn Ebû Usaybia'nın dönemi itibariyle müstesna bir yere sahip olan *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etibbâ*'sının yazılmasına imkân sağlamıştır.

Abbâsîler'in ilk iki asrı ile sınırladığımız bu çalışma, Abbâsîler'le çağdaş ve onu takip eden diğer İslâm devletlerine tatbik edilerek sürdürülebilir. Endülüs Emevîleri, Fâtımîler, Sâmânîler, Büveyhîler, Selçuklular, Eyyûbîler ve Memlûkler dönemi üzerine yapılacak yeni çalışmalarla desteklenebilir. Benzer ve farklı sonuçlara ulaşmamızı sağlayacak yeni çalışmalarla İslam tarih yazıcılığı ve tıp tarihi böylelikle daha da aydınlatılmış olacaktır.

Sâbit b. Sinân hakkında yapılması beklenen müstakil çalışmanın benzer şekilde İhşidîler döneminden Saîd b. Bıtrîk (ö. 328/940), Fâtımî döneminden İbnü'l-Cezzâr (ö. 369/979) ve Yahyâ el-Antâkî (ö. 458/1066), Endülüs ve Kuzey Afrika coğrafyasından Ebü's-Salt

ed-Dânî (ö. 529/1134), Abbâsî Bağdat'ından İbn Cezle (ö. 493/1100), Eyyûbîler döneminden Abdüllatîf el-Bağdadî (ö. 629/1231) ve İbn Ebû Usaybia, İlhanlı döneminden Reşîdüddin Fazlullah (ö. 718/1318), Bâbürler döneminden Mîr Muhammed Ma'sûm (ö. 1016/1607), Osmanlı döneminden Şânîzâde Mehmed Atâullah (ö. 1826), Türkiye'den Ahmet Süheyl Ünver'e (1898-1986) kadar uzanan geniş bir yelpazede yürütülebilir. Bu tabip tarihçilerin eserlerinden hareketle İslam dünyasında tabiplerin tarih yazıcılığına katkılarının yanı sıra eserlerindeki ortak ve özgün taraflar gün yüzüne çıkarılabilir.

Ek: Abbâsîler'in İlk İki Asrında Saray Tabipliği Yapmış Şahsiyetler

Tabip	Hizmet ettiği halife veya devlet adamı	Hakkında
Curcîs b. I. Cebrâil [Cibrîl] b. I. Buhtîşû' (ö. 152/769) ⁹¹	Mansûr	Nestûrî/Süryânî, Cündîşapurlu, Mütercim
Îsâ b. Şehlâfâ (Şehlâ) ⁹²	Mansûr	Cündîşapurlu
İbrâhim (Curcîs'in talebesi) ⁹³	Mansûr	
Furât b. Şehnâse ⁹⁴	Îsâ b. Mûsâ (veliaht); Emevîler'in Irak valisi Haccâc	Yahudi
İbnü'l-Leclâc ⁹⁵	Mansûr	
II. Buhtîşû' b. Curcîs (ö. 185/801) ⁹⁶	Mehdî, Hârûnürreşîd	
Ebû Kureyş Îsâ ⁹⁷	Mehdî ve eşi Hayzurân, Hârûnürreşîd	Arap, Eczacı
Abdullah et-Tayfûrî ⁹⁸	Mehdî ve eşi Hayzurân, Hâdî	Keskerli
Dâvûd b. Serâbiyyûn ⁹⁹	Mehdî, Hârûnürreşîd ve eşi Zübeyde	
Sercîs ¹⁰⁰	Hârûnürreşîd	
Menke ¹⁰¹	Hârûnürreşîd	Hintli, mütercim

⁹¹ Ruhâvî, 223-224; Mârî, 68; Kıftî, 81, 122-124, 189; İbn Ebû Usaybia, 183-186, 187.

⁹² Mârî, 67-68; Kıftî, 123-124, 189-190; İbn Ebû Usaybia, 185.

⁹³ Mârî, 69; Kıftî, 189; İbn Ebû Usaybia, 185-186.

⁹⁴ Kıftî, 194-195, 238; İbn Ebû Usaybia, 230-232.

⁹⁵ Kıftî, 320; İbn Ebû Usaybia, 219.

⁹⁶ Taberî, 8: 11, 87; Nedîm, 2: 298; Kıftî, 81-82, 317-318; İbn Ebû Usaybia, 186-187; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 220-221.

⁹⁷ Ruhâvî, 223; Mârî, 70; Kıftî, 81-82, 315-318; İbn Ebû Usaybia, 187, 215-219, 220.

⁹⁸ Kıftî, 169, 315; İbn Ebû Usaybia, 187, 220-224.

⁹⁹ Kıftî, 245, 315; İbn Ebû Usaybia, 187, 242, 245.

¹⁰⁰ İbn Ebû Usaybia, 187.

¹⁰¹ Câhız, *el-Beyân*, 1: 92; İbn Ebû Usaybia, 475.

Sâlih b. Behle ¹⁰²	Hârûnürreşîd	Hintli
Îsâ b. Hakem (ö. 225/839-40'tan sonra) ¹⁰³	Hârûnürreşîd	Dımaşklı
Ebû Yuhannâ Mâseveyh ¹⁰⁴	Hârûnürreşîd, Fadl b. Rebî' (vezir)	Cüdişapurlu, ilaç mütehassısı, göz doktoru
II. Cebrâîl b. II. Buhtîşû' (ö. 213/828) ¹⁰⁵	Hârûnürreşîd, Emîn, Me'mûn; Bermekîler, Fadl b. Rebî' (hâcîp-vezir), Hasan b. Sehl (devlet adamı)	
Mûsâ b. İsrâîl (ö. 222/836-37) ¹⁰⁶	Îsâ b. Mûsâ, İbrâhîm b. el-Mehdî	Kûfeli, nedim
Mîhâîl (II. Cebrâîl b. Buhtîşû'un damadı) ¹⁰⁷	Me'mûn	
Cebrâîl el-Kehhâl ¹⁰⁸	Me'mûn	Göz doktoru
Yezîd b. Zeyd b. Yuhannâ ¹⁰⁹	Me'mûn, İbrâhîm b. el-Mehdî	
III. Buhtîşû' b. II. Cebrâîl (ö. 256/870) ¹¹⁰	Me'mûn, Vâsık, Mütevekkil, Müstâîn, Mu'tasım, Mühtedî	Mütercim
Yuhannâ b. Maseveyh (ö. 243/857) ¹¹¹	Hârûnürreşîd, Emîn, Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık, Mütevekkil	Nestûrî, Cüdişâpûrlu, diyetisyen, mütercim, edip
Mîhâîl b. Maseveyh ¹¹²	Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık	
Selmûye (Selmeveyh) b. Benân (ö. 226/841) ¹¹³	Mu'tasım	
İbrâhîm b. Fezârûn ¹¹⁴	Gassân b. Abbâd (vali)	
Zekeriyya b. Abdullah et-Tayfûrî ¹¹⁵	Afşîn (Me'mûn ve Mu'tasım'ın komutanı)	

¹⁰² Kiftî, 166-168; İbn Ebû Usaybia, 475-477.

¹⁰³ Kiftî, 190; İbn Ebû Usaybia, 176-178.

¹⁰⁴ Ruhâvî, 224-228; İbn Ebû Usaybia, 242-246.

¹⁰⁵ Cehşiyârî, 447-449; Ruhâvî, 213, 220, 224-228; İbnü'd-Dâye, *el-Mükâfee*, 112-113; Tenûhî, *el-Ferec*, 2: 351-352; Mârî, 73; Kiftî, 106-115; İbn Ebû Usaybia, 187-201, 244-245.

¹⁰⁶ Kiftî, 238; İbn Ebû Usaybia, 230-232.

¹⁰⁷ Kiftî, 112; İbn Ebû Usaybia, 189-190.

¹⁰⁸ Kiftî, 119; İbn Ebû Usaybia, 241-242.

¹⁰⁹ Kiftî, 292; İbn Ebû Usaybia, 226-228.

¹¹⁰ Taberî, 9: 211, 218, 439; Ruhâvî, 222; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2: 69; Tenûhî, *Nişvâr*, 8: 246; İbnü'l-Cevzî, 11: 180-181; Kiftî, 82-84, 112; İbn Ebû Usaybia, 201-209; İbnü'l-İbrî, *Tarih*, 1: 233-234; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 249-250.

¹¹¹ Câhız, *el-Hayevân*, 1: 246; Ruhâvî, 220-221, 227-228; İbn Cülcül, 65-66; Nedîm, 2: 294-295; Kiftî, 160, 282-290; İbn Ebû Usaybia, 190, 191-192, 234-235, 237, 242, 244-245, 246-255; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 227.

¹¹² İbn Zâfir, *Ahbârü'd-Düvel*, 2: 355; İbn Dihye, *en-Nibrâs*, 75-76; Kiftî, 112, 254-255; İbn Ebû Usaybia, 190, 242, 255-257; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 246.

¹¹³ Câhız, *el-Hayevân*, 1: 246; Ruhâvî, 221; Nedîm, 2: 298; Mârî, 77; Kiftî, 160-161, 285; İbn Ebû Usaybia, 234-240; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 243-244.

¹¹⁴ İbn Ebû Usaybia, 240-241.

¹¹⁵ Kiftî, 146-147; İbn Ebû Usaybia, 224-225, 229; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 244.

Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra) ¹¹⁶	Mütevekkil	Kâtip, dinler tarihçisi, nedim, mütercim, Hıristiyanlıktan ihtida
Huneyn b. İshak ¹¹⁷	Mütevekkil	Arap, Nestûrî, Hîreli, mütercim
İsrâîl b. Zakeriyya b. Abdullah et-Tayfûrî ¹¹⁸	Mütevekkil, Feth b. Hâkân (devlet adamı)	
İbrâhim b. Eyyûb el-Ebreş (İbnü'l-Ebreş) ¹¹⁹	Mütevekkil, Mu'tez	
Ali b. Tayfûr ¹²⁰	Muntasır	
Fadlân ¹²¹	Müstaîn	Hıristiyan
İbn Serceveyh ¹²²	Boğa es-Sağır eş-Şarâbî (komutan)	
İsâ b. Ali ¹²³	Mu'temid	
Yuhannâ b. III. Buhtîşû' ¹²⁴	Muvaffak, Mu'tazıd	Mütercim
İbn Râsibe (Râşite) ¹²⁵	Muvaffak	
Ebû İshak İbrâhim b. Zehrûn (ö. 309/921) ¹²⁶	Muvaffak	Sâbiî, Harranlı
Gâlib (ö. 286/899) ¹²⁷	Muvaffak, Mu'tazıd	Hıristiyan
Ebû Osman Saîd b. Gâlib (ö. 307/916) ¹²⁸	Mu'tazıd	
Yahyâ b. Ebû Hakîm el-Hallâcî ¹²⁹	Mu'tazıd	
Abdûs b. Zeyd ¹³⁰	Mu'tazıd	
Deylem ¹³¹	Hasan b. Mahled (vezir)	
Dâvûd b. Deylem (ö. 329/940) ¹³²	Mu'tazıd	Kâtip
Dâvûd eş-Şâmî ¹³³	Hâkân el-Müflihî (komutan)	Yahudi

¹¹⁶ Ruhâvî, 54, 257; Nedîm, 2: 296; Beyhakî, *el-Hukemâ*, 32; Kıftî, *el-Hukemâ*, 145, 178; İbn Ebû Usaybia, 414.

¹¹⁷ İbn Cülcül, 68-70; Sicistânî, *Sıvanü'l-Hikme*, 280-282; Beyhakî, *el-Hukemâ*, 23-25; Kıftî, 131-136; İbn Ebû Usaybia, 257-274; İbn Hallikân, 2: 238-240; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 250-253.

¹¹⁸ Taberî, 9: 224, 252; Ruhâvî, 221; Nedîm, 2: 302; Kıftî, 146, 169; İbn Ebû Usaybia, 225, 251.

¹¹⁹ Taberî, 9: 224; Ruhâvî, 222-223; İbn Ebû Usaybia, 241.

¹²⁰ Taberî, 9: 252, 253.

¹²¹ Taberî, 9: 363.

¹²² Taberî, 9: 279.

¹²³ Kıftî, 189; İbn Ebû Usaybia, 277.

¹²⁴ Mârî, 85-87; İbn Ebû Usaybia, 276-277.

¹²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, 16: 15-16.

¹²⁶ Tenûhî, *Nişvâr*, 3: 85-86; Kıftî, 63; İbn Ebû Usaybia, 307.

¹²⁷ Taberî, 10: 52, 69-70; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 16: 211; İbn Ebû Usaybia, 311-312.

¹²⁸ İbn Ebû Usaybia, 312.

¹²⁹ Nedîm, 2: 302; İbn Ebû Usaybia, 278.

¹³⁰ Kıftî, 191; İbn Ebû Usaybia, 312-313.

¹³¹ İbn Ebû Usaybia, 315.

¹³² Kıftî, 320; İbn Ebû Usaybia, 313, 315-316.

¹³³ Tenûhî, *Nişvâr*, 1: 205.

İshak b. Huneyn (ö. 298/910) ¹³⁴	Müktefi, Kâsım b. Ubeydullah (vezir)	Nedim, mütercim
Ubeydullah b. III. Buhtîşû ¹³⁵	Muktedir	Kâtip
Sinân b. Sâbit b. Kurre (ö. 331/943) ¹³⁶	Muktedir, Kâhir, Râzî, Beckem (emîrülümerâ)	Hastane başhekimi, edip
IV. Buhtîşû ¹³⁵ b. Yahyâ/Yuhannâ (ö. 329/941) ¹³⁷	Muktedir, Râzî	
Sûse/Sevmene İâ ¹³⁸	İbnü'l-Furât (vezir), Kahramâne Zeydân	
İbnü'l-Attâre İâ b. Yûsuf (358/968-69) ¹³⁹	Kâhir	
Ebû Osman Saîd b. Ya'kûb ¹⁴⁰	Ali b. İâ (vezir)	Hastane başhekimi, Dımaşklı
Sâbit b. Sinân ¹⁴¹	Râzî, Müttakî, Müstekfî, Mutî', Muizüddeve (Büveyhî emîri)	Hastane başhekimi, tarihçi, ahlâk âlimi
Ali b. er-Râhibe ¹⁴²	Müttakî	
Enûş ¹⁴³	Müttakî	
Mer'ûs ¹⁴⁴	Beckem (emîrülümerâ)	
Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. İbrâhim b. Zehrûn ¹⁴⁵	Tüzün (emîrülümerâ)	
İshak b. Şelîta/Şüleytâ ¹⁴⁶	Mutî'	
Ebü'l-Hüseyn Ömer b. ed-Dahlî ¹⁴⁷	Mutî'	

¹³⁴ Nedim, 2: 303-304; Beyhakî, 26-27; Sicistânî, 280-282; Kıfî, 66; İbn Ebû Usaybia, 274-275; İbn Hallikân, 1: 205-207.

¹³⁵ Kıfî, 84, 115; Sibt İbnü'l-Cevzî, 17: 34; İbn Ebû Usaybia, 210.

¹³⁶ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2: 264, 271; Sûlî, *Ahbâru'r-Râzî ve'l-Müttakî*, 147, 149, 184, 245, 266; Miskeveyh, *Tecârib*, 5: 313-315, 454, 468; 6: 26, 41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13: 62, 402; 14: 28; Yâkût, *Üdebâ*, 3: 1405 [Irak Büveyhî devletinde resâil kâtibi Ebû İshak es-Sâbî'nin biyografisi ile karıştırılmış görünüyor.]; Kıfî, 84, 148-152, 190; Sibt İbnü'l-Cevzî, 16: 210; İbn Ebû Usaybia, 300-304; İbnü'l-İbrî, *Tarih*, 1: 252, 255; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 275, 280-282; Safedî, *el-Vâfî*, 15: 281-282.

¹³⁷ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2: 251; Hemedânî, 289; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13: 62, 365; Kıfî, 84; İbn Ebû Usaybia, 277.

¹³⁸ Miskeveyh, 5: 98; Sâbî, *Vüzerâ*, 35; Kıfî, 190.

¹³⁹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2: 234, 236, 239; Miskeveyh, 5: 348, 354, 359, 362, 364, 378-380, 385; Kıfî, 190; İbn Ebû Usaybia, 320; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 279-280.

¹⁴⁰ İbn Ebû Usaybia, 316.

¹⁴¹ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, 2: 272; İbn Cülcül, 80; Yâkût, *Üdebâ*, 2: 772-773; Kıfî, 84, 89-90, 181; Sibt İbnü'l-Cevzî, 17: 34, 173-174, 481; İbn Ebû Usaybia, 304-307, 321; İbn Hallikân, 1: 314-315; İbnü'l-İbrî, *Tarih*, 1: 269; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 296; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 26: 304-305.

¹⁴² Kıfî, 84, 181.

¹⁴³ Kıfî, 84, 181.

¹⁴⁴ Tenûhî, *Nişvâr*, 2: 96.

¹⁴⁵ Kıfî, 261; İbnü'l-İbrî, *ed-Düvel*, 290-291.

¹⁴⁶ İbn Ebû Usaybia, 321.

¹⁴⁷ İbn Ebû Usaybia, 321.

Resim 1: Buhtîşû' ailesinden Ubeydullah b. Cebrâil (ö. 450/1058'den sonra) bir öğrencisine ders verirken (7/13. yüzyıla ait *Kitâbu Na'ti'l-Hayevân*, British Library, Or 2784, v. 102^a)

Kaynakça

- Abbott, Nabia. *Hayzuran ile Zübeyde: Bağdat'ın İki Kraliçesi*. Trc. Suat Kaya. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 1999.
- Ağırakça, Ahmet. *İslam Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004.
- Akkuş, Murat. *Abbâsî Halîfelerinin Ölüm Sebepleri*. Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.
- Anonim. *Ferec Ba'de's-Şidde Hikâyeleri: Güçlükten Kolaylığa Kederden Sevince*. Ed. Bilge Seyidoğlu - Orhan Yavuz. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2012.
- Beyhakî, Ebü'l-Hasan Ali b. Zeyd. *Târîhu Hukemâi'l-İslâm: Tetimmetü Sivâni'l-Hikme*. Thk. Mahmud H. Muhammed. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Ali Musa.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *el-Aklu'l-Ahlâkiyyü'l-Arabî: Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye li-Nazmi'l-Kayyim fi's-Sekâfeti'l-Arabiyye*. Beyrut: Merkezi Dirâsati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2001.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1998.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. Thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Bâbî, 1965.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. Thk. İbrâhim Salih. Abudabi: el-Mecmau's-Sekâfi, 2009.
- Cooperson, Michael. "The Autobiography of Hunayn ibn Ishâq (809–873 or 877)". *Interpreting The Self: Autobiography in The Arabic Literary Tradition*. Ed. Dwight F. Reynolds. 107-118. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Cooperson, Michael. "The Purported Autobiography of Hunayn ibn Ishâq". *Edebiyat: The Journal of Middle Eastern Literatures* 7/2 (1997): 235-249.
- Dübeyân, Ahmed b. Muhammed b. Abdullah. *Huneyn b. İshak: Dirâse Târîhiyye ve Luğaviyye*. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1993.
- Efe, Zehra Gençel. *İslam Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Ezdî, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed. *Târîhu'l-Mevsıl*. Thk. Ahmed Abdullah Mahmûd. 2 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu*. Trc. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Güner, Ahmet. *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi: İslam Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2005.
- Hemedânî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdülmelik. *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Beyrut: Dâru Süveydân, 1967.
- İbn Cülcül, Ebû Dâvûd Süleyman b. Hassân. *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hukemâ*. Thk. Fuad Seyyid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- İbn Dihye, Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan el-Kelbî. *en-Nibrâs fî Devleti Beni'l-Abbâs*. Thk. Abbas el-Azzâvî. Bağdat, 1946.
- İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım. *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*. Thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*. Thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1977.

- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali. *Sûretü'l-Arz*. Thk. J. H. Kramers. 2 Cilt. Leiden, 1938.
- İbn Zâfir, Ebü'l-Hasan Ali b. Mansûr el-Ezdî. *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatı'a*. Thk. 'İsâm M. Ukle Hezâyime v.dğr. 2 Cilt. İrbid: Dârü'l-Kindî, 1999.
- İbn Zübeyr, Ahmed b. el-Hüseyn el-Kâdî er-Reşîd. *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*. Thk. Muhammed Hamîdullah. Kuveyt: Dâiretü'l-Matbuât ve'n-Neşr, 1959.
- İbnü'd-Dâye, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-Mükâfee ve Husnü'l-Ukbâ*. Thk. Ali A. Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Ahmed. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. Thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. Thk. Muhammed A. Atâ - Mustafa A. Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fî't-Târîh*. Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ. *Abû'l-Farac Tarihi*. Trc. Ömer Riza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ. *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. Thk. el-Eb Antûn Sâlihânî el-Yesûî. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Lübnânî, 1983.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud. *Zeylü Târîhi Bağdâd*. Thk. Mustafa A. 'Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Ali b. Enceb. *Nisâü'l-Hulefâ: Cihâtü'l-Eimmeti'l-Hulefâ mine'l-Harâir ve'l-İmâ*. Thk. Mustafa Cevâd. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1993.
- Katipoğlu, Hasan - Kutluer, İlhan. "Huneyn b. İshak". *DİA*. 19: 377-380. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Khan, M. S. "Miskawaih and Arabic Historiography". *Journal of the American Oriental Society* 89/4 (1969): 710-730.
- Khan, M. S. "Miskawaih and Tâbit ibn Sinân". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 117/2 (1967): 303-317.
- Kıftî, Ebü'l-Hasan Ali b. Yûsuf. *İhbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hukemâ*. Thk. İbrâhim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Kırkpınar, Mahmut. *Abbâsî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.
- Makdisi, George. *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*. Trc. Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Mârî b. Süleyman. *Ahbâru Fetâriketi Kürsiyyi'l-Meşrik min Kitâbi'l-Micdâl*. Thk. Henricus Gismondî. Roma, 1899.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. Thk. Kemâl H. Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem*. Thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 8 Cilt. Tahran: Dâru Surûş, 2007.
- Nâcî, Abdülcebbâr. "Târîh Mühim li'l-Müerrih el-İrâkî el-Mensî Sâbit b. Sinân". *el-Mevrid*. 2 (1973): 233-245.
- Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Thk. Eymen Fuâd Seyyid. 2 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Thk. Müfîd Kumeyha v.dğr. 33 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Ökten, Sadettin. "İbnü'd-Dâye". *DİA*. 21: 7-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

- Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Öztürk, Levent. *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Ruhâvî, İshak b. Ali. *Edebü't-Tabîb*. Thk. Mureyzin Saîd M. Asîrî. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1992.
- Sâbî, Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin. *el-Vüzerâ: Tuhfetü'l-Ümerâ fî Târîhi'l-Vüzerâ*. Thk. Abdüsettâr A. Ferrâc. Kahire: Mektebetü'l-A'yân, 1958.
- Sâbî, Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin. *Rusûmu Dâri'l-Hilâfe*. Thk. Mîhâîl Avvâd. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1986.
- Safedî, Ebü's-Safâ Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Seâlibî, Ebü Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Simârü'l-Kulûb fî'l-Muzâf ve'l-Mansûb*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dârü'l-Meârif, t.y.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*. Thk. Muhammed Berekât v.dğr. 23 Cilt. Dimaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013.
- Sicistânî, Ebü Süleyman Muhammed b. Tahir. *Sivanü'l-Hikme*. Thk. Abdurrahman Bedevî. Paris: Dâru Bibliyon, 2004.
- Sûlî, Ebü Bekir Muhammed b. Yahyâ. *Ahbâru'r-Râzi-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh: Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye 322-333 h. min Kitâbi'l-Evrâk*. Thk. J. Heyworth Dunne. Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1983.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1962.
- Tenûhî, Ebü Ali Muhassin b. Ali. *el-Ferec ba'de's-Şidde*. Thk. Abbûd eş-Şâlcî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- Tenûhî, Ebü Ali Muhassin b. Ali. *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*. Thk. Abbûd eş-Şâlcî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.
- Yâkût, Ebü Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Üdebâ: İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. Thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Zehebî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991.
- Zeytûn, Âdil. "Âlü Buhtîşû' en-Nasâtıra fî'l-Balâti'l-Abbâsi". *Âlemü'l-Fikr* 29/4 (2001): 133-170.

Eyyubiler Dönemi Siyasetnamelerinden Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref : Çeviri ve Değerlendirme

An Eyyubid Period Treaty Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref: Translation And Assessment

Mahmut Recep Keleş

Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

*Dr., Tekirdag Namik Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
Tekirdag / Turkey*

mrkeles@nku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-5955-226X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3571976

Atıf / Citation: Keleş, Mahmut Recep. "Eyyubiler Dönemi Siyasetnamelerinden Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref : Çeviri ve Değerlendirme". *Van İlahiyat Dergisi*, 7/11 (Aralık 2019): 234-250. Doi: 10.5281/zenodo.3571976.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Ortaçağ İslam Dünyasında yöneten ve yönetilenler arasındaki bağı âlimler sağlamaktaydı. Sultan ve emirin halka adaletle muamele etmesini, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i Şerife göre yaşamasını ve toplumsal hayatı düzenlemesine yardımcı olurdu. Zaman içerisinde yöneticilerde görülen kusurların ortaya konulmasına yönelik çözüm önerileri sunan âlimler, eserler kaleme almaya başlamış ve bu eserlere siyasetname ve nasihatname denilmeye başlanmıştır. Bu eserlerden bazıları gayet hacimli olup sultana arz edilmekteydiler. Bazısı ise risale şeklinde ve daha kısa yazılarak toplumun huzurunu bozan veya toplumda çok acil çözülmesi gereken unsurları ihtiva etmekteydi. Selçukluların XI. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasına geniş bir hâkimiyet sahası oluşturmaları üzerine siyasetname telifi artmıştı. XIII. yüzyıl hadis âlimlerinden Ziyâeddin el-Makdisî'nin yaşadığı Eyyübiler dönemine kadar bu eser yazım türü yaygınlık kazanmıştır. El-Makdisî, Dimaşk Eyyübî meliki el-Melikü'l-Eşref Musâ'nın düşkün bir hayat sürmesi üzerine özellikle toplumda bozulmalar meydana gelmesi ve devlet yönetiminde zaafa düşülmesi gibi sebeplerle bir nasihatname yazmış ve halkın üzerindeki olumsuz etkileri azaltmayı gaye edinmiştir. Nasihatname sultanın konumuna uygun, yumuşak bir dille ve nazik bir üslupla kaleme alınmış olup eserde ayet ve sahih hadislerle yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan, Âlim, nasihatname, Risale, el-Melikü'l-Eşref, Ziyaeddin el-Makdisî.

Abstract

In Medieval Islamic World, scholars provided to linkage between rulers and people. They help Sultans and the other managers threat the people with justice and organize the social life according to the Quran and Sunnah Sharif. Scholars who offer solutions to reveal the defect seen in rulers over time, began to write works, and these works began to be called Political Treatises. Some of these works were very voluminous and offered to the Sultan. Some of the shorter works contained that disorted the peace of society or had to be solved very urgently in the society. However the Seljuks formed a wide area of domination of the Islamic world from the 11th century onwards, writing this kind of work was rised. El-Makdisi who was 13th century Islamic scholar, lived period of Eyyubi. Political treatises was getting popular until his time. Dimashk Eyyubi's ruler was el-Melikü'l-Eshref Musa. Because of his unsuccessful policies, there have been disruptions in society and weakness in state administration. For these reasons el-Makdisi wrote a political trestise and aimed to reduce the negative effects on the public. This work penned in a gentle style and gentle language appropriate to the sultan's position. It also had part of Quran and the prophet Muhammad's saying.

Key Words: Sultan, Scholar, Political Treatise, El-Melikü'l-Eshref, Ziyaeddin el-Makdisi.

Giriş

XIII. yüzyılda Moğol istilası ve sonrasında hâkim olan siyasetname yazma geleneği pek çok âlim tarafından ortaya konulmuştur. Kaynaklar titizlikle incelendiğinde bu konuda yazılan büyük hacimli kitapların yanı sıra küçük risalelere de yer verilmiştir. Bu dönemde yaşanan pek çok siyasi ve kültürel gelişmenin arka planını anlamak ve tam manasıyla kavramak için bu tür risaleleri analiz etmek gerekmektedir. Özellikle ulemanın siyaset üzerindeki etkisi yadsınamaz olup maalesef pek çok olay tarih kitaplarında ve makalelerde bir cümle ile geçiştirilmektedir. Oysaki pek çok olayın sebep ve müsebbibi ulemaadır. El-Melikü'l-Eşref dönemi ile ilgili araştırma yaparken dönemin kaynaklarında Tövbe Camii ile ilgili ilginç bir olay karşımıza çıkmıştı. Zencârî Kervansarayı'nın yıkılıp yerine Tövbe Camii'nin yapılmasının nedenleri çok basit bir şekilde ve bir iki cümle ile geçiştirilmişti. Bu olayı bize nakleden İbn Hallikân'ın Eyyubi Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde olması ve Eyyubi kadısı olması gibi hususlar dolayısıyla bu konudaki gerçek ilişkilerin gizli kalmasına neden olmuş olup sultanın hatalarına pek fazla değinilmemişti. Bu konuyla ilgili dönemin kaynaklarını incelerken Hanbeli Âlim Ziyaeddin el-Makdisî'nin nasihat risalesi ile

karşılaştık. Bu risale M. N. Albanî tarafından “Nasîhatü'l-Meliki'l-Eşref” ismiyle Londra’da yayınlanan *Mecelletü'l-hikme* dergisinde 1994 yılında yayınlanmıştı. Albanî daha çok risalede geçen ayet ve hadisler üzerine bir çalışma yapmış olup risalenin yazılma nedeniyle ilgili bir bilgi vermemişti. Bu çalışmada ise İbn Hallikân’ın *Vefeyatü'l-a'yân* isimli eserinde geçen bu olayın Ziyaeddin el-Makdîsî’nin nasihat risalesini yazma nedenleri tespit edilmiş, Zencâri Kervansarayı’nın Tövbe Camii’ne dönmesinin nedenleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada risalenin Türkçeye çevirisi yapılarak ekler kısmına konulmuştur. Risalenin tespiti yapıldıktan sonra metne sadık kalarak, müellifin yapmış olduğu numaralandırma yöntemi çeviride devam ettirilmiştir. Risalede bulunan ayetlerin meali Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin’in hazırlamış olduğu mealden istifade edilmiştir. Risalede yer alan hadislerin mealleri ise çeşitli çeviri hadis kitapları olmak üzere pek çok çalışmadan faydalanılmıştır.

1. Nasihatın Sözlük Anlamı ve Siyasetnamelerle İlişkisi

Nasihat kelimesi, sözlükte bir şeyin saf ve halis olması, kötülük ve bozukluktan uzak bulunması ve bir başkasının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen gayret, verilen öğüt ve faydalı işler hususunda aydınlatmak gibi anlamlara gelmektedir.¹

Siyasetnamelerin yazılış gayeleri arasında halka adaletle muamele etmek, ortaya çıkan huzursuzlukların keşfedilip çözümün kolaylaştırılması, sultanın izzet ve ikramına nail olmak, Kur’ân ve sünnetteki hükümlerin tavsiye edilmesi ve ortaya çıkacak güzel sonuçlar için ona destek sağlamak bulunmaktadır. Bazı siyasetnamelerde Kur’ân-ı Kerîm ve hadis-i şerif daha fazla yer almaktadır. Burada kullanılan ayet ve hadislerin içerdikleri manalar ve hadislerin sıhhat dereceleri de siyasi olayların düzenlenmesinde önemli yer tutmaktadır.²

Siyasetnamelerin ortaya çıkış sebepleri incelendiğinde Kur’ân-Kerîm’in bazı ayetleri ve ilgili hadisler ışığında nasihat edici bir rol oynamıştır. Zaman içerisinde yöneticilerde görülen kusurlar ve siyasi çözüm önerileri ön plandadır. Siyasetnameler çözüm üreten birer ders kitabı niteliğinde olduklarından çıkış sebepleri ve özellikleri açısından önemli görülmektedir. Başta halifeler olmak üzere hükümdar ve idareciler de iyiliğin emredilmesinin ve kötülükten sakındırmanın muhatabıdır. Ayrıca ulemanın “din nasihattır” sözünün muhatabı olarak hem kendilerini hem de

¹ Ragıb el-İsfahani, Müfredatu elfazi'l-Kur’ân, Çev. Abdülbaki Güneş & Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları: 2012/1433), 1060; Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi İbn Aşur, *Tefsirü't-Tahrîr ve't-tenvîr*. (Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye,1984), VIII/2, 193-194.

² Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyasetname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 27/306,308; Veli Atmaca, “Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler” *Fırat Üniversitesi, İlahiyat fakültesi Dergisi*, (2003) 8/45.

idarecileri görmektedir.³ Özellikle ulemanın sosyal ve beşeri olaylar karşısında kendilerini uyarıcı konumda görmeleri dolayısıyla bu eserleri kaleme almışlardır. Siyasetname yazarlar halkın sorunlarını görüp aynı zamanda halktan birisi olarak özellikle idare edenlerin problemlerini halkın iyiliği için çözmeleri noktasında çözüm üretmektedirler. Hükümdarlara yapmış oldukları öğütlerde ayet ve hadislerde yer alan unsurları kullanmaya özel bir önem göstermişlerdir.⁴ Siyasetname yazarları öğüt verirken hadis kullanımında fazilet ve ahlaka dair hadislerde hadisin sıhhatinden çok anlam ve mahiyetine önem vermişlerdir.

Siyasetnamelerde adalet, halkın üzerinden zulmü kaldırmak, güçlünün zayıfı ezmesine meydan vermemek, reyanın can ve malını güven altında tutmak şeklinde anlaşılmalıdır. Siyasetnamelere göre iyi bir siyaset ve devlet yönetimi, hükümdarın şahsi ve ahlaki meziyetlerine dayanmaktadır. Genellikle siyasetnameler ahlaki içerikli olup nasihatname özelliği taşımaktadır.⁵

İslam âlimlerinin pek çoğu halka ve ümeraya nasihat edilmesini gerekli görmüşlerdir.⁶ Nasihat tepkiyle de karşılanabileceğinden kabule yatkın kişilere edilmesinde fayda vardır. Nasihatın gizli yapılması kişinin izzeti ve şerefi için de önemlidir. Usulüne uygun yapılmayan nasihat sonucunda onur ve haysiyetin zedelenmesi ve telafisi mümkün olmayan sonuçların ortaya çıkması ihtimal dâhilindedir. Nasihat eden kişi karşısındaki kişinin iyiliği için mücadele etmeli ve sonuca odaklanmamalıdır. Her nasihatın sonucu olumlu olmayabilir. Bu da nasihat edenin sorumluluk alanında değildir. Bir konuda birden fazla nasihat etmek de uygun değildir. Fazla nasihat eziyet yerine geçer. Fakat mevzu dinin esasları ile ilgiliyse nasihatın tekrar edilmesinde beis yoktur. Nasihat tatlı dille yapılmalı, öğüt verirken yumuşak ve nazik olunmalı ve edep kuralları çerçevesinde hareket edilmelidir. İslam âlimleri muhatapta eziyet ve nefret uyandıracak şekilde nasihat edilmesinin peygamberlerin usulüne aykırı olduğunu ifade etmişlerdir.⁷

Toplumun bozulmasını önlemek, dürüst bireyler yetiştirmek, maksadıyla öğüt verici eserlere sık sık rastlanmaktadır. Âlimleri ve edebiyatçıları nasihat yazmaya yönlendiren husus ise İslam dininin nasihat dini olduğunu ifade eden ayet ve hadisler olmuştur. Bozulan toplumların düzeltilmesi

³ Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Câmiu's-sahîh, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, 1394/1974), 2/37; Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru İhyâü't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981), 1/218.

⁴ Veli, Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyasetnâmeler (I) (Siyâset ve Siyâsetnameler Hakkında Genel Bilgiler)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi*, [Prof. Şaban Kuzgun armağan], (2000), 55.

⁵ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Eskişehir 2004), 5/2.

⁶ Mehmet Görmez, "Din Nasihattir", *Diyanet*, (İstanbul 2006), 182/ 27.

⁷ Mustafa Çağrıncı, "Nasihat" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2006), 32/409

hususunda kaleme alınan eserlerin bozulma gösteren alana yönelik çözüm önerileri nasihatnamelerin temel konuları arasında yer almaktadır. Şartların ve anlayışların değişmesiyle siyasetnamelerde farklılıklar görülmektedir. Her devirde geçerli olan hak, adalet, cömertlik, vb. ahlaki değerler ise siyasetnamelerin değişmez unsurları arasında yer almaktadır.⁸

Sözlükte göndermek anlamındaki irsal kelimesinden türetilen risale sözlü veya yazılı mesaj iletme manalarına gelmekte olup aynı zamanda elçinin iletmiş olduğu mesaja ve küçük kitaplara da risale adı verilmiştir.⁹ Risale ile bilgi aktarımı müellife kolaylıklar sağladığından pek çok âlim eserlerini risale üslubunda kaleme almıştır. Sultana yazılan nasihat mektubu da bu bağlamda değerlendirilebilir. Bunlardan *Nasîha* isimli eser risale formatında yazılmış olup Makdisî'nin şahsî görüş ve düşüncelerini ve sultana nasihatlerini daha rahat ifade etmek maksadıyla kaleme alınmıştır.¹⁰

Devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlarda tavsiyelerde bulunmak maksadıyla yazılmış olan kitaplara siyasetname denilmektedir. Bu eserler devlet başkanları için yazıldıysa “nasihatü'l-mülûk” adı verilmektedir. Siyasetnamelerde devlet yönetiminin temel ilkeleri, devlet başkanında bulunması gereken özellikler, yönetirken dikkat etmesi ve sakınması gerekenler, sultanın Allah'a ve halka karşı sorumlulukları ve devletin ayakta kalmasının temel şartları gibi hususlara yer verilmiştir. Konuların işleyişinde teorik konuların yansıra hayata dair konulara da özellikle yer verilmektedir. Ayetler, hadisler, kıymetli sözler ve geçmiş hükümdarların hikâyelerinden anlatımlar yapılarak siyasetnamenin içeriği genişletilir. Siyasetnamelerin içeriği muhatabına göre değişir. Eğer ortada devlet yönetimi ile ilgili bir problem varsa ona uygun ayet ve hadisler verilerek konuya başlanır, gerekli uyarılar yapılır. Eğer devlet yönetiminden ziyade sultanın kendisiyle ilgili bir durum söz konusuysa örnek olarak fîsk ve fücra bulaşmışsa siyasetnamelerin içeriği tamamen nasihatler üzerine olur, ayet ve hadislere bolca yer verilerek hükümdara gerekli uyarılar yapılır. Böyle siyasetnameler hükümdar nezdinde de çok etkili olur ve hükümdar âlimin uyarısını dikkate alarak yönetimde kendisine yöneltilecek eleştirileri veya saltanatının kaybedilmesi tehlikesini böylelikle bertaraf etmiş olur. Bu tür uyarı özelliği taşıyan siyasetnameler bhusus yazılmış siyasetnamelerden farklı özellikler taşır.¹¹

⁸ İskender Pala “Nasihatname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2006), 32/ 409-410.

⁹ Rahmi Er, Risale, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, 2008) 35/112-113.

¹⁰ Mehmet Efendioğlu, “Ziyâeddin el-Makdisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2013), 44/ 491-495.

¹¹ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyasetname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul 2009), 37/ 304-306.

Ziyaeddin el-Makdisî'nin yaşadığı döneme kadar yazılmış olan siyasetnameler arasında Endülüslü hadis ve fıkıh alimi İbn Ebu Rendeka et-Tartûşî'nin *Siracü'l-mülk*'ü, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Misbahü'l-mudi*'si, Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'si Gazalî'nin *Nasihatü'l-mülük*'ü, Zencanî'nin *el-Letaifü'l-Alaiyye*'si ve Necmeddin-i Daye'nin *Mirsalü'l-İbad*'ı Celaleddin eş-Şeyzerî'nin *el-Menhecü'l-Meslûk*'ü, Sadi Şirazî'nin *Bostan ve Gülistan*'ı bu döneme kadar yazılmış bazı siyasetnameler arasında yer almaktadır.¹²

Hem Selçuklular hem de Eyyubiler döneminde bu tür eserler kaleme alınmaya başlanmış ve geniş bir siyasetname literatürü oluşmuştur. Selçukluların İslâm dünyasında geniş bir hâkimiyet sahası oluşturmuş oldukları XI. yüzyıldan itibaren siyasetname telifi de artmıştır. Ziyaeddin el-Makdisî'nin yaşadığı dönem olan Eyyubiler zamanında da siyasetname türü eserler yaygındır. Eyyubiler'in İslam dünyasında Haçlılara karşı ortaya koymuş oldukları başarılar ve Suriye ve Mısır'daki yönetimleri onları ulema nezdinde övgüye mazhar kılmış, pek çok âlim başta Selahaddin Eyyubi olmak üzere, el-Melikü'l-Âdil ile el-Melikü'l-Kamil'e methiyeler yazmışlardır.¹³ Fakat bu dönemde adından hem övgü hem de yergiyle söz edilen Eyyubi sultanları da mevcuttur.

1. Risalenin Yazıldığı Dönemdeki Siyasi Faaliyetler

El-Melikü'l-Âdil'in oğullarından önceleri Ahlat ve el-Cezire sultanı olan sonrasında Dimaşk hakimi olarak hüküm süren el-Melikü'l-Eşref diğer Eyyubi sultanlarından farklı bir profil çizmektedir. El-Adil'in çok fazla ehemmiyet vermediği ve el-Cezire'de görev verdiği oğlu el-Eşref, uzun bir mücadelenin ardından özellikle Anadolu Selçuklu devleti ile münasebetleri ve bölgedeki başarılı diplomatik ilişkileri sayesinde ağabeyi el-Melikü'l-Kamil ile baş edecek seviyeye ulaşmış ve kardeşi el-Melikü'l-Muazzam'ın vefatıyla Şam Eyyubi meliki olmuştur. El-Melikü'l-Eşref kardeşinin aksine içki ve kumar ile eğlence ve sefahate düşkün olması Şam ulemasınca eleştiriyeye tabi tutulmuştur. Ayrıca onun Şam'daki hâkimiyetinden ağabeyi el-Kâmil de hoşnut olmayıp orayı ele geçirme arzusundaydı. Bu sebepten dolayı el-Eşref'in de Şam'ı kaybetme korkusu bulunmaktaydı. Emir Zencârî'nin kervansarayındaki faaliyetler ise halk nezdinde de tepki çekmekteydi. El-Eşref'in de Zencari hanında gerçekleştirilen eğlence hayatına dahil olması söylentisi yayılınca ulemadan ona yönelik tavsiye ve nasihat yoğunluklu bir mektup kaleme

¹² İbrahim Barca, "Klasik İslâm Siyaseti Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2015), 1/2, 33-65.

¹³ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2004), 5/2, 368-371; Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", 367; M. Fatih Yalçın, Suat Kaymak, "Ebü'l-Hasan 'Ali el-Herevî ve et-Tezkiretü'l-Hereviyye fi'l-Hilyeli'l-Harbiyye İsimli Eseri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2016), 5/39.

alınarak hem hükümdarın faaliyetleri hem de handaki ortaya çıkan fiske ve fücra varan davranışların önü alınmak istenmiştir.¹⁴

2. Ziyaeddin El-Makdîsî ve Risalenin Yazılma Amacı

Hanbeli hadis âlimi Ziyaeddin el-Makdîsî (ö. 1245) Dımaşk Ziyaiyye Darülhadis’inde talebe yetiştirmekte ve eser telif etmekteydi. O hem el-Melikü’l-Muazzam dönemini yaşamış hem de el-Eşref döneminde eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam etmekteydi. Eyyubi Devletinin kendisine önermiş olduğu kadılık vazifesini kabul etmemiş ve bütün zamanını ilme ve ibadete ayırmıştı. Ayrıca tüm malvarlığını darülhadise vakfetmiş ve kitaplarını da buraya bağışlamıştır. Onun bu bağışlarından sonra Ziyâiyye Darülhadis’i zengin bir kütüphaneye ve kaliteli bir eğitime kavuştuğundan dönemin uleması tarafından uğrak yer haline almıştır.¹⁵ İlmî faaliyetlerini sürdüren ulema siyasi gelişmeleri de yakından takip etmiş ve iktidar değişikliği pek çok kimseyi etkilemiştir. Özellikle el-Melikü’l-Eşref’in faaliyetleri ve Zencari Kervansarayının bölgenin eğlence merkezi haline dönüşmesi gibi gelişmeler Kasiyun dağının eteklerinde kurulmuş olan bu ilim merkezindekileri oldukça etkilemiş olmalıdır. Zenâri Kervansarayı ile Ziyaiyye Darülhadis’i arasında yaklaşık 4 km. bir mesafe olmasına rağmen âlimler ve talebeler rahatsız olmuş buranın idarecisi olan Ziyaeddin el-Makdîsî bir nasihatname yazmak gereğini duymuştur. Nasihatnameyi kaleme aldıktan sonra Ziyaeddin el-Makdîsî yakın arkadaşı olan ve Ziyaiyye Darülhadis’indeki ilmi muhit içerisinde yer alan hadis âlimi Ali b. Muhammed el-Yûnînî (ö. 1308)’nin Eyyubi devleti ümerasıyla yakın ilişkileri olduğundan dolayı onun aracılığıyla sultana göndermiştir. El-Yunînî nasihatnameyi sultana sunmuş ve el-Melikü’l-Eşref bu nasihatnameden oldukça etkilenmiştir. Nasihatnamede altı ayet ve 23 hadis bulunmakta olup Ali Hasan Ali Abdülhamid el-Halebî tarafından İngiltere’de yayınlanan “Mecelletü’l-Hikme” isimli akademik dergide neşredilmiştir.¹⁶

2.1. Risalenin İçeriği

Ziyaeddin el-Makdîsî, el-Eşref’i komşusu olarak nitelendirmiş ve sultanın Şam ehliyle komşu olmasının kendisine Allah tarafından bahşedilen bir nimet olduğunun bilincinde olduğu vurgusunu yapmıştır. Komşunun komşuya hata ve kusurlarını gidermesi gerektiğini, iyiliği teşvik edip kötülükten sakındırmasını ve kendisinin de bunu yerine getirdiğini belirtmiştir. Ayrıca yönetimde

¹⁴ Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, (Beirut: Darüsadır 2009), 5/330; Önder Kaya, *Eyyübî Devleti Meliklerinden el-Eşref Muzaffereddin Musa Döneminin Siyasi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul 2000), 209-210.

¹⁵ Efendioğlu, *Ziyâeddin el-Makdîsî*, 491-495.

¹⁶ M. N. Albanî, “Nasihatü’l-Meliki’l-Eşref” *Mecelletü’l-hikme*, 3 (London, 1415/1994), 215-247.

ortaya çıkabilecek kusurların giderilmesini, halkın üzerine fazla vergi koyulmamasını, hapisanelere haksız yere insan doldurulmamasını tavsiye etmiştir. Makdîsî, Şam'ın faziletlerine dair hadisleri sıraladıktan sonra tövbe ile ilgili ayet ve hadislere yer vererek yöneticilerin sık sık tövbe etmeleri gerektiğine vurgu yapmıştır. Hükümdarın özellikle zulmetmekten kaçınması gerektiğini, adaletli hüküm vermesinin önemini ortaya koymuş, zulüm ve kibre bulaşmamasını tavsiye etmiştir. Makdîsî, mektubunda hükümdarın saltanatına haram bulaştırmamasını, bunun sonuçlarının kendisine olumsuz olacağını vurgulamış, konuyla ilgili ayet ve sahih hadislere yer vermiştir.¹⁷

Makdîsî'nin siyasetnameyi sultanın içki ve kumar alışkanlığı dolayısıyla kaleme aldığı bilinmektedir. Nitekim içkinin kötülüğünün anlatıldığı ayet ve hadisler siyasetnamenin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Makdîsî sultana tövbe etmeyi telkin etmiş, çok sevdiği içkiyi terk ederse mükâfatının Allah tarafından hem bu dünyada hem de öte dünyada karşılığının katbekat olacağını söylemiştir. Ayrıca bu zamana değin işlemiş olduğu sair günahlardan tövbe ederek dünya ve ahiret saadetini sağlamasını beyan etmiştir.¹⁸

Siyasetnamede Makdîsî'nin sultanı uyarmak gerektiği hususunda kendisini sorumlu hissettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca sultanı din ve dünya ile ilgili konularda uyararak faydalı işlere yöneltmeyi amaçlamıştır. Makdîsî'nin aynı şehirde yaşadığı için komşusu olarak kabul ettiği el-Eşref'in iyiliğini istemekte ve devlet yönetiminde başarıya ulaşmasını arzulamakta olduğu görülmektedir. Makdîsî'nin hükümdardan maddi bir beklentisi olmamakla beraber düzenin sağlanması gerektiğini, bir önceki sultan el-Muazzam'dan sonra ortaya çıkan kargaşa ortamından en çok kendilerinin zarar gördüğünü ve bundan bir an önce kurtulmaları gerektiği söz konusu mektupta görülmektedir. Makdîsî'nin hükümdara göndermiş olduğu mektupta hapisanelerdeki insanlardan, pazar yerlerinde artan vergiden, yıkılan köprülerden ve uygulanmayan had ve cezalardan bahsetmesi, Eşref dönemindeki Dımaşk'taki karışıklığa delalet etmektedir. Özellikle hadlerin uygulanmasını isteyen el-Makdîsî bu konuda hükümdarı uyarır ve had uygulanmasının yeryüzünde kırk gün yağmur yağmasından daha hayırlı olacağını söyleyerek bu konuda dikkatli olmasını ve toplumun huzura kavuşması için bunun gerekliliğine vurgu yapan ayet ve hadisleri sıralar.¹⁹

Makdîsî, hükümdara nasihat ederken usul ve erkân üzere nasihat ettiği görülmektedir. Nasihat ettiği kişinin nasihate yatkınlığı da önemlidir. Nitekim Makdîsî sultanın nasihatleri kabul edeceğini göz

¹⁷ Albanî, *Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref*, 236.

¹⁸ Albanî, *Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref*, 239

¹⁹ Albanî, *Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref*, 243.

önünde bulundurarak bu nasihatı yaptığı düşünülebilir. Ayrıca nasihatlerin etkili olmasını sağlamak için de kendi çevresinden olan ve sarayla yakın ilişkileri bulunan âlim aracılığıyla göndermiş olduğu bu mektuptan olumlu dönüşler almıştır. Nasihat adabına uygun yazılmış nasihatname ile hükümdar ve Dımaşk ahalisi arasında sevgi, saygı ve muhabbetin artması amaçlanmıştır. Makdîsî hükümdarın iyiliği için çaba göstermiş, hükümdarı uyarmaya ve eksiklerini gidermeye çalışmıştır.²⁰

El-Makdîsî'nin öğüt verirken oldukça yumuşak bir üslup takındığı görülmektedir. Aksi bir davranışın, sert, hüküm verici bir üslupla ortaya konulmuş bir nasihatın üzüntü ve nefret uyandıracığı gibi ters tepme ihtimali de bulunmaktadır. Zira Makdîsî'nin nasihatı hükümdar nezdinde olumlu görülmüş ve yapılan hatalardan kaçınılmış, günah işlenen, içki içilen ve kumar oynatılan yer olan Zencari hanı kapatılıp yıkılmış, onun yerine el-Eşref Tövbe Camiini inşa etmiştir.²¹ Bu nasihatname o kadar etkili olmuş ki onun döneminde fıkıh ve hadis gibi ilimlerle uğraşanlar desteklenmiş ve özellikle hadis öğretiminin yaygınlaşması için Eşrefiye Darülhadiisi tesis edilmiştir.²²

Sonuç

Ulemanın ilk dönemlerden itibaren siyasi ve sosyal olaylar karşısında kendilerini uyarıcı olarak görmeleri ve aynı zamanda yönetilen kesimden olmaları dolayısıyla bu durum onları siyasetname türü eserler kaleme alırken objektif olmaya ittiği görülmektedir. Başta sultan olmak üzere vezir, divan üyesi ve kadı gibi diğer kamu vazifelerini icra eden devlet adamları da ulemanın nasihatlerinden pay almışlar ve bu nasihatleri kabul etmek durumunda olmuşlardır. Ulemanın toplum nezdindeki etkinliği ve reaya ile ümera arasındaki bir konumda bulunması onları ayırıcı bir unsur olmuştur. Siyasetname yazarlar ümera ve reayayı gözlemlemişler, olayları tahlil ederek bir sonuca gitmeye gayret etmişlerdir. Toplumda bozulmaya doğru bir gidişat durumunda bu tefessühü önlemek ve ayrıca reyanın da iktidara karşı itaatini sağlama almak için gayret etmişlerdir. Ümeradan beklentileri ise halka karşı adaletle muamele etmeleri, toplumda çıkan huzursuzlukların giderilmesi, zulmün kalkması, güçlünün zayıfı ezmemesi ve can ve mal güvenliğinin sağlanması gibi hususlar olmuştur. Ziyaeddin el-Makdisî'nin yaşadığı döneme gelinceye kadar pek çok siyasetname kaleme alınmış olup bunların bir kısmı hacimli, bir kısmı da küçük risale hüviyetinde olmuştur. Risale olarak kaleme alınan siyasetnamelerde daha sade ve anlaşılır bir üslup kullanılmış olup, müfit ve muhtasar olmasına dikkat edilmiştir. El-Makdîsî dini ilimler sahasında dönemin en

²⁰ Albanî, *Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref*, 236, 246.

²¹ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayan*, 5/ 330.

²² Kaya, Eyyübî Devleti Meliklerinden el-Eşref Muzaffereddin Musa Döneminin Siyasi Tarihi, 209.

meşhur uleması arasında yer aldığından hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde ilim ve halk çevresinde itibar görmüştür. Onun kaleme almış olduğu bu siyasetnamede Dımaşk Eyyubi meliki el-Eşref dönemi icraatları ve ortaya çıkan sorunlar masaya yatırılmış, nasihatler ve çözüm önerileri dile getirilmiştir. Risalede neredeyse her konu ile ilgili ilgili ayet ve sahih hadislerle yer verilmiştir. Makdîsî diğer siyasetnamelere nazaran bu eserde güncel meselelere değinerek bunların bir an önce halledilmelerine yönelik çözüm önerileri getirerek adeta açık yaraya pansuman yapmıştır. Daha önce yazılan pek çok siyasetnameye göre bu risalenin hükümdara ulaşmasıyla hızlı sonuç alındığı görülmüştür. Risalenin muhatabı olan Melikü'l-Eşref kendinden önce gelen Eyyubi hükümdarlarından farklı bir görüntü çizmekte ve yetişmesinde etkisi olan emirin etkisinde kalarak içki ve kumara müptela bir yaşam sürmekteydi. Tabi bu durum onun Dımaşk'ta hâkimiyet elde etmesiyle hem halk hem de ulema nezdinde eleştiri konusu olmuştur. Bir önceki dönemde Dımaşk hâkimi olan el-Muazzam'ın dindar bir yaşam sürmesi ve kendisinin de ulema ile irtibatının iyi olması nedeniyle halefi el-Eşref iktidara geldiğinde her iki dönem mukayese edilerek el-Eşref'in kendisine çeki düzen vermesi istenmiştir. Ayrıca el-Eşref'in Atabeyi Emir Zencarî ile birlikte sefahat içerisinde olmaları, devlet meselelerinde bazı problemler çıkmasına da neden olmuştur. Dımaşk'ın dış mahallesinde bulunan ve emir Zencarî'ye ait olan kervansaraydaki faaliyetlere Dımaşk halkı tepki göstermiş ve buranın yıkılması istenmiştir. El-Makdîsî tüm bu gelişmelerin de farkında olarak, özellikle yakın çevresinin de teşvikiyle hükümdarı uyarmak ve onun doğru yola girmesini sağlamak maksadıyla risaleyi kaleme almıştır. Risalenin içerik itibarıyla samimi ve çok içten bir dille yazılmış olduğu görülmektedir. Şam'ın faziletleri ve tövbe ile ilgili ayet ve hadislerle giriş yaptığı risalesinde el-Eşref'in devlet yönetiminde başarıya ulaşmasının yollarını yazmıştır. El-Makdîsî'nin nasihatleri hükümdar nezdinde olumlu görülmüş ve yapılan hatalardan kaçınılmış, günah işleyen, içki içilen ve kumar oynatılan yer olan Zencari Kervansarayı kapatılıp yıkılmış, onun yerine Melik el-Eşref bizzat kendi malından vakfederek Tövbe Camiini inşa etmiştir. Bu nasihatname o kadar etkili olmuş ki onun döneminde dini ilimler uğraşanlar desteklenmiş, hadis öğretiminin yaygınlaşması için Eşrefiye Darülhadisi tesis edilmiştir. Beşeri ilimlerle uğraşanlar, felsefe ve kalam ilmiyle iştigal edenler onun döneminde gözden düşmüştür.

EK

1. Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref Tercümesi²³

“ Hamdele ve salveden sonra...

²³Albanî, *Nasihatü'l-Meliki'l-Eşref*, 215-247.

Allah Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmaktadır

“Ama (alanlar için) öğüt vermeye devam et, zira öğüt inananlara fayda verir”.²⁴

Nebi şöyle buyurmaktadır:

1. “Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz.”²⁵
2. “Cebrâil bana komşuya iyilik etmeyi tavsiye edip durdu. Neredeyse komşuyu komşuya mirasçı kılacak sandım.”²⁶
3. “Nebi:
‘Din nasihattir’ buyurdu.
Biz, Nebi’ye:
–Kimin için nasihattir? dedik.
Nebi:
–‘Allah için, Kitabı için, Resulü için, Müslümanların imamaları ve onların geneli için’ buyurdu.”²⁷
Bir insan başka bir insanla komşu olduğunda ona nasihat etmesi gerekmektedir. Komşunuzun hayırlı işleri bilmesi hem dinini hem de dünyasının düzelmesi için gereklidir.
Bu bakımdan el-Melikü'l-Eşref'in Şam ehli ile komşu olması dolayısıyla Allah onu bu hususta Şam ehline yaklaştırmak gibi bir nimet vererek şereflendirmiştir. Aynı zamanda ordusunu da onun emirlerini uygulama noktasında kendisini memur kılmıştır. Aynı zamanda elinde bulunan güç dolayısıyla onu kötüye kullanmaktan sakındırmıştır. Ariflerin yolundan ve onların muvaffakiyetinden istifade etmeyi sağlasın. Allah'ın veli kullarına yakın kılın. Salih kullarıyla karşılaştırsın. İşte bunun gibi inşallah bu yolu seçtiğinden dolayı Allah yardım etsin.
Nebi buyurdu ki:
4. “Şam'a gitmelisiniz! Şüphesiz Allah benim için Şam ve ehline kefil olmuştur”.
5. “Sana Şam'ı tavsiye ederim. Zira orası Allah'ın seçmiş olduğu topraklarıdır. Ora için seçkin kullarını seçer”

Kul için rabbinin nimetlerine şükretmesi gerekmektedir. Nitekim Allah kitabında şöyle buyurmaktadır:

“Hani Rabbiniz, ‘Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir!’ diye bildirmişti.”²⁸

²⁴ Kur'ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), ez-Zariyat, 51/55.

²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu'u's-Sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, (b.y.: Dâru tavrî'n-necât, 1422/2001, “İmân”, (No.7); Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (b.y.: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrût, 1974), “İmân”, (No.71-72). Ayrıca bk. Ebû İshak Muhammed b. İsmâ b. Serve et Tirmizî, *el-Câmiu'u's-Sahîh*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (b.y.: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1988), “Kıyamet”, (No.59).; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk., Şuayb el-Arnaûd, (b.y.: Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 2001), “İmân”, 19 (No.33).

²⁶ Buhârî, “Edeb”, (No. 28); Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (b.y.: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrût, 1974), “Birr”, (No.140-141); Tirmizî, “Birr”, (No.28); İbni Mâce, “Edeb”(No. 4).

²⁷ Müslim, “İman”, 95 (No.55); Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen*, thk., Şuayb el-Arnaûd-Muhammed Kâmil Karabelli, (b.y.: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009), (No.4944); Tirmizî, (No.1990).

²⁸ İbrahim, 14/7.

Şayet kul kendisine verilen nimetlere şükretmezse o nimetleri kaybedeceğinden korksun ki bu hususta Nebi şöyle buyurdu:

“Eğer siz iman eder ve şükrederseniz Allah size niçin azap etsin? Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir”.²⁹

“Eğer siz iman eder ve şükrederseniz Allah size niçin azap etsin? Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir”.³⁰

Kişi şayet Allah'ın kendisine verdiği nimetler için şükürde bulunmazsa onların ortadan kalkmasından korksun. Bu konuyla ilgili nebi şöyle buyurmuştur:

6. “Bir kul günah işlemeye devam ettiği halde, Allah hala ona sevdiği dünyalık şeyleri veriyor ise, bu ancak Allah tarafından o kul için bir istidraktır.”³¹

Daha sonra Resûlullah şu ayet-i kerime ile uyarmaktadır:

“Onlar, kendilerine yapılan uyarıları unutup her şeyin kapılarını onlara açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık! Böylece onlar birden bire bütün ümitlerini yitirdiler”.³²

Yöneticiler kendilerini zulmetmekten korumaları gerekmektedir, nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan, bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu getirir ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz”.³³

Nebi bu hususta şöyle buyurmaktadır:

7. “Zulümden kaçınınız. Çünkü zulüm kıyamet gününde karanlıklar gibi karşınıza çıkar”.³⁴
Peygamberin bu konuda Rabbinden şunları dinlemiştir.
8. “Kullarım! Ben zulmetmeyi kendime haram kıldım. Onu sizin aranızda da haram kıldım. Artık birbirinize zulmetmeyiniz”.³⁵
Nebi Yemen'e elçi ve zekât memuru olarak gönderdiği Muaz b. Cebel'e şu tavsiyede bulunmuştur:
9. “Mazlumun bedduasından sakının! Çünkü mazlumun bedduası ile Allah arasında perde yoktur.”³⁶

²⁹ Nisa, 4/147.

³⁰ Nisa, 4/147.

³¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, thk., Şuayb el-Arnaûd-Adil Mürşid vd., (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2011), 145 (No.5); Ahmed b. Hanbel, “zühd”, (No. 12); Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Câmiü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, (B.y: Beyrut : Dârü'l-Ma'rife, 1406/1986), 7/15.

³² El-Enam 6/44.

³³ El-Enbiya 21/47.

³⁴ Buhari, (No. 2447); Müslim, (No. 2579).

³⁵ Müslim, (No. 2577); Ebû Zekerriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevi, *Kitâbü'l-ezkar el-müntehab min kelami seyidi'l-ebbar*, thk. Abdülkâdir el-Arnaûd, (B.y.: Dımaşk 1391/1971), s. 438; İbn Teymiye'nin bu hadis ile ilgili bir risalesi bulunmaktadır.

³⁶ Hz. Peygamber, hicretin 9. yılı Rebülâhbirinde (Temmuz/Ağustos 630) Muâz'ı Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile birlikte Yemen'e elçi, zekât memuru ve kadı sıfatıyla göndermiştir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Muaz b. Cebel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 2005), 30/ 338; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asar*, zabatahu ve sahhahahu Muhammed Abdüsselam

10. Allah nebilerine indirmiş olduğu kitapların bir kısmında şöyle buyurmuştur:
“ Ey gurur ve kibre müptela olmuş hükümdar! Ben seni dünyaya biraz mal ve ülke edinmen için göndermedim. Bilakis seni mazlumun bana etmiş olduğu duaları senin yerine getirmen için seni sorumlu kıldım. Nitekim isterse kâfir olsun ben mazlumun duasını reddetmem.³⁷”
11. Nebi şöyle buyurdu:
“Ebû Hüreyre (r.a.)’den rivayet edildiğine göre, Nebî şöyle buyurdu: “Kimin üzerinde din kardeşinin ırzı, namusu veya malıyla ilgili bir zulüm varsa altın ve gümüşün bulunmayacağı kıyamet günü gelmeden önce o kimseyle helalleşsin. Yoksa kendisinin sâlih amelleri varsa, yaptığı zulüm miktarınca sevaplarından alınır ve hak sahibine verilir. Şâyet iyilikleri yoksa, kendisine zulüm yaptığı kardeşinin günahlarından alınarak onun üzerine yükletilir.” buyurmaktadır.³⁸”
12. Nebi buyurdu: Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre, Resûlullah: “Müflis kimdir, biliyor musunuz?” diye sordu. Ashâb: “Bizim aramızda müflis, parası ve malı olmayan kimsedir.” dediler. Resûlullah: “Şüphesiz ki ümmetimin müflisi, kıyamet günü namaz, oruç ve zekât sevabıyla gelip, fakat şuna sövüp, buna zina isnâd ve iftirası yapıp, şunun malını yiyip, bunun kanını döküp, şunu dövüp, bu sebeple iyiliklerinin sevabı şuna buna verilen ve üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları biterse, hak sahiplerinin günahları kendisine yükletilip sonra da cehenneme atılan kimsedir” buyurdular.³⁹”
13. “Hepiniz yöneticisiniz ve hepiniz yönettiklerinizden Allaha karşı sorumlusunuz. İnsanların yöneticisi olan başkan onları yönetmekten sorumludur”.
Bu beldede şarap imal eden, köle alıp satın, koyun pazarında satış yapanların cezalandırılması gibi hususlar çirkin görülmektedir. Şayet bu ve benzeri haller artarsa halk zarar görür. Devlet görevlileri bir başkasının malına ve mülküne el koyarsa bu alışkanlık haline gelir ve idareciler bu gibi işleri yapmaya devam eder. İnsanlar bunu adet haline getirirse bu yapılan işlerin günah olduğundan kimsenin haberi olmaz ve beldede bulunan bereket ortadan kalkar. Allah ayeti kerîmede şöyle buyurmaktadır: “De ki: "Kötünün çokluğu sana ilginç gelse de iyi ile kötü bir değildir. O halde ey akıl sahipleri, Allah’a âsi olmaktan sakının ki kurtuluşa eresiniz!"⁴⁰
Nebi buyurdu ki:
“Helâl olan şeyler belli, haram olan şeyler bellidir. Bu ikisi arasında, birçok kimsenin bilmediği şüpheli hususlar vardır.
Kim şüpheli şeylerden sakınırsa, dinini ve ırzını korumuş olur. Kim de şüphelileri işlerse, zamanla harama düşer. Aynen sürüsünü başkasına ait bir arazinin etrafında otlatan çoban gibi ki, onun bu araziye girme tehlikesi vardır.
Dikkat edin! Her sultanın girilmesi yasak bir arazisi vardır. Unutmayın ki, Allah’ın yasak arazisi de haram kıldığı şeylerdir”.⁴¹”

Şahin, (b.y.: Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995/1416), “Dua”, 37 (No: 29361); Ebu Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm Abdürrezzâk Es-San'ani, *el-Musannef*, thk. Eymen Nasreddin Ezheri, (b.y.: Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), “Dua”, 5(No. 216).

³⁷ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibban, *Sahihu İbn Hibban*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esed, (b.y.: Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984/1404), (No.361); Ubeydullah b. Ebi Ali el-Hasan b. Ahmed el-İsbahani Ebu Nuaym el-Haddad, *Câmiü's-sahihayn bi-hazfi'l-meâd ve't-turuk*, tahkik ve dirase, Nureddin Talib, (b.y.: Dimaşk, Beyrut, Darü'n-Nevadir, 2010/1431), 1/166; Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdadi Acurri, *el-Erbaine hadisen*, thk. Ebû Meryem Mecdî Fethi İbrâhim, (Tanta, Darü's-Sahabe li't-Türas, 1990), s. 30; Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûti, *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, (Riyad, Daru Alemlî'l-Kütüb, 2015/1436), 6/341.

³⁸ Buhârî, “Mezâlim” (No.10); Buhari, “Rikak” (No.48); Tirmizî, “Kıyamet” 2 (No.2421).

³⁹ Müslim, (No.2581).

⁴⁰ El-Maide 5/100.

⁴¹ Buhari, (No.52); Müslim (No.1059)

Ey sultan Allah'ın sahna vermiş olduğu helaller o kadar fazladır ki niye haram işleyerek saltanatını haram ile kederlendiriyorsun?

Nebi buyurdu ki:

“Kim, İslâm'da güzel bir yol, bir çığır açarsa, onun eciri ve daha sonra o yolda gidenlerin eciri, yapanlardan eksiltilmemek üzere onundur. Kim de İslâm'da kötü bir yol, bir çığır açarsa, onun ve o yolda gidenlerin vebali, yapanlardan eksiltilmemek üzere onun sırtına yüklenecektir.”⁴²

Ey sultan hapisane ahalsinin durumuna bir bakalım. Bunlardan bazıları çok küçük bir suç dolayısıyla hapsedildi, bunların hal ve ahvalini soran olmadı ve bunlar burada bir müddet kaldı. Bu sene insanların bir kısmı açlıktan insan yediği haberi geldi. Ayrıca bazı köprülerin yıkıldığını veya tahrip olduğu görülmektedir. Bu durum insanlara eziyet vermektedir.

Muhtesibe başvurarak pazarda satılan eşyaların fiyatlarını arttırmamasını, buna mukabil kalitesini arttırmasını söylemelisin.

“Halk Hazreti Peygamber'e müracaatla: “Ey Allah'ın Resulü, fiyatlar yükseldi, bizim için fiyatları siz tesbit edin” dediler. Resûlullah onlara şu cevabı verdi: “Fiyatları koyan Allah'tır. Rızkı veren, artırıp eksilten de O'dur. Ben ise, hiç kimse benden ne kan ne de mal hususunda hak talebinde bulunmaz olduğu halde Allah'a kavuşmamı diliyorum.”⁴³

Ey sultan cezaların infazını yerine getirmelisin. Bu hususta nebi (a.s.) şöyle buyurmuştur:

“Allah'ın koyduğu cezalardan bir cezanın infazının yeryüzüne kırk sabah yağmur yağmasından daha hayırlı olacağını” ifade ederek sabit olan bir suça gereken cezayı vermenin adalet ve rahmet olacağına işaret etmiştir.⁴⁴

Ey sultan şaraptan sakınmalısın! Nebi (a.s.) bu hususta şöyle dedi:

18. “İçkiden sakınınız. Çünkü içki her türlü kötülüğün anasıdır”⁴⁵

Bu hususta nebi şöyle buyurdu: “Şaraba devam eden puta tapan gibidir”⁴⁶

Nebi şöyle buyurdu:

20. “İçkiye, on yönden lânet edilmiştir: İçkinin kendisine, onu imâl edene, imâl etmek isteyeneye, satıcısına, müşterisine, taşıyana, taşıtırana, kazancını yiyene, içene ve içirene...”⁴⁷

Nebi şöyle buyurdu:

21. İçkiye bağlanmış olan cennete giremez, Kim içki içerken ölürse Allah onu Guta nehrinden sulayacaktır. Bu nehirden fahişelerin tenasül organlarından su akmakta olup çıkarmış olduğu koku cehennem ahalsine eziyet vermektedir.⁴⁸

Resulullah içkiyi ilaç olarak kullanmaktan nehyetmiştir. Sonra Resulullah'a yine soruldu. Resulullah, onu yine yasakladı. Denildi ki: “Ey Allah'ın nebisi, içki ilaçtır.” Resulullah şöyle buyurdu: “Hayır, içki ilaç değildir, bilakis hastalıktır.” dedi.⁴⁹

⁴² Müslim, “Zekât” (No. 69); Tirmizî, “İlim” (No.15)

⁴³ Ebu Davud, “Büyu” 51 (No.3451); Tirmizi, “Büyu” 73 (No.1314)

⁴⁴ İbn Hibbân, (No. 4398)

⁴⁵ Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah İbn Balaban, *el-İhsan fî takribi Sahihi İbn Hibban*, thk. Şuayb el-Arnaut, (Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1991/1412), XII/ 170; Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutni, *Sünenü'd-Dârekutni*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hasan Abdülmün'im Şelebi, Heysem Abdülgafur, (Beyrut Müessesetü'r-Risale, 2004/1424), 4/247.

⁴⁶ İbn Mace (No:3357), Buhari *Tarihü'l-Kebir*, 1/129.

⁴⁷ İbn-i Mâce (No.3380); Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, şrh. Ahmed Muhammed Şakir, (Kahire, Dârü'l-Hadis, 1995/1416), 2/25; Ebu Davud, (No. 3674).

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/399; İbn Hibban (No.5346); Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hakim Nisaburi, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Hamdi Demirdaş Muhammed, (Mekke, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2000/1420), 4/144.

⁴⁹ Müslim, (No.1984)

23. Kim Allah için bir şeyi terk ederse Allah onun yerine daha hayırlı bir şey verir.⁵⁰ Kulun tövbesini geciktirmemesi gerekmektedir. Çünkü ölüm belki beklenmedik bir şekilde gelir. Pişmanlığın fayda vermediği zaman kişiyi pişman eder. Bu hususta yüce Allah şöyle buyurmuştur:

“Ey müminler! Hepiniz Allah’a tövbe edin, umulur ki kurtuluşa erersiniz!”⁵¹

24. Nebi Tövbe ile ilgili şöyle buyurdu:

Ben Resûlullah'ın şöyle söylediğini duydum: "Allah, mü'min kulunun tövbesinden, tıpkı şu kimse gibi sevinir: "Bir adam hiç bitki bulunmayan, ıssız, tehlikeli bir çölde, beraberinde yiyeceğini ve içeceğini üzerine yüklemiş olduğu bineği ile birlikte seyahat etmektedir. Bir ara yorgunluktan başını yere koyup uyur. Uyandığı zaman görür ki, hayvanı başını alıp gitmiştir. Her tarafta arar ve fakat bulamaz. Sonunda aç, susuz, yorgun ve bitap düşüp: "Hayvanımın kaybolduğu yere dönüp orada ölünceye kadar uyuyayım" der. Gelip ölüm uykusuna yatmak üzere kolunun üzerine başını koyup uzanır. Derken bir ara uyanır. Bir de ne görsün! Baş ucunda hayvanı durmaktadır, üzerinde de yiyecek ve içecekleri bulunmaktadır. İşte Allah'ın, mümin kulunun tövbesinden duyduğu sevinç, kaybolan bineğine azığıyla birlikte kavuşan bu adamın sevincinden fazladır."

Nebi'den rivayet edildi:

25. “Allah gökleri ve yeri yarattığı gün, bu kapıyı tövbe için açık olarak yaratmıştır. Güneş battığı yerden doğuncaya kadar o kapı kapanmayacaktır”.⁵²

Nebi'den rivayet edildi:

26. “Ey insanlar! Allah’a tövbe edip ondan af dileyiniz. Zira ben ona günde yüz defa tövbe ederim.”⁵³

İbn-i Ömer şöyle dedi: Biz Resûlullah'ın bir yerde yüz defa:

27. “Allahım! Beni bağışla ve tövbemi kabul eyle. Çünkü sen tövbeleri çok kabul eden ve çok merhamet edensin” dediğini sayardık.⁵⁴

KAYNAKÇA

- Abdimenaf, Ebü'l-Hasan, Ebu Turab Ali b. Ebi Talib, *Nehcü'l-belaga: Hazreti Ali'nin hutbeleri, vasiyyetleri*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: Der Yayınları, 1990.
- Acurri, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdadi, *el-Erbaine hadisen*, thk. Ebû Meryem Mecdî Fethi İbrâhim. 1 Cilt. Tanta: Darü's-Sahabe li't-Türas, 1411/1990.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin “Siyasetname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 27/ 306,308.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin “Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2 (Aralık 2004), 1-22.
- Albanî, M. N. “Nasîhatü'l-Meliki'l-Eşref” *Mecelletü'l-hikme*, 3(1415/1994), 215-247.
- Atmaca, Veli, “Hadîsleri Bakımından Siyasetnâmeler (I) (Siyâset ve Siyâsetnameler Hakkında Genel Bilgiler)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi*, [Prof. Şaban Kuzgun armağan], (2000), 55.

⁵⁰ Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*, thk. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî, (Medine Mektebetü'd-Dâr, 1984), 1/356; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/363; İmam Nesai, *es-Sünenü'l kübra*, thk. Hasan Abdulmun'im Şelebi, (İstanbul : Ocak Yayıncılık, 2011) 11/199.

⁵¹ En-Nur, 24/31.

⁵² Tirmizî, “Daavât” (No. 98); Tirmizî, “Tahâret” (No.71); Nesâî, “Tahâret” 97(No.113); İbni Mâce, “Fiten” (No.32)

⁵³ Müslim, “Zikir” (No.42);Ebû Dâvûd, “Vitir” (No.26); İbni Mâce, “Edeb” (No.57).

⁵⁴ Ebû Dâvûd, “Vitir” (No.26); Tirmizî, “Daavât” (No.39);İbni Mâce, “Edeb” (No.57).

- Atmaca, Veli, “Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler” *Fırat Üniversitesi, İlahiyat fakültesi Dergisi*, 8 (2003), 45.
- Barca, İbrahim, “Klasik İslâm Siyaseti Kurumu ve Literatürüne Genel Bir Bakış”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1 (2015), 33-65 .
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi 'u's-şâhîh* thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cerrâh, Vekî', *Kitâbü'z-Zühed*, thk. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferîvâî, b.y.: Medine Mektebetü'd-Dâr, 1405/1984.
- Çağrıçı, Mustafa, “Nasihat” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/409, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çolak, Orhan M. “İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* [Türk Siyaset Tarihi (Tanzimat'a Kadar) Sayısı], 1/2. (2003), 339-378.
- Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed *Sünenü'd-Dârekutni*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hasan Abdülmün'im Şelebi, Heysem Abdülgafur, b.y.: Beyrut Müessesetü'r-Risale, 2004/1424.
- Efendioğlu, Mehmet “Ziyâeddin el-Makdîsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/491-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Er Rahmi, “Risale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Es-San'ani, Ebu Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm Abdürrezzâk *el-Musannef*, thk. Eymen Nasreddin Ezheri, 12 cilt. Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Görmez, Mehmet “Din Nasihattir”, *Diyanet*, 182/ 27 (Eylül 2016).
- İbn Aşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: ed-Dârü't-Tunisiyye, 12 cilt, 1. Basım 1984.
- İbn Balaban, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Balaban b. Abdullah *el-İhsan fî takribi Sahihi İbn Hibban*, thk. Şuayb el-Arnaut, 16 cilt, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1991/1412.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asar*, zabatahu ve sahhahahu Muhammed Abdüsselam Şahin 12 cilt, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995/1416.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, 8 cilt, Beyrut : Dâru Sadır,1971.
- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî *Sahihu İbn Hibban*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esed, 16 cilt,. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1984/1404.
- İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini, Sünenu İbn Mace, thk. Halil Me'mun Şiha, 5 cilt, b.y.: Dârü'l-Ma'rife, 1996/1416.
- İmam Nesai, *es-Sünenü'l kübra*, thk. Hasan Abdulmun'im Şelebi, 12 cilt, b.y.: İstanbul : Ocak Yayıncılık, 2011.
- İsbahani, Ubeydullah b. Ebi Ali el-Hasan b. Ahmed Ebu Nuaym el-Haddad, *Câmiü's-sahihayn bi-hazfi'l-meâd ve't-turuk*, tahkik ve dirase, Nureddin Talib, b.y.: Dimaşk, Beyrut, Darü'n-Nevadir, 2010/1431.
- İsfahani, Ragıb, *Müfredatu elfazi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davudi, 1 cilt. Dimaşk: Dârü'l-Kalem Dârü'ş-Şamiyye, 2002/1423.
- İskender Pala “Nasihatname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/410. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kandemir, M. Yaşar, “Muaz b. Cebel” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30/338 495. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Kaya, Önder, *Eyyûbî Devleti Meliklerinden el-Eşref Muzaffereddin Musa Döneminin Siyasi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Kirmânî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 2. Baskı. 25 Cilt. Beyrut, Dâru ihyâü't-türâsi'l-Arabî, 1401/1981.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc *el-Câmiu's-sahîh*, 5 cilt, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, b.y.: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, 1974.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 12 cilt thk., Şuayb el-Arnaûd, b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Nevevi, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *Kitâbü'l-ezkar el-müntehab min kelami seyyidi'l-ebzar*, thk. Abdülkâdir el-Arnaûd, 1 cilt, b.y.: Dımaşk. 1391/1971.
- Nisaburi, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hakim *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Hamdi Demirdaş Muhammed, 4 cilt, B.y.: Mekke, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2000/1420.
- Sicistanî, Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as *Sünen*, thk., Şuayb el-Arnaûd-Muhammed Kâmil Karabelli, 5 cilt, b.y.: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 2009.
- Suyûti, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr *ed-Dürrü'l-mensur fi't-tefsir bi'l-me'sur*, tahkik Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, 17 cilt, By.: Daru Alemi'l-Kütüb, 2015/1436.
- Şeybânî Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, thk., Şuayb el-Arnaûd-Adil Mürşid vd. y.y. 1432/2011.
- Taberi, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, 4 cilt, Beyrut : Dârü'l-Ma'rife, 1986.
- Tirmizî, Ebû İshak Muhammed b. İsa b. Serve *el-Câmiu'u's-Sahîh*, 6 cilt, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, b.y.: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrût,1988.
- Tomar, Cengiz “el-Melikü'l-Muazzam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29/71-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Yalçın M. Fatih, Suat Kaymak, “Ebü'l-Hasan ‘Ali el-Herevî ve et-Tezkiretü'l-Hereviyye fi'l-Hilyeli'l-Harbiyye İsimli Eseri” , *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Eskişehir 5, (2016), 39.

Pavlus Antâkî'nin İslam Eleştirisi: El-Kitâbü'l Mantıkî

Paul Al-Antaki's Polemic Against Islam

Çeviren / Translator

Tahir AŞİROV

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, , Department of Philosophy and Religious Studies, Zonguldak / Turkey

tahirashirov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002- 9684-0834

İbrahim TÜRKOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı

Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, , Department of Sufism, Zonguldak / Turkey

bhrmtrkgl@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002- 3811-3815

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Çeviri / Translated Article

Geliş Tarihi / Date Received: 03 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 09 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3572386

Atıf / Citation: Aşirov, Tahir – Türkoğlu, İbrahim. "Pavlus Antâkî'nin İslam Eleştirisi: El-Kitâbü'l Mantıkî". *Van İlahiyat Dergisi*, 7/11 (Aralık 2019): 252-265. doi: 10.5281/zenodo.3572386

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz*

Sayda Piskoposu Rahip Pavlus Antâkî'nin Hıristiyan Mezheplerinin inanç esaslarını konu edinen risalesinin el yazması, Saint Petersburg'daki Rusya Bilimler Akademisi, Doğu Yazmalar Enstitüsü Kütüphanesinde bulunmaktadır. Envanter nosu B1218 olup 1b-9b arası varaklarda yer almaktadır. Çevirisi yapılan risalede, İslam'ın kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'den hareketle Hıristiyanlığı ve onun teolojisini açıklanmakta ve Müslümanların Hıristiyanlık anlayışı eleştirilmektedir. Risale, Hıristiyan teolojisinin esasları olan teoloji, kristoloji ve marioloji konularını içermektedir. Ortaçağda İbn Teymiyye'nin "el-Cevabu's-sahih li-men beddele dine'l-Mesih" ismiyle reddiye yazdığı Sayda Piskoposu Rahip Pavlus Antakî tarafından kaleme alınan apolojik risalede, Müslümanların Hıristiyan teolojisi başta olmak üzere çeşitli konulardaki görüşleri eleştirilmekte ve Melkiyye yaklaşımından hareketle Hıristiyanlığın temel doktrini açıklanmaya ve savunulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pavlus Antakî, İslam, Hıristiyan, Teoloji, Eleştiri

Abstract

The manuscript about the principles of faith in the sects of christianity belonging to the Bishop of Sidon, Paul Antioch, is located in the library of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg with the inventory number of B1218. It includes the laminas from 1b-9b. The translated treatise explains Christianity and its theology based on the holy book of Islam, the Qur'an, and criticizes Muslims' understanding of Christianity. The article contains the theology, christology and mariology the essence of the Christian theology. In this apologetic article, which is written by the bishop of Sidon Paul of Antioch who was rejected by Ibn Taymiyye in the medieval period by his refusal named "al-Cevabu's-sahih li-men beddele dine'l-Messiah", Muslims views on various issues, particularly Christian theology, are being criticized and the basic doctrine of Christianity are being explained and defended through the Melkiyye approach.

Keywords: Paul of Antioch, Islam, Christian, Sects, Theology, Criticism.

* Arapça olarak kaleme alınan risalenin Türkçe ve İngilizce özetleri çevirmenler tarafından hazırlanarak eklenmiştir.

Sayda Piskoposu Rahip Pavlus Antâkî (1140-1180), Ortaçağda yaşamış Hıristiyan din adamıdır. Onun risaleleri, Hıristiyanlık inancını açıklama ve savunma niteliğinde olduğu görülebilir. Pavlus Antâkî'nin bu risalesinin, Saint Petersburg'daki Rusya Bilimler Akademisinin Doğu Yazmalar Enstitüsünün Kütüphanedeki envanter no: B1218 varak 1b-9b aralarında yerleşen yazmasının tercümesidir. Ayrıca onun, Saint Petersburg'daki Rusya Bilimler Akademisinin Doğu Yazmalar Enstitüsü Kütüphanesindeki envanter no: B1218 varak 24b-30a aralarında kayıtlı yazma risalesinde, Hıristiyan teolojisinin esaslarının, Ortodoks ve Katolik menşeli mezheplerin temel inanç esaslarını, "Melkiyye" ismi altında "onlardan (Melkiyye'den) biri olan ben fakirin üzerinde bulunduğu" diyerek diğer Hıristiyan mezheplerinin inanç esaslarını değerlendirmekte ve eleştirmektedir. Bununla birlikte tercümesini yaptığımız metinde ise, İslam inanç esaslarından bazılarını eleştirmektedir. Bu risale 1920 senesinde "Risaletü Bavlus Üskufü Saydâ er-Râhip el-Antâkî kad erselehâ liba'dı meârifihî'l-lezîne bi'Saydâ mine'l-Müslimîn" adı altında neşredilmiştir. Bu risale, Ortaçağdan itibaren İslam dünyasında bilinen bir metindir. Nitekim Pavlus Antakî'nin risalesi, 1321'de Kıbrıs'tan, Şam'da ikamet eden İbn Teymiyye'ye gönderilmiştir. Bunun üzere İbn Teymiyye, İslam inanç esaslarını eleştirilerinin bulunduğu bu risaledeki iddialara cevap vermek üzere "el-Cevâbü's-sahih li-men beddele dine'l-Mesih" adlı büyük bir eser yazmıştır. Bununla birlikte Karafî'nin de "el-Ecvibetü'l-fâhire ani'l-es'ileti'l-fâcire" adlı eserinde, bu risaleden haberdar olduğu görülmektedir. Tüm bunlarla birlikte Pavlus Antâkî'nin bu risalesini, İbn Teymiyye eserinde, "el-Kitâbü'l-Mantikî ed-devle hâni'l-müberhen ani'l-itikâdi's-sahih ve'r-re'yi'l-müstakim" ismiyle zikretmekte ve altı bölüm olduğunu söylemektedir. Her bir bölüme ayrı ayrı cevap vermektedir. Pavlus Antâkî'nin risalesini, İbn Teymiyye'nin "el-Cevâbü's-sahih" adlı eserinden tam metin olarak çıkarmak mümkündür. Pavlus Antakî tarafından kaleme alınan apolojik risalede, Hıristiyanlık teolojisinden hareketle İslam'ın başta Hıristiyanlık, İsa Mesih olmak üzere temel doktrini eleştirilmeye (tekrar) ve Hıristiyanlığın teslis ve diğer inanç esasları savunulmaya çalışılmaktadır. (İbn Teymiyye, el-Cevâbü's-sahih li-men beddele dine'l-Mesih. thk. A.H. Nasır, A. İ. el-Asker, H. M. Hamdân. I-VII. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1994.; Karafî, el-Ecvibetü'l-fâhire ani'l-es'ileti'l-fâcire, thk. B. Z. Avvad, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1987.; Mehmet Aydın, Müslümanların Hıristiyanlara karşı yazdığı reddiyeler ve tartışma konuları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.)

Risaletu Bavlus Uskufu Saydâ er-Râhip el-Antâkî kad erselehâ li ba'dı me'ârifihî'l-lezîne bi'Saydâ mine'l-Müslimîn

Eyyühe'l-Aziz (Azizim)

Allah bizi ve seni ibret almakla faydalı kılsın. İbret almayı seni ve bizi cennete ileten ve cehennemden kurtaran amellerde basiretli olmaya götüren kılsın.

Bundan sonra ben seni tanıdığımda, ey merhametli dost ve öz kardeş – Allah nimetlerini sen var olduğun sürece daim kılsın, kötülükten korusun – ben seni Rum, Konstantiniyye ve Biladu'l-Mulâtafe ve Bazı Avrupa beldelerine ve Rumiyye seferimde tanıdığımda ve ben onu (bu sefere) menzilde yani üsküfiyye unvanına layık görüldüğümde, bu diyarların halkının ileri gelenleri ve başkanlarıyla bir araya geldim. Faziletli ve bilgileri ile müzakere ettim.

Benden, görüştüğüm ve konuştuğum halkın düşüncesinden senin peygamberin Muhammed [s.a.v.] konusunda öğrendiklerimi, açık bir şekilde sana açıklamamı istemiştin. Bunun üzerine derin dostluğun ve büyük bir sevginin hatırı için senin soruna (isteğine) şöyle cevap verdim. Bu kavim (topluluk) şöyle diyor: “Biz, Araplar arasında Allah'ın Resulü olduğunu ve Allah Teâlâ tarafından kendisine indirildiğini söylediği bir kitabı – ki bu kitabı elde etmeye muvaffak olduk- getirdiğini söyleyen Muhammed [s.a.v.] isminde bir insanın ortaya çıktığını duyduk.” Onlara şöyle cevap verdim: “Eğer sizler, bu Resul'ü duymuş ve size getirilen kitabı elde etmeye çalışmış olmanıza ve özellikle de el-Kitap'ta: “Kim İslam'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır.” (Âl-i İmrân 79.) [Âl-i İmrân 3/85.], şeklinde söylediği halde neden ona tabi olmadınız” dedim.

“Birçok sebepten dolayı” şeklinde cevap verdiler: Bunun üzerine “bunlar nedir?” dedim. Onlar, “Bu sebeplerin birinin, Kitabın Arapça olması ve onda “Arapça bir Kur'an olarak indirdik.” (Yusuf 12/2) şeklinde geçtiği üzere getirilenlerin bizim dilimizde olmamasıdır” dediler. Çünkü aynı şekilde onda [değişik ayetler] gördük: “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik.” (İbrahim 14/4.), “O, ümmîlere, içlerinden, kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderendir. Hâlbuki onlar, bundan önce apaçık bir sapıklık içinde idiler.” (Cuma 62/2), “Kendilerine senden önce hiçbir uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi uyarman için, doğru yolu bulsunlar diye Rabbin tarafından indirilmiş gerçektir.” (Secde 2) [Secde 32/3], “Böylece biz sana Arapça bir Kur'an vahyettik ki, şehirlerin anası olan Mekke'de ve çevresinde bulunanları uyarasın. Hakkında asla şüphe olmayan toplanma günüyle onları uyarasın.” (Şûrâ 5) [Şûrâ 42/7], “Ataları uyarılmamış, bu yüzden de gaflet içinde olan bir kavmi uyarman için.” (Yâsîn 36/5), “(Önce) en yakın akrabayı uyar”[Şuarâ 26/214.].

Onda bunu gördüğümüzde, bildik ki, O (kitap), bize gönderilmemiş, aksine ‘Ondan önce hiçbir uyarıcı gelmemiş’[Secde 32/3] olduğu söylenen Cahiliye Araplarına gönderilmiştir. Bundan dolayı bizim, onu kabul etmemiz gerekmez. Çünkü bize, ondan önce resuller gelmişti; bize kendi dilimizle hitap etmişler ve bize Tevrat’ı ve İncil’i kendi dilimizde getirmişlerdi. Kitaptan anlaşıldığına göre o, sadece Cahiliye Araplarına gönderilmiştir. O, “Kim İslam’dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır” [Âl-i İmrân 3/85] sözüyle – adaletin gerektirdiği şekliyle – (kitabı) kendilerinin diliyle getirdiği kavmini kastediyor. Bunların dışında, kitapta geçtiği üzere kendilerine gelmemiş olanları (kavimleri) kast etmiyor.

Sonra Kitapta, Hz. Mesih’in ve annesi arınmış Meryem’in yüceltildiğini gördük: “Allah onu (Meryem’i) âlemlere (kudretimizi gösteren) birer delil yapmıştı” [Enbiyâ 21/91]. Onun, Meryem hakkındaki (bir başka) sözü şöyledir: “İrzini korumuş olan kadını da (Meryem’i de) hatırla. Ona ruhumuzdan üfle miştik. Kendisini de, oğlunu da âlemlere (kudretimizi gösteren) birer delil yapmıştık” (Enbiyâ 21/91). Aynı şekilde, “Hani melekler, “Ey Meryem! Allah seni seçti. Seni tertemiz yaptı ve seni dünya kadınlarına üstün kıldı” (Âl-i İmrân 37) [Âl-i İmrân 3/42] (sözü de vardır).

Bununla birlikte Hz. Mesih’in mucizelerine ait deliller de (gördük). Ona (Hz. Meryem’e), hiçbir erkek dokunmaksızın, Allah’ın meleğinin annesine müjdesiyle ona hamile kaldı, beşikte konuştu, ölüyü diriltti, kekemeyi düzeltti, körü açtı, balçıktan kuş heykelini yaptı ve ona üfledi, bunun üzerine Allah’ın izniyle uçtu. O Allah’ın ruhudur ve O’nun kelimesidir. Bunlar, görüşümüze ve inancımıza uygun olan şeylerdir. Aynı şekilde o kitapta Allah’ın, Mesih’i kendine yükselttiğini ve ona tabi olanları kıyamete kadar onu inkâr edenlerden üstün kıldığını gördük. Bunlar tıpkı şu sözünde olduğu gibidir: “Hani Allah şöyle buyurmuştu: “Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım” (Âl-i İmrân 48) [Âl-i İmrân 3/55]. Aynı şekilde şu sözünde de bunlar vardır: “Onların arkasından da Meryem oğlu İsa’yı gönderdik, ona İncil’i verdik ve kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk” (Hadîd 47) [Hadîd 57/27]. Sonra aynı şekilde “Eğer Allah’ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah’ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi” (Hac 41) [Hac 22/39] sözünde, onun İncil’imizi yücelttiğini, manastırımızı ve kilisemizi mescitlerin önüne geçirdiğini ve onlarda Allah’ın isminin çok zikredilmesine şahitlik ettiğini gördük. Bu [delil] ve diğerleri bize, dinimize tutunmamızı, mezhebimizi ihmal etmememizi, bizimle beraber olanları reddetmememizi, Allah’ın kelimesi olan Hz. Mesih’ten ve bizleri uyarmak için gönderen tüm

havarilerinden ve bu Kitap'ta "Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler." (Hadîd 57/25) sözüyle yüceltilenlerden ve onurlandırılanlardan başkasına tabi olmamamızı gerekli kılmaktadır. [Burada] havari resullerini kastetmektedir. Kastedilenler İbrahim, Davut, Musa ve Muhammed olsaydı; İncil'ın kendisi olan "Kitap" demeyip, "Beraberlerinde kitaplar" derdi. [Ancak] "Kitap"ın kendisi olan İncil'i demedi. Aynı şekilde Kitap'ta şöyle demiştir: "Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi ve şöyle dedi: "Ey kavmim! Bu elçilere uyun. Sizden hiçbir ücret istemeyen kimselere uyun, onlar hidayete erdirilmiş kimselerdir" (Yâsîn 19) [Yâsîn 36/20-21]. O "resul" demeyerek Havarileri kastetmektedir. Sonra onların "Allah'ın yardımcıları" olduğuna tanıklık etti: "Nasıl ki Meryem oğlu İsa da havarilere, "Allah'a giden yolda benim yardımcılarım kimdir?" demişti. Havariler de, "Biz Allah'ın yardımcılarıyız" demişlerdi. Bunun üzerine İsrailoğullarından bir kesim inanmış, bir kesim de inkâr etmişti. Nihayet biz inananları, düşmanlarına karşı destekledik. Böylece üstün geldiler" (Saf 61/14). Onun (Kitabın), İncil'imizi ve elimizde olan kitaplarımızı yüceltmesi, "O peygamberlerin izleri üzere Meryem oğlu İsa'yı, önündeki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak gönderdik. Ona, içerisinde hidayet ve nur bulunan, önündeki Tevrat'ı doğrulayan, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için doğru yolailetici ve bir öğüt olarak İncil'i verdik" (Mâide 50) [Mâide 5/46] şeklindeki sözündedir. Sonra aynı şekilde şu sözünde de (bu vardır): "Eğer sana indirdiğimiz şeyden şüphe içinde isen, senden önce Kitab'ı okuyanlara sor" (Yûnus 93) [Yûnus 10/94]. Bunun üzerine bu [ayetlerin] manası ile görüşümüz sabit oldu. Evet! İncilimiz ve kitaplarımız hakkındaki onların değiştirildiği ve tahrif edildiği algısının asılsız olduğunu bizzat onları tasdik ederek gösterdi.

Eğer herhangi biri, bu sözden sonra değişiklik mümkün olabilir derse (ne olur), dedim. Bu, herhangi birinin bunu söylemesi mümkün olmayan bir şeydir, dediler. Çünkü kitabımızın üzerinden yaklaşık altı yüz yıl geçmişti. (Bu kitaplar), değişik dillerde ve farklı yurtlarda insanların ellerinde okunur olmuştur. Herhangi birinin onlarda bir değişiklik yapması ve onları tahrif etmesi nasıl mümkün olur? Kitap, İncil'in "huden li'l-muttekin" (yol gösterici) olduğuna şahitlik ediyor. Bu da onun şu sözündedir: "Elif Lâm Mîm. Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir" (Bakara 1). Zira elif, lam ve mim kasemdir ki O Mesih'tir. (Sin, ya ve ha harflerini hafzettiniz.) "O kitap" ise o da İncil'dir. Çünkü o şöyle demişti: "Eğer seni yalanladılarsa, senden önce açık delilleri, hikmetli sayfaları ve aydınlatıcı kitabı getiren peygamberler de yalanlanmıştı" (Âl-i İmrân 181) [Âl-i İmrân 3/184]. "Aydınlatıcı Kitap", ondan önce gönderilen açık deliller getiren İncil'dir. "Bu Kitap(taki)", "zalike" (o) kelimesi, "hâzâ" (bu) değildir. Eğer (o) Kur'an ve [Hz.] Muhammed hakkında söyleseydi, (o zaman) şöyle derdi: "Elçimizi gönderdik". Aynı

şekilde şöyle de derdi. “Elif Lâm Mîm. Bu (hâzâ), kendisinde şüphe olmayan kitaptır” (Âl-i İmrân 1) [Âl-i İmrân 3/1-2]. Aksine “O (zalike) Kitap” dedi. Yani bundan önce gelmiş olan ki, o da İncil’dir. Sonra, zikredilen şeylerden daha büyük burhan (delil) olarak onun şu sözünü bulmaktayız: “Ben Allah’ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş de ancak O’nadır” (Şûrâ 14) [Şûrâ 42/15]. Ehli Kitap olmayanlar hakkında da şöyle demiştir: “De ki: “Ey Kâfirler! Ben sizin kulluk ettiklerinize kulluk etmem. Siz de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz. Ben sizin kulluk ettiklerinize kulluk edecek değilim. Siz de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır” (Kâfirûn 1-5) [Kâfirûn 109/1-6]. Aynı şekilde kendilerine gelen kimseler için onun sözü şöyledir: “İçlerinden zulmedenler hariç, Kitap ehli ile ancak en güzel bir yolla mücadele edin ve (onlara) şöyle deyin: “Biz, bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim ilahımız ve sizin ilahınız birdir (aynı ilahdır). Biz sadece ona teslim olmuş kimseleriz” (Ankebût 45) [Ankebût 29/46]. “Ona teslim olmuş kimseler (Müslümanlar) olunuz” dememiştir. Ancak “zulüm edenlerin”, buzağı kafasına ibadet edenler (secde edenler), Allah’ı inkâr eden, peygamber ve resulleri öldüren, putlara ibadet eden ve oğul ve kızlarını şeytanlar için kurban edenlerin Yahudiler olduğunda hiç kimse şüphe etmez. (Yahudiler) sadece konuşmayan hayvanları değil, aksine oğullarını ve kızlarını da (kurban ettiler). Allah onlar hakkında Davut Peygamberin lisanı üzere şöyle tanıklık ediyor: “Oğullarını, kızlarını şeytanlara (cinlere) kurban ettiler. Kenan putlarına kurban olsun diye oğullarının, kızlarının kanını, suçsuzların kanını döktüler; Ülke onların kanıyla kirlendi” (Mezmurlar, 105) [Mezmurlar, 106: 37-38]. Ancak biz Hıristiyanlar, Yahudilerin yaptığı şeylerden her hangi birini yapmadık. Bunun için Kitap’ta şöyle geçmektedir: “(Ey Muhammed!) İman edenlere düşmanlık etmede insanların en şiddetlisinin kesinlikle Yahudiler ile Allah’a ortak koşanlar olduğunu görürsün. Yine onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da “Biz Hıristiyanlarız” diyenler olduğunu mutlaka görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar” (Mâide 85) [Mâide 5/82] Keşişler ve rahipler olarak zikredilmesi, söz konusu edilenlerin bizim dışımızdakiler olduğunun ifade edilmesi içindir. Bununla güzel eylemlerimizi ve iyi niyetlerimizi gösterdi. Evet! “Yahudiler ile Allah’a ortak koşanlar, iman edenlere düşmanlık etmede en şiddetlidirler. Hıristiyanlar, (iman edenlere) sevgi bakımından en yakındırlar.” (Mâide 85) [Mâide 5/82]. Sözüyle de şirk isminin bizim hakkımızdan olmadığını ileri sürmektedir. Bunu da şu sözüyle açıklamaktadır: “Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Sabîiler, Hıristiyanlar, Mecûsiler ve Allah'a ortak koşanlar var ya, Allah kıyamet günü onların aralarında

mutlaka hüküm verecektir. Çünkü Allah her şeye şahittir.” (Hac 22/ 17). Sadece bizim hakkımızda şirk ismini reddetmiyor, aksine şu sözüyle bizim dışımızdakilerin bize bir ayrıcalığının olmadığını da açıklıyor: “Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden (her bir grubun kendi şeriatında) “Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır.” (diye hükmedilmiştir)” (Bakara 59) [Bakara 2/62]. Bu sözle, diğer insanları, Müslümanları ve onlardan başkalarını eşit hale getirdi. Bunu şu sözüyle beyan etti: “Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişi den yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır.” (Hucurât 49/13). Sonra kurbanlarımızı övmektedir. Bizde olan şeyleri ihmal ettiğimizde, bize indirileni inkâr ettiğimizde bizi tehdit etmekte ve âlemlerden hiçbir kimsenin azap edilmediği bir cezalandıracağını şu sözüyle bildirmektedir: “Hani havariler de, “Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?” demişlerdi. İsa da, “Eğer müminler iseniz Allah'a karşı gelmekten sakının!” demişti. Onlar, “İstiyoruz ki ondan yiyelim, kalplerimiz yatışsın. Senin bize doğru söylediğini bilelim ve ona, (gözü ile) görmüş şahitlerden olalım” demişlerdi. Meryem oğlu İsa, “Ey Allah'ım! Ey Rabbimiz! Bize gökten bir sofrayı indir ki; önce gelenlerimize (zamanımızdaki dindaşlarımıza) ve sonradan geleceklerimize bir bayram ve senden (gelen) bir mucize olsun. Bizi rızıklandır. Sen rızıklandıranların en hayırlısıdır” dedi. Allah da, “Ben onu size indireceğim. Ama ondan sonra sizden her kim inkâr ederse artık ben ona kâinata hiçbir kimseye etmeyeceğim azabı ederim” demişti.” (Mâide 112-115.) [Mâide 5/110-115.]. “Mâide” (Sofra), önce geçen sözden dolayı her bir ayinde (kuddâs) kurban ettiğimiz (bağışladığımız) kurbandır. Bu Kitapta yücelikle şahitlik edilen Allah'ın ruhu ve kelimesini ihmal etmemiz, akıl sahiplerince uygun olmaz. Onun hakkında şöyle dedi: “Kitab ehlinde hiç kimse yoktur ki ölümünden önce, ona (İsa'ya) iman edecek olmasın. Kıyamet günü o (İsa) onların aleyhine şahit olacaktır” (Nisâ 157) [Nisâ 4/159]. Sonra biz, bize gönderilmemiş kimsenin, bu kitaptaki “O halde ya biz hidayet veya apaçık bir sapıklık üzereyiz, ya da siz!” (Sebe' 23) [Sebe' 34/24] sözüyle getirdiklerini dâhil etme münasebetiyle ona tabi oluyoruz. Ona “Fatihatü'l-Kitap”ta, “Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil” [Fâtîha 1/6-7] diye dua etmesini emretmesi bağlamında kendilerine nimet verilenler, biz Hıristiyanlarız; gazaba uğrayanlar ise, Yahudilerdir. Sapıklar da putlara tapanlardır. Doğru yol, mezhebe giden yoldur. Çünkü biz, Allah'ın âdil olduğunu biliyoruz ki, kıyamet günü her hangi bir ümmete, kendilerine göndermediği bir resule, onun kitabına kendisinin veya onun

davetçisinin lisanına vakıf olmadığı halde tabi olmalarını istemesi, O'nun adaletinden değildir. Bundan dolayı bu resule tabi olmadık ve ellerimizde olan şeyleri ihmal etmedik.

Şöyle dedim: Onlar Baba, Oğul ve Kutsal Ruh sözümüzü inkâr ediyorlar. Diyorlar ki, eğer bu sözümüzle “Allah Teâlâ konuşan diri şeydir” sözünün tashihini istediğimizi bilseler, bunu bize karşı eleştirmezlerdi. Çünkü biz Hıristiyan topluluğu, eşyanın hudusunu gördüğümüzde bildik ki, onun haricindeki bir şey, onu ortaya çıkarmaktadır. Zira onun hudusu zatında tezatlık bulunduğu için mümkün olmaz. Bunun üzerine diyoruz ki, “O şeydir” ancak yaratılmış şeyler gibi değildir. Oysa o, her şeyin yaratıcısıdır. Bu ondan yokluğu (ademi) reddetmemiz içindir. Eşyanın, diri ve diri olmayan şeklinde iki kısma ayrıldığını görüyoruz. Bunun üzerine onu, iki büyük kısımdan biri olarak nitelendiriyoruz. Ondan ölümlülüğü reddetmemiz için “o diridir” diyoruz. Dirinin de konuşan diri ve konuşmayan diri olmak üzere iki kısma ayrıldığını görüyoruz. Bunun üzerine onu da, iki büyük kısımdan biri olarak nitelendiriyoruz. Bundan dolayı onun hakkında cehli reddetmemiz için “o konuşandır” diyoruz. Üç isim ise daima konuşan diri şey olarak ezelden beri devam eden Tek Tanrı'dır. Bize göre zat Baba, Oğul konuşma, hayat ise Kutsal Ruh'tur.

Kitap'ta şöyle geçmektedir: “Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. Diridir, kayyumdur” (Bakara 256) [Bakara 2/255]. Bu isimleri, biz Hıristiyanlar, bizatihi kendimiz isimlendirmiyoruz, aksine Allah Teâlâ lahutunu onunla isimlendiriyor. Bu, İsrailoğullarına hitap eden peygamber Musa'nın lisanı üzere onun şu sözünde olduğu gibidir: “Sana sahip olan baban o değil mi? Seni yarattı ve seni pekiştirdi” (Tesniye, 32: 6). Yine aynı şekilde, Musa peygamberin lisanıyla: “Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde hareket ediyordu” (Tekvin, 1: 2). Davut peygamberin lisanı üzere söylenen söz gibidir: “Tanrı gökleri sözüyle, onda olan her bir gücü ruhuyla yarattı (teşeddede)” (Mezmurlar, 32: 3) [Mezmurlar, 33: 6]. Bu, Davut peygamberin lisanıyla onun şu sözü gibidir: “Kutsal Ruhu'nu benden alma!” (Mezmurlar, 50: 13) [Mezmurlar, 51: 11]. Sıddık Eyüp'ün lisanıyla onun şu sözü gibidir: “Beni Tanrı'nın Ruhu yarattı. O bana öğretiyor” (Eyüp, 33: 4). Eşaya peygamberin lisanıyla onun şu sözü gibidir: “Ot kurur, çiçek solar, ama Tanrının sözü sonsuza dek durur.” (Eşaya, 40: 8). Hz. Mesih'in Kutsal İncil'deki arınmış öğrencilerine sözü gibidir: “Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin” (Matta, 28: 19). Bu Kitap'ta da şöyle demiştir: “O, yaşatan ve öldürenidir. Bir şeye karar verdiğinde ona sadece “ol” der, o da olur” (Mü'min, 70) [Mü'min 40/68]. Yine şöyle demiştir: “Andolsun, peygamber olarak gönderilen kullarımız hakkında şu sözümüz geçmişti” (Sâd, 171) [Sâffât 37/171]. Sonra aynı şekilde (şöyle demiştir): “O gün Allah şöyle diyecek: “Ey Meryem oğlu İsa! Senin üzerindeki ve annen üzerindeki nimetimi düşün. Hani, seni Ruhu'l-Kudüs (Cebrail) ile

desteklemiştin” (Mâide 109) [Mâide 5/110]. Aynı şekilde (şöyle demiştir): “Allah Mûsa ile de doğrudan konuştu” (Nisâ 132) [Nisâ 4/164]. Aynı şekilde (şöyle demiştir): “Allah, bir de iffetini sapasağlam koruyan ve bizim de kendisine ruhumuzdan üflediğimiz, Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını doğrulayan İmran kızı Meryem’i de (inananlara) örnek gösterdi. O itaat edenlerdendi” (Tahrîm 66/12.). Diğer Müslümanlar şöyle diyorlar: Kitap, Allah’ın sözüdür. Kelam ancak diri ve konuşana aittir. Bunlar isim yerine kullanılan cevheri sıfatlardır. Onlardan her bir sıfat diğerlerinden ayrıdır. İlah, parçalanmayan ve bölünmeyen birdir. Kitabın başında dedi ki: “Bismillahirrahmanirrahim”. Bize göre bununla, başka sıfatlar olmaksızın baba, oğul ve kutsal ruh olan üç sıfat üzere özetledi. Bunlarla biz konuşan diri bir şeyi kastediyoruz. Çünkü o, diğer sıfatlardan bir “şey” olamaz. Ancak o sadece konuşan diri ile sıfatlandırıldığında olabilir. Aynı şekilde bu Kitap’ta da geçmektedir: “De ki: “(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O’nundur” (İsrâ 17/110). “Hz. Mesih, ondan çağlar öncesinde hudus olmaksızın kendisinden doğan Tanrı’nın oğludur” sözümüzle oğlu yani nutuk/kelam olmaya ve Babanın, baba olarak yani konuşan olmaya devam ettiğini kastediyoruz. Çağlar öncesinde yani inkâr ve tuğyan zamanında Tanrı kendi kelimesini, yani nutkunu, Valid (Doğuran) Baba’dan mufaraka (ayrılma) olmaksızın ve ondan mübayene (farklılaşma) olmaksızın gönderdi. Bu, kendisini ortaya çıkaran güneş dairesinden ayrılmaksızın yere güneş ışığının gönderilmesi gibidir. Yine bu, kendisini ortaya çıkarandan ayrılmaksızın insanın sözünün onu dinleyen kimseye gönderilmesi gibidir. Kutsal Ruh’tan ve Bakire Hz. Meryem’den kâmil insan olarak vücut buldu. Ondaki ilâhî tabiatıyla değil, beşerî tabiatıyla doğdu. O halde ilâhî tabiata, araz dâhil olmaz. Bir erkekle ilişkiye girmeksizin, bakireliğini koruyarak hamile kaldığı gibi onu, bakireliğine hâlel getiren bir fesat olmaksızın doğurdu. Musa Peygamberin yanarken gördüğü yiyecekleri yanmaktan koruduğu gibi. Bunlar, bizden töhmeti uzaklaştırmaktadır. Çünkü biz, Mesih’e Tanrı’nın oğludur dediğimizde, biz “beşerî oğulluğu veya oğuldan önce Baba veya onun eşinden meydana gelen oğlu olduğunu kastetmiyoruz”. Her ne kadar bu Kitap’taki “O, gökleri ve yeri örnekleri yokken yaratandır. O’nun bir eşi olmadığı halde nasıl bir çocuğu olabilir?” (En’âm 6/101) sözüyle, bizden bunu uzaklaştırmıştır. “Nutk” denilen oğlu ispat etmiş ve şöyle demiştir: “Sen bu beldedeyken bu beldeye (Mekke’ye), babaya ve ondan meydana gelen çocuğa yemin ederim” (Beled 1-2) [Beled 90/1-3]. Ancak Tanrı’nın kelimesinin tam insan olarak vücut bulmasına gelince, Bârî Teâlâ peygamberlerden hiç birine perde arkası dışında hitap etmedi. Bu, Kitap’ta geldiği üzere şöyledir: “Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur.” (Şûrâ 42) [Şûrâ 42/51]. Eğer latifeler kesiflerde ortaya çıkıyor ise, Tanrı Teâlâ’nın yarattığı latifeler, kesif hale gelmeden ortaya

çıkarmı? Asla. Bu, Meryem oğlu İsa'da ortaya çıkmıştır. Çünkü insan, Tanrı'nın yarattığı şeylerin en yücesidir. Bunun için kendilerinin şahit olduğu bir şey ile mahlukata hitap etti. Bu tıpkı Musa Peygambere sincar dikenini vasıtasıyla hitap ettiği gibidir. Bu sebeptendir ki o, lahuti boyutu ile mucizeyi gerçekleştirdi; nasutî boyutuyla da aczî ortaya çıkardı. Bu iki fiil, bir olan Hz. Mesih'e aittir. Bu, şöyle denildiği gibidir: Zeyd, ölü olmayan ve nefsiyle yok (muzmahil) olmayan bakidir. Zeyd, ölü olan ve cesediyle yok (muzmahil) olandır. Bu iki söz, bir olan Zeyd hakkında geçerlidir. Bu kıyasa binaen Mesih'in çarmıha gerildiğini söylüyoruz ki bu onun insani boyutuyla (nasut) çarmıha gerildiği, ilâhî boyutuyla (lahut) çarmıha gerilmediği anlamına gelir. Bu durum Kitap'ta şöyle geçmektedir: “Oysa onu asmadılar. Fakat onlara öyle gibi gösterildi” (Nisâ 153) [Nisâ 4/157]. Demircinin demirden bir parça alıp, onu ateş oluncaya kadar kızarttığını, dövdüğünü ve parçaladığını görüyoruz. Ateş onunla birleşmiştir. Yarma ve parçalama, demir tabiatının üzerine dâhil olmaktadır. Ateş ise bundan uzaktır. Aksine kendi tabiatındaki var olan yakma ve aydınlatmayı yapar. Söz konusu demir parçası, iki tabiatı bir araya toplayan bir parçadır. Bu manada Mesih'in iki tabiatı tek şahısta bir araya gelmiş oldu. Kitap'ta da bizim görüşümüze uygun şeyler gelmiştir. Onu (Îsâ'yı), Mesih olarak, onun ruhu ve kelimesi olarak isimlendirmiştir. Yine onu şu sözüyle, Meryem oğlu İsa olarak isimlendirdi: “Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur.” (Nisâ 160) [Nisâ 4/171]. Kitap'ta başka bir yerde de şöyle dedi: “Hakkında şüpheye düştükleri hak söze göre Meryem oğlu İsa işte budur.” (Meryem 35) [Meryem 19/34]. Onu, bu sözüyle birlemektir (tevhit etmektedir). Daha önce geçen söz ki, Tanrı'nın Musa'nın dilinden İsrail oğullarına hitap ettiği: “Bu, seni yaratan, temize çıkaran ve iktena eden (hayat veren) Baba değil midir?” [Yasa'nın Tekrarı, 32: 6] şeklindeki sözüne ve Peygamber Davut'un lisanından: “Kutsal Ruh'u benden alma!” [Mezmurlar, 50: 13] şeklindeki sözüne ve aynı şekilde: “Tanrı gökleri sözüyle, onda olan her bir gücü ruhuyla yarattı.” [Mezmurlar, 33: 6] sözüne gelince; (bunlar) üç yaratıcıya delalet etmez. Aksine bir yaratıcıya, Baba'ya ve onun ruhuna, yani hayatına ve kelimesine yani nutkuna delalet eder. Denildiği gibi: Terzi elbiseyi dikti. Terzinin eli elbise dikti. Marangoz sandalye yaptı. Marangozun eli sandalye yaptı. Bu böyle devam edip gider. Terzi ve onun eli, iki terzi değildir. Marangoz ve onun eli, iki marangoz değildir. Aksine terzi ve onun eli birdir. Marangoz ve onun eli birdir. Bizim sözümüz de bunun gibi, Baba ve onun kelamı ve ruhu bir ilahtır. Bu, kendisiyle kastettiğimiz baba, oğul ve kutsal ruhtur. Bildik ki bu, insanın aklı, insanın nutku ve insanın ruhu dediğimizde üç insan ispat etmemiz gerekmediği gibi, (yukarıda) dediklerimiz de üç ilaha ibadet etmemizi gerektirmez. Aynı şekilde ateşin alevi, ateşin aydınlığı ve ateşin sıcaklığı dediğimiz zaman üç ateş olmaz. Yine güneş dairesi, güneşin ışığı ve güneşin harareti dediğimiz

zaman üç güneş olmamaktadır. Tanrı (isimleri kutsal ve onun şerefleri yücedir) hakkındaki görüşümüz bu olduğuna göre kınanmamız doğru değildir ve bu hususta günahımız da yoktur. Çünkü biz kabul ettiğimiz şeyleri ihmal etmedik, teslim aldığımız ve taklit ettiğimiz şeyleri reddetmedik ve özellikle de bu Resul'ün getirdiği Kitap'tan açık tanıklıklar ve apaçık deliller, bizim için bu örnekler varken onun haricinde hiçbir şeye tabi olmadık.

Şöyle dedim: Müslümanlar, kendilerinin kitabından delil getirdiğimizde, “Onun bir kısmını delil getiriyorsunuz, bu da size onun tamamını kabul etmenizi gerekli kılar.” diyorlar. Şöyle dediler: Durum bu şekilde değildir. Çünkü alacaklı insanın borçlu insana yüz dinar borcunun olduğunu gösteren bir belge olsa, bu belgede de (borçlunun borcunu) ödediği belirtilmiş olsa, bunun üzerine alacaklı belgeyi ortaya çıkarsa ve borçludan yüz dinarını istese, alacaklının borçlunun ödediğine dair belgede olan şeylerle delil getirmesini kabul ettiği gibi ona “bin dinarı kabul edeyim mi ve eksilteyim mi?” demesi caiz mi? Asla (Hayır caiz değildir). Aksine ona, aynı şekilde onun belgede olanı gerçekleştirdiği gibi belgede belirtilen yüz dinarı öder. Her bir şeyde böyledir. Bizim hakkımızda denilen ve bu kitaptan aleyhimize delil getirilen herhangi bir şeyi, yine bu Kitap'ta kendimize ait delil olarak bulduğumuz şeylerle reddederiz. Bundan dolayı da şöyle denilmiştir: Delillerin en büyüğü, bize tanıklık eden Resul'ün getirdiği bu Kitap'ta bulduğumuz delillerimizdir. Tanrı'nın ruhu ve kelimesi olan İsa Mesih'e uyduğumuz için, “Allah, bizi kıyamete kadar küfre sapanların üstünde kıldı.” [Âl-i İmrân 3/55]. Çünkü bizler: “İman edenlere sevgi bakımından en yakın” [Mâide 5/82.] olanız ve İncilimizi, kitaplarımızı, manastırlarımızı, kiliselerimizi yüceltmekle birlikte “o, kalplerimizde rahmet ve esirgeme kıldı” ve bizden başkasının bize ayrıcalığı yoktur. Bunun dışında ibadetlerimizi ancak üstünlüğümüz ve güzel amellerimiz sebebiyle kabul etti. Elimizde olan şeyleri terk etmemiz nasıl mümkün veya güzel olur. Nitekim bizde Tanrı'nın bize indirmiş olduğu maide (sofra) bulunmakta ve onu bizden öncekilere ve sonrakilere bayram yapmış ve tehdit etmesiyle birlikte onu bir delil kılmıştır. Şayet Kitab'ın izah ettiği, mihenk ve kıyas örneği olan aklî delillerin yönlendirmesine rağmen inkâr eder ve bize gelmeyen, aksine bizden başkasına gelen kimseye tabi olursak, o bize kainatta hiçbir kimseye etmeyeceği azabı verecektir.

Şöyle dedim: Onlar diyorlar ki, Bari Teâlâ hakkındaki onların itikadı O'nun bir olduğu ise, onu üç uknum olmak üzere bir kısmını baba, bir kısmını oğul ve bir kısmını da ruh olarak isimlendirmek nedir? Tanrı'nın üç şahıstan mürekkep olduğuna, üç ilah olduğuna, üç cüz olduğuna, onun oğlu olduğuna inanmak suretiyle dinleyenleri yanıltıyorsunuz. İtikadınızı bilmeyenler tarafından, bununla çiftleşmenin (mübadaanın) ve üremenin (tenasülün) sonucundaki oğlu kastettiğiniz zannediliyor. Böylelikle bundan berî olduğunuz halde, kendinizi töhmet altında

bırakıyorsunuz. Şöyle dediler: Onlar aynı şekilde, Bârî (kudreti yücelsin) hakkındaki onların itikadı, cisim sahibi değil, organları ve azaları olmayan, bir mekânla sınırlandırılmayan şekilde iken onun, gördüğü iki gözü, açtığı iki eli, açtığı iki bacağı, her şeye ve her yöne baktığı yüzü, bir yanı olduğunu ve bulutların gölgesinden geldiğini söylemelerini neye hamlediyorlar? Bunları duyanları, Allah Teâlâ'nın azalar ve organlar sahibi bir cisim olduğu ve bir mekândan diğer mekâna bulutların gölgesinde geçtiği şüphesini veriyorlar. Bunun üzerine onları duyan ve onların itikadını bilmeyenler, onların Bari Teâlâ'yı cisimleştirdiğini zannediyorlar. Hatta onlardan bir grup buna itikat etmektedir ve bunu bir mezhep olarak kabul etmektedir. Onların itikadını tam olarak bilmeyen kimseler, onları kendisinden berî oldukları şeylerle itham ediyorlar. Şöyle dedim: Onlar şöyle demektedirler: Bizim Allah'ın iki gözü, iki eli, yüzü, bacağı, yanı olduğu ve bulutların gölgesinden geldiği şeklindeki sözümüzün gerisindeki manayı Kur'an ifade etmektedir ve bundan kastedilen lafzın zahiri değildir. Her kim ki bunu, onun zahirine hamleder ve onun iki gözü, iki eli, yüzü, bacağı olmak üzere organları ve azaları olduğuna, onun zatının, bir mekândan diğer mekâna intikal ettiğine ve benzeri tecessüm ve teşbih gerektiren şeylere itikat ederse, biz ona lanet ederiz ve onu tekfir ederiz. Bunlara ve benzeri şeylere inanan kimseyi tekfir ettiğimiz halde muhaliflerimizin bizi inanmadığımız şeylerden sorumlu tutması mümkün değildir. Şöyle dediler: Bizim söylediklerimiz de böyledir; Tanrı, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olan üç uknumdur sözümüzdeki illeti İncil de bu şekilde açıklamaktadır. Uknumlardan kastedilen, mürekkep şahıslar, cüzler ve parçalar, şirki ve çoğaltmayı gerektiren şeyler; yahut baba ve oğuldan kastedilen nikâhlı babalık ve oğulluk, tenasül, cima, çiftleşme gibi şeyler değildir. Üç uknumun, ayrı veya bitişik üç ilah veya üç müellef (bir arada) cisim veya üç müteferrik (ayrık) cüz veya üç mürekkep şahıs, aza ve güç olduğuna; şirk, teb'ız (ayrıştırma) ve teşbihi gerektiren şeylere; ya da Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un zikrinden maksadın, nikâhlı babalık ve oğulluk, tenasül, çiftleşme, cima olduğuna yahut eşten, bazı cisimlerden, bazı meleklerden, bazı yaratılardan doğum yoluyla üremek (viladet) olduğuna inananların tümünü lanetliyoruz, aforoz ediyor ve tekfir ediyoruz. Bu sonuçlara, şirke ve teşbihe götüren benzeri şeylere inanan kimseleri tekfir ettiğimizde, muhaliflerimizin bizi inanmadığımız şeylerden sorumlu tutması mümkün değildir. Allah Teâlâ'nın bir cevher ile baba, oğul ve kutsal ruhtan oluşan üç uknumdan ibaret olduğunu söylediğimiz için bizi şirk ve teşbihe düşmekle suçlarlar ise - ki bunun zahirî anlamı, çokluk ve benzerliği gerekli kılmaktadır – biz de onları, Allah'ın iki gözü, iki eli, yüzü, bacağı, yanı olduğunu; üzerinde değilken arşa istiva ettiğini ve zahirî anlamları Allah'ın cisim olmasını ve diğer varlıklara benzemesini gerektiren (bu ve benzeri) şeyleri söylemekle suçlarız.

Şöyle dedim: Onlar, Allah Teâlâ cevherdir sözümüzü inkâr ediyorlar. Şöyle dediler: Bu kavim hakkında duyduk ki, onlar fazilet, edep ve marifet sahibidirler. Felsefe kitaplarını okumuş olan ve mantık ilmini bilen nitelikli kimse bunu inkâr edemez. Çünkü varlıkta hiç bir şey yok ki, o cevher veya araz olmasın. Zira herhangi bir işe baktığımızda, ya vücutta başkasına muhtaç olmayan ve nefsi ile kaim olan cevheri ya da var olmak için başkasına muhtaç olan ve nefsiyle kaim olmayan arazı buluruz. Bu iki kısma ait üçüncü bir kısım olması mümkün değildir. Bu ikisinin en şerefli, varlıkta başkasına muhtaç olmadan zatıyla kaim olan cevherdir. Ancak Bârî (onun isimleri kutsal oldu), mevcudatın en şerefli olunca diğer şeylerin sebebi olması dolayısıyla en şerefli şeydir. Onların en şerefli de cevherdir. Bundan dolayı biz deriz ki, o yaratılmış şeyler gibi olmayan “bir şeydir”. Yine dediğimiz gibi o, yaratılmış cevherler gibi olmayan bir cevherdir. Yoksa başkalarıyla kaim olması ve varlığı başkasına muhtaç olması lazım gelir. Bunun da Bârî Teâlâ hakkında söylenmesi çirkindir.

Şöyle dedim: Onlar bize şöyle diyorlar: “Bizler onu cevher olarak isimlendirmekten imtina ediyoruz. Çünkü cevher, araz kabul eden ve yer işgal eden şeylerdendir. Bundan dolayı “O Teâlâ cevherdir.” sözünü sarf etmiyoruz. Şöyle dediler: Arazı kabul eden ve yer işgal eden, yoğun cevherdir. Ancak latif (ince) cevher, nefsin cevheri, aklın cevheri, ışığın cevheri ve bu şekilde devam edip giden latif cevherler gibi araz kabul etmez ve yer işgal etmez. Eğer yaratılmış latif cevherler araz kabul etmiyor ve yer işgal etmiyor ise, latif ve kesif cevherlerin ve araz kabul eden veya yer işgal eden kesiflerden olan latif mürekkebin (bileşiğin) yaratıcısı nasıl olur? Asla! (Kesinlikle kabul etmez).

Sonra şöyle dediler: Bizler, edebi ve kendi nefislerinde bulundurdukları faziletlerle beraber bu kavme hayret ediyoruz. Onlar, şeriatların adalet ve fazilet şeriatı olmak üzere iki şeriat olduğunu nasıl bilmiyorlar! Çünkü Bârî Teâlâ adaletli ve cömerttir ki, O’nun yarattıklarında adaletini ortaya çıkarması gerekmektedir. Bundan dolayı Peygamber Musa’yı İsrail oğullarına, adalet şeriatını açıklamak üzere gönderdi ve onlara, nefislerine yerleşinceye kadar onu yerine getirmelerini emretti. Kemal, sadece ekmelü’l-kemal (kemalin en mükemmeli) tarafından yaratılması mümkün olan fazilet olduğuna göre onu, kendi (isimleri kutsal olan ve yarattıkları şerefli olanın) yaratması vacip olur. Çünkü ondan daha ekmel (en mükemmel) olan bir şey yoktur. Çünkü o cömerttir ki, mevcudatın en yücesiyle cömertlik etmesi gereklidir. Mevcudatta onun kelimesinden – yani nutkundan - ecved (daha cömert) olan bir şey yoktur. Bundan dolayı o, evcedü’l-ecvad (cömertlerin en cömerdi) olması için kelimesiyle cömertlikte bulunması gerekli oldu. Mevcudatın en ecvedini (en cömerdini) ile yapacak kadar cömert oldu. Bunun üzerine kudretini ve cömertliğini ortaya çıkardığı hissedilen bir zat edinmesi gerekmektedir. Onun mahlûkatında, kainatın kadınlarından seçilmiş, arınmış Hz.

Meryem'den beşeri tabiat alan insandan daha eşrefi (en şerefli) yoktur. Bu kemalden (mükemmellikten) sonra çıkarılacak bir şey kalmıyor. Çünkü geçmiş olan şeylerin tümü onu gerektiriyor ve ondan sonra gelen şeyler ise ona muhtaç değildir. Çünkü kemalden sonra gelen bir şey, aksine ondan almaksızın, ona muhtaç olması bir fazilet değildir. Bu sözde, ikna edici olan şey bulunmaktadır. Selam hidayete tabi olan kimselerin üzerine olsun.

Bunlar, gördüğüm ve araştırdığım kavimden öğrendiklerim ve kendileri hakkında delil getirdikleri şeylerdir. Eğer belirttikleri şeyler doğru ise, Allah'a hamd ve minnet olsun. Nitekim O, görüşleri ve sözleri başarılı kıldı ve kulları Hıristiyanlar ve Müslümanlar - Allah tümünü korusun - arasındaki şüpheyi ortadan kaldırdı. Bunun aksi durum söz konusu ise, onu da bize şerefli kardeş ve aziz dost açıklasın! Allah onun ömrünü uzatsın, korumaya devam etsin. Onlara onu bildirmem ve onların nezdinde onun hakkındaki şeylere bakmam için müddetini (vadesini) de genişletsin. Nitekim benden bunu sormuşlar ve beni elçi yapmışlardı. (Bu da) gerçekleşti ve tamamlandı. Hamd bir olan Allah Teâlâ'yadır.

Kitap Değerlendirmesi / Book Review

İslam Borçlar ve Aile Hukukunda Kasıt Unsuru, yazar Mehmet Selim Aslan, (Bursa: Emin Yayınları, 2017)

Değerlendiren/Reviewed by

Hamdullah ACAR

Yüksek Lisans Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı,

Master Student, Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Department of Islamic Law
Van / Turkey

hamdullah_acar92@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2048-3508

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Mayıs / May 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Kasım / November 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.5281/zenodo.3572405

Atıf / Citation: Acar, Hamdullah. "İslam Borçlar ve Aile Hukukunda Kasıt Unsuru, yazar Mehmet Selim Aslan, (Bursa: Emin Yayınları, 2017)". *Van İlahiyat Dergisi*, 7/11 (Aralık 2019): 267-271. doi: 10.5281/zenodo.3572405.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Özet

İslam hukuk doktrininde bir fiilin veya sözün hükmünü belirleme noktasında kasıt esas alınır. Kasıt; hukuki işlemlerden elde edilmek istenen neticedir. Bununla birlikte mükellefin söz veya fiillerinin kasıt sonucu meydana gelmesi halinde söz ve fiillerine hüküm bağlanır. Bu takdirde bir akdin esasını onunla elde edilmek istenen hukuki neticeye yöneltilmiş olan tarafların kastı teşkil eder. İslam dini mükelleflerden bir davranışı ortaya koyduğu zaman bunun bilinçli olarak yapılmasını ve o işe kalben yönelmesini istemiştir. Dini emir ve yasakların tamamı bir maksadı gerçekleştirmek için vazedilmiştir. Şari'in emir ve yasaklardaki maksadı da ya kulların maslahatını temin etmek yada onlardan bir mefsedeti gidermektir. Mükelleften istenen de bu maksat doğrultusunda hareket etmesi ve Şari'in maksadından başka bir şeyi kastetmemesidir. Hukuki tasarrufların geçerli olması noktasında bütün mezheplerin kasta önem verdikleri görülmektedir. **Anahtar Kelimeler:** Fıkıh, Aile Hukuku, Borçlar, Kasıt, İrade.

İslam Hukuku'nda bir fiilin veya sözün hükmünü belirleme noktasında kasıt esas alınır. Kasıt; hukuki işlemlerden elde edilmek istenen neticedir.(s.26) Bununla birlikte mükellefin söz veya fiillerinin kasıt sonucu meydana gelmesi halinde söz ve fiillerine hüküm bağlanır. Bu takdirde bir akdin esasını onunla elde edilmek istenen hukuki neticeye yöneltilmiş olan tarafların kastı teşkil eder. İslam dini mükelleflerden bir davranışı ortaya koyduğu zaman bunun bilinçli olarak yapılmasını ve o işe kalben yönelmesini istemiştir. Dini emir ve yasakların tamamı bir maksadı gerçekleştirmek için vazedilmiştir. Şari'in emir ve yasaklardaki maksadı da ya kulların maslahatını temin etmek ya da onlardan bir mefsedeti gidermektir. Mükelleften istenen de bu maksat doğrultusunda hareket etmesi ve Şari'in maksadından başka bir şeyi kastetmemesidir.

Hukuki tasarrufların geçerli olması noktasında bütün mezheplerin kasta önem verdikleri görülmektedir. Bütün hukuk ekollerinde akıl hastalığı, bayılma, uyuma gibi irade dışı durumların mükelleflerin kastını ortadan kaldırdığı için bu kişilerin kastının dışı vurumu anlamına gelen beyanına fikir birliği ile itibar edilmemiştir. Bunun yanında kişinin kastı ile beyanı arasında uyumsuzluk söz konusu olduğu durumlarda- hezl, ikrah, hata durumları gibi- kişinin kastına mı yoksa beyanına mı öncelik verileceği meselesi hukuk doktrinleri arasında tartışmalı konulardandır. İşte değerlendirmeyi amaç edindiğimiz bu eser, fakihlerin kasta dair görüşlerini, dayandıkları delilleri ve örnek olarak gösterdikleri fiki meseleleri incelemektedir.

Kitap; içindekiler, kısaltmalar, transkripsiyon işaretleri, önsöz, giriş, sonuç, kaynakça, metinde geçen şahısların ölüm tarihleri ve dizin başlıklarının dışında iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm “Kastın Kavramsal Çerçevesi, Hukuktaki Yeri ve Kasıtlı İlişkili Terimler” başlıklarından oluşurken ikinci bölüm “Borçlar ve Aile Hukuku Açısından Kasıt Ve Hukuki İşlemlere Etkisi” başlığından oluşmaktadır.

Müellif, kitabın önsöz bölümünde işaret ettiği gibi klasik dönem hukuk literatüründe kasıtlı ilgili konular sistematik bir tarzda değil, ilişkin olduğu konular arasında dağınık bir şekilde ele alındığı için bu eser, İslam Borçlar ve Aile Hukukunda kasıt ve etkisi hakkındaki görüşlerin belirlenmesinde klasik dönem eserlerini esas alarak fakihlerin kasta ve kastın etkisine ilişkin

anlayışlarını genel bir çerçeve dahilinde sunmayı amaçlamaktadır. Kitabın giriş kısmında İslam Hukuku literatüründe kastın yerini belirlemeye çalışan müellif, birinci bölümde kastın teorik çerçevesini belirlemek için kasıt kavramı, kasıtle ilgili terimler, kastın türleri, kası ifade eden yollar, kastın hukuki dayanağı, ehliyet ve ehliyeti yasaklayan veya ortadan kaldıran durumların kasta etkisi, kasıt kavramı ile ilgili külli kaideler, kasıt ile hile-i şer'iyye ilişkisi ve kasıt kavramına yaklaşımlar gibi konuları incelemeye gayret sarf etmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde ise kastın etkisi ve fakihlerin kasta ilişkin yaklaşımlarının fûru'a yansımaları ele alınmıştır. Bu bağlamda Borçlar ve Aile Hukuku'na ilişkin başlıklar etrafında klasik dönem fûru' eserlerinde değinilen örnekler üzerinde durmuştur. Kısaca söylenecek olursa birinci bölümde kasıt kavramının teorik yönü üzerinde durulmuş ikinci bölümde ise kasta ilişkin metodolojik anlayışın fûru'a yansımaları ele alınmış ve kastın pratik yönü belirlenmeye çalışılmıştır.

Eserin önsöz bölümü kitabın yazılış hikayesini ve amacını ihtiva etmektedir. Bölümler alışık olduğumuz akademik disiplin ile yazılmış olmasına rağmen, müellif, kitabı akıcı ve daha rahat okunur bir hale getirmiş bunun yanında kitap içeriğini dayandırdığı kaynaklarla zenginleştirmiştir. Eserin neredeyse her başlığı altında mezheplerin genel yaklaşımlarının verilmesi ve bu yaklaşımların örneklerle desteklenmesi kitabın muhtevasına ayrı bir zenginlik kazandırmıştır. Yazarın inceleme konusu ettiği konu ve konunun detaylandırılarak anlatılması ilgili literatüre önemli bir katkı olarak görülebilir. Özellikle böyle bir çalışmanın hatırı sayılır bir uğraş gerektirdiğini vurgulamak gerekir. Nitekim müellifin kendisi de kitabın önsözünde ilgili konunun detaylarda gizli olduğunu ve konunun ana hatlarıyla belirlenmesinin hiç de kolay olmadığını vurgulamak istemiştir. Ayrıca sadece klasik eserlerden yararlanmayı yeterli görmeyen yazar çağdaş İslam hukukçularının da konuya dair yaklaşımlarını zikretmiş ve eski ile yeniye harmanlamaya gayret göstermiştir.

Müellifin her konuyla alakalı mezheplerin genel yaklaşımını zikretmesi okuyucu adına ayrı bir kolaylık sağlamıştır. Bu vesile ile okuyucu konuya bütüncül bakabilmekte ve mezheplerle alakalı aklına takılabilecek sorulara cevap bulabilmektedir. Böylelikle her okuyucunun müntesibi olduğu mezhebiyle alakalı genel yaklaşımın nasıl olduğu konusunda doyurucu bilgiye sahip olabileceği zenginlikte bir eser olmuştur. Tabii yazar bununla da yetinmeyerek yine her doktrinin kendi içerisindeki usulcülerinin konuya dair eleştirilerini de vermiş ve muhatap kitleye farklı bir perspektiften bakma fırsatı sunmuştur. Başka bir ifade ile müellif her konuda aynı anlatım metodunu kullanmış; klasik olanla çağdaş olanı vermek suretiyle eski ile yeni arasında mekik dokumuştur.

Müellif, birinci bölümde kasıt unsurunun fûru'a yansımaları meselesine gelmeden önce, öncelikle kasıt kavramıyla karıştırılma ihtimali olan fakat kendisiyle de anlam ilişkisi bulunan

kavramları ve hangi kavramın fikhin hangi alanında daha sık kullanıldığı belirlemeye gayret etmiş ve “amd, bais, niyet, irade, ihtiyar, rıza” gibi kavramların kasıt ile olan ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Kavramsal çerçevenin ayrıntılarıyla işlenmesinin akabinde kasıtı gösteren lafız ve lafız dışındaki diğer vasıtaları (lafız, yazı, işaret, teati, sükut) kısaca anlatmak tercih edilmiştir. Müellif yine aynı bölümde kasıtın hukuki dayanağını oluşturmak maksadıyla, kasıtın göz önünde bulundurulması gerektiğine ve hukuki işlemlerin geçerliliği hususunda ona itibar edileceğine dayanak teşkil eden ayet ve hadislerden sadece iki tanesini vermekle yetinmiştir. Kanaatimiz delil sayısının çoğaltılması okuyucunun olayı kavraması ve Kur’an ve sünnete yönelmesi noktasında daha büyük fayda sağlayacağı yönündedir. İlgili bölümün devam eden kısmında müellif, ehliyetin tanımını yapmış, ehliyetin kısımlarını mezhepler bağlamında işlemiş ve daha sonra ehliyeti sakatlayan ya da ortadan kaldıran durumları işlemiştir.

Bölümün devam eden kısmında yazar, kasıtlı ilgili külli kaideler başlığında Mecelle’nin 2. Maddesi “*Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir*” ile bu külli kaideyi açıklayıcı mahiyette olan Mecelle’nin 3. maddesini “*Ukudda itibar makasid ve meaniyedir elfaz ve mebaniiyye değildir.*” fıkıh mezheplerinin bu maddelere yükledikleri anlamları ve bunları ne derece işlettikleri hususunu çağdaş usulcülerin de söylemlerini zikretmek suretiyle gayet açıklayıcı bir şekilde ortaya koymuştur. Bölümün son başlığı olan “*Mezheplerin Kasta Verdikleri Önem*” başlığı altında yazar, kasıt konusunun bu kısma kadar anlatılan yönlerini mezhep yaklaşımlarında özetlemiş ve kasıtı daha iyi anlaşılması adına ana hatlarıyla tekrar etmiştir.

İkinci bölümde ise müellif, İslam hukukunun borçlar ve aile hukukuna ilişkin ve bazı hukuk ekollerince kasıtın etkili olduğu ve geçerliliğinde esas alındığı hukuki işlemleri ele almış, anlaşılması güç olan noktaları okuyucu için sadeleştirmiştir. Bunun yanında İne ve telcie satımlarını, sarhoş, hâzil, muhtî ve mükrehin diğer tasarruflarını işin içine dahil etmeden sadece alım satımlarını; aile hukukunda ise müvâzaa, hülle nikahı, sarhoşun, hâzilin, muhtînin, mükrehin ve öfkeli şahsın talaklarını ele almış, kişinin böylesi durumlarda kasıtın olup olmadığı ve hukuk bakımından kasıtına itibar edilip edilmeyeceği tespit edilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde teorik kısmı anlatılmaya çalışılan kasıtın, fûru’i fıkha yansıdığı pratik yönü ele alınmış, yine aynı metot takip edilerek kronolojik mezhep sıralamasıyla her mezhebin olay hakkındaki genel değerlendirmelerini aslı kaynaklarından dayandıkları delilleriyle vermeye özen gösterilmiştir. Ekollerin kabul gören genel görüşleri yanında yine aynı ekole mensup farklı görüşe sahip fıkıhçıların görüşleri ve gerekçeleri verilmiştir. Yazar yukarıda ikinci bölümde değindiğimiz başlıkları her mezhep başlığı altında ele

almamış bilakis her dört mezhebi başlıkların altında işleyerek okuyucu kitleye olaya her yönüyle bakabilme ve bütüncül bir değerlendirme yapabilme imkanı sunmuştur.

Sonuç bölümünde konuya mezhebi bir kaygı güdülmeden yaklaşmış, yazar kendi kanaatini içinde müphem bir anlam olmadan ortaya koymuştur. Metinde geçen şahısların ölüm tarihleri ise yazarın okuyucuya ekstra bir katkı sunmuştur. Eserin kaynakça kısmı okuyucuya zikri geçen konuya farklı perspektiflerden bakabilme imkanı sunmuştur. Aynı zamanda okuyucuya derin bir literatür tarama fırsatı vermiştir. Adı geçen mezheplerin genel değerlendirmeleri ve tavırları genelde mezheplerin aslı kaynaklarından verilmiştir.

Hatalı olduğunu düşündüğümüz kısımlardan bazıları şunlardır: Sayfa 85'te ikinci paragraf bağlamında son cümlenin “Bu fakihlerin sözlerinden de talakın gerçekleşmesi için kastın gerekli olmadığı anlaşılmaktadır.” şeklinde olmalıydı. “halinde boşama muteber değildir.” değil “İğlâk halinde boşama muteber değildir.” şeklinde olmalıydı. Hadisin baş kısmı unutulmuştur. (s. 127) “... Şâri'in kastına ters düşen hukuki işlemlerin geçerli olmaması gerekir.” şeklinde olmalıydı. (s. 185) Kanaatimizce maslahatla alakalı görüşlerinden dolayı tenkit edilen Necmüddin et-Tûfi'nin kaynak olarak gösterilmesi okuyucuda kendisine nispet edilen bilgiye karşı bir güvensizlik hali oluşturmayı haizdir.(s.94, dipnot:259)

Üzerinde çalışılan konu klasik kaynaklarda dağınık halde bulunduğu için böylesi bir çalışmayı ortaya koymanın hiç de kolay bir iş olmadığını belirtmek gerekir. Netice itibariyle İslam Borçlar ve Aile Hukuku alanında kaynaklık teşkil edebilecek bir hüviyet kazanmıştır. Bu alanda çalışma yapan her akademisyen ve öğrencinin keyifle okuyup yararlanabileceği bir eserdir.